

Palócföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI, KÖZÉLETI FOLYÓIRAT

A TARTALOMBÓL

80 éve város Salgótarján

Szerzőink:

*Kiscseri Mihály, Paróczai Csaba,
Handó Péter, Kupcsulik Ágnes, Király
Gábor, Dukay Nagy Adám, dr.
Csongrády Béla, dr. Szvircek Ferenc,
Vertich József, Pásztor Ferenc, Tóth
Anna, dr. Horváth István, R.
Várkonyi Ágnes, T. Pataki László,
Erdős István, Gréczi-Zsoldos Enikő,
Várkonyi Gábor, dr. Gyurkó György,
Györffy Dezső, Nagy Pál, Kovács
Bodor Sándor, dr. Baráthi Ottó, Pájer
Marianna, Sulyok László, Sulyok
Bernadett, Nagy Zoltán, Bódi Katalin*

Illusztrációk:

*Buda László, Hibó Tamás, Szujó
Zoltán, Kovács Bodor Sándor,
Gelencsér János*

*Buda László:
Sárból született*

Névjegy

- KISCSERI MIHÁLY Salgótarjánban élő költő. A *Palócföldben* publikált először, verseskötete megjelenés előtt áll.
- PARÓCZAI CSABA salgótarjáni költő, tanár. Kötetei: *Közéletések* (1997), *Háton vitt sarkcsillag* (2000).
- HANDÓ PÉTER Sóshartyánban élő író, költő. *Képek egy feledhető jelenből* című verseskötete 1992-ben jelent meg.
- KUPCSULIK ÁGNES költő, a salgótarjáni Balassi Bálint Asztaltársaság tagja. Rendszeresen publikál lapunkban. Salgótarjánban él.
- KIRÁLY GÁBOR salgótarjáni költő, az ELTE BTK szociológia szakos hallgatója.
- DUKAY NAGY ÁDÁM író, költő, publicista. Több folyóirat rendszeres szerzője, szerkesztője. Legutóbbi kötete *Szobrok az esőnek* címmel 1998-ban jelent meg. Interjú- és verseskötete kiadás előtt áll. Budapesten él.
- DR. CSONGRÁDY BÉLA bölcsészdoktor, a *Nógrád Megyei Hírlap* felelős szerkesztője, Madách-díjas. Legutóbbi kötete: „*Remény a csillag...*” címmel a nógrádi Madách-kultuszról 1999-ben jelent meg. *Zsinórpaddás nélkül* című kötete a salgótarjáni színjátszásról kiadás előtt áll. Salgótarjánban él.
- DR. SZVIRCSEK FERENC muzeológus, a Nógrádi Történeti Múzeum munkatársa. Legutóbbi kötete *Bányászkönyv* címmel 2000-ben jelent meg. Salgótarjánban él.
- VERTICH JÓZSEF salgótarjáni helytörténész, PRO URBE-díjas. A salgótarjáni Acélgvári Olvasóegylet Színjátszó Csoportjának szervezője és vezetője volt. Legutóbbi kötete *A kétezredikre várva* címmel jelent meg 1999-ben.
- PÁSZTOR FERENC Salgótarjánban született. Budapesten él. 1958-tól nyugdíjazásáig a Magyar Televízió munkatársa, szerkesztője, több útikönyve látott napvilágot.
- TÓTH ANNA a Táncsics Mihály Közgazdasági és Kereskedelmi Szakközépiskola tanára Salgótarjánban él.
- DR. HORVÁTH ISTVÁN történész, muzeológus. A Nógrádi Történeti Múzeum nyugalmazott igazgatója. Tucatnyi kötete látott napvilágot. Salgótarjánban él.
- R. VÁRKONYI ÁGNES történész, egyetemi tanár. Fő kutatási területe a XVIII. századi magyar történelem. Budapesten él.
- T. PATAKI LÁSZLÓ író, rendező, a PAT-PRESS Bt. alapítója. Legutóbbi kötete: *Békák és boldondok* (2001). Salgótarjánban él.
- ERDŐS ISTVÁN Salgótarjánban élő író. Madách-díjas, a Nógrádért Emlékérem birtokosa. A '70-es évek végén *Cigánykerék* címmel mutatta be játékfilmjét a Magyar Televízió. *Párkányjárás* című kötete a *Palócföld Könyvek* sorozatban jelent meg. Legutóbbi kötete: „*Messze kéklík a Duna...*” (2002)
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ nyelvész, a Miskolci Egyetemen tanít. PhD-ösztöndíjas. Salgótarjánban él.
- VÁRKONYI GÁBOR történész, az ELTE Művelődéstörténeti Tanszéken tanít. Budapesten él.
- DR. GYURKÓ GYÖRGY nyugalmazott orvos, érebbész. Salgótarjánban él.
- GYÖRFFY DEZSŐ a salgótarjáni Madách Gimnázium néhai tanára. Emléktábláját szülőfalujában, Köveskálón a múlt évben avatták fel.
- KOVÁCS BODOR SÁNDOR salgótarjáni dokumentumfilmtes, fotós. E számunkban a Nagy Pálról készült portréfilmje egy részletének szöveges változatát közöljük.
- NAGY PÁL Párizsban élő író. Az Ünnepi Könyvhétre jelent meg visszaemlékezéseinek 2. kötete *Journal in-time* címmel.
- DR. BARÁTHI OTTÓ közgazdász, közíró, a *Nógrád Megyei Hírlap* külső munkatársa, lapunk rendszeres szerzője. Salgótarjánban él.
- PÁJER MARIANNA szociológus, a salgótarjáni Nemzeti Család-, és Szociálpolitikai Intézet Képzési Központ egykori munkatársa. Budapesten él.
- SULYOK LÁSZLÓ Salgótarjánban élő újságíró, tanár. A haláltábor néhány foglyáról szól *Recski rabszolgák* című kötete (1990).
- SULYOK BERNADETT salgótarjáni születésű. Jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa. Budapesten él.
- NAGY ZOLTÁN nyugalmazott zenetanár, néprajzkutató. Legutóbbi kötete *Angyalbárányok* címmel 2000-ben a Móra Kiadó gondozásában jelent meg. Salgótarjánban él.
- BÓDI KATALIN salgótarjáni születésű. Jelenleg a Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének doktori ösztöndíjas hallgatója.
- DR. PRAZNOVSZKY MIHÁLY a Mikszáth Társaság elnöke. Új kötete *Időről időre* címmel az Ünnepi Könyvhétre jelent meg. Nemesvamoson él.

Tartalom

<i>Kiscseri Mibály</i>	A helyi elégiákból (vers)	355
<i>Paróczai Csaba</i>	A ragaszkodásról valami; Záróra (versek)	358
<i>Handó Péter</i>	Lucifer vigadt; Ki?; A Paradicsom elhagyása; Ars poetica (versek)	359
<i>Kupcsulik Ágnes</i>	Hogy legyen melletted valaki; Jaj (versek)	361
<i>Király Gábor</i>	Demian (vers)	362
<i>Dukay Nagy Ádám</i>	Randevú (esszé)	363
<i>Csongrády Béla</i>	„Fényrehozni a napot”, avagy a költészet „mint tettestárs” (esszé)	364
<i>Szvircek Ferenc</i>	„A föld égésgödre”. Emlékezet és valóság (tanulmány)	369
<i>Vertich József</i>	Volt egyszer egy fogaskerekű (tanulmány)	375
<i>Pásztor Ferenc</i>	A placc (emlékezés)	381
<i>Tóth Anna</i>	Háttér – kép nélkül (esszé)	387
<i>Horváth István</i>	Karrier az újkori történelemben (esszé)	391
<i>R. Várkonyi Ágnes</i>	In memoriam Wabrosch Géza professzor (1929–2000)	398
<i>T. Pataki László</i>	Árnyékot vet a dél (regényrészlet)	403
<i>Erdős István</i>	XXXVI. Rác Laci (regényrészlet)	409
<i>Gréczy-Zsoldos Enikő</i>	Jobbágypanaszok a XVII. századi Nógrád megyéből, avagy történelem determitálta nyelvhasználat emlékei (tanulmány)	419
<i>Várkonyi Gábor</i>	Rákóczi Erzsébet (1654–1707) élete férjéhez írott leveleinek tükrében (tanulmány)	430
<i>Dr. Gyurkó György</i>	Orvosi szemmel a magyarság néhány időszakú gondjáról (tanulmány)	443
<i>Györfly Dezső</i>	Önéletrajz	448
<i>Nagy Pál</i>	Monológium. Kovács Bodor Sándor portréfilmje. I. rész: Salgótarján (filmkönyv)	460
<i>Baráthi Ottó</i>	„Álmok, mesék, játékok nélkül az élet színtelen és üres”. Beszélgetés Erdős Istvánnal	466
<i>Pájer Marianna</i>	„Hidegen verik a vasat”, avagy a pletyka lélektana (tanulmány)	472
<i>Suhók László</i>	Purparlál a holt lelkekkel (esszé-riport)	485
<i>Suhók Bernadett</i>	Világképek és motívumok Kodolányi János tatárjárás kori trilógiájában (tanulmány)	493
<i>Nagy Zoltán</i>	Kodály és a felvidék (tanulmány)	504
<i>Bódi Katalin</i>	A visszatekintés varázsa (Szajbély Mihály könyvéről)	509
<i>Post scriptum (p.m.)</i>		512

E számunkat Buda László, Gelencsér János, Hibó Tamás, Kovács Bodor Sándor és
Szuji Zoltán művei illusztrálják.

A borítón Buda László: *Sárból született* című alkotásának részlete.

Palócföld

Irodalmi, művészeti, közéleti folyóirat
XLVIII. évfolyam
2002. salgótarjáni különszám

Főszerkesztő:
PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Főmunkatárs:
NAGY PÁL
(Párizsi Magyar Műhely)

A szerkesztőség tagjai:
MARSCHALKÓ ZSOLT *szerkesztő*
DR. KOVÁCS ANNA *tanulmány*
DUKAY NAGY ÁDÁM *szépirodalom*
BAKOS FERENC *művészet*

A Nógrád Megyei Közgyűlés folyóirata.
Kiadja a Balassi Bálint Megyei Könyvtár,
3100 Salgótarján, Kassai sor 2.

Felelős kiadó:
OROSZNÉ KATONA ANNA

Készült:
POLAR STÚDIÓ, Salgótarján

Lapunk megjelenését támogatta:
a NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA és
a NEMZETI KULTURÁLIS
ALAPPROGRAM

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Szerkesztőségi fogadóórák:
csütörtök 11–16 óra között

A szerkesztőség levélcíme:
3101 Salgótarján, Pf. 270
Telefon: 32/416-777/112-es mellék
Fax: 32/316-482
Internetcím: www.bbmk.hu/palocfold
E-mail: palocfold@bbmk.hu

Terjeszti a Balassi Bálint Megyei Könyvtár,
előfizethető ugyanitt.
Folyóiratunk megvásárolható
az Írók Boltjában
Budapest VI., Andrássy út 45.

2002-ben megjelenik 6 alkalommal.

Ára: 200 Ft

Előfizetési díj egy évre: 900 Ft

Kéziratokat és rajzokat megőrzünk,
és nem küldünk vissza.

ISSN: 05555-8867

INDEX: 25925

A HELYI ELÉGIÁKBÓL

*„Az egész városban minden ember egész nap
Más városban kóborol!”*

(Robert Pinsky)

Eklektikus műkö oromzatok,
hulló stukkók, szecessziós
cserepek, rézcsatornák, rizalitok,

Erkélyt tartó
ilyen-olyan mellű nők,
kedélytelen atlaszok,

Kávéházak, galériák, rejtett
bordélyok és metróállomások
nélküli,

Csökkenő terü-számú
gyárkémények, könyvtárak
városában élek.

Sűrűn álmodom, vagyis városom
szidott tömbjeit példátlan
erőfeszítéssel egybetartom.

Végső erőtlenségemben naponta
látom: költő támaszkodik főteremen
bronzlódenben tölgykorlátnak.

És találni még méltatlan
öntvényalakokat is, a történelemből
– az ismert rosta – kihullottakat.

És éjszaka, úgy kettő felé,
tömítetlen tárnákból rémek
kísértenek: újranítnák.

És sújtólég törölte csillések,
csatlósok, vajúrok álma fordul
REM-fázisba bennem.

És patkányok otthonoskodnak
a sétálóutcámon, ahogy
én talán soha nem.

És olykor még „jószerencsét”-tel
köszönnek rád. Vallod, így
illendő a válasz is.

És hiszed: ez a félelemalapú cinkosság
– a mindig ropogó főtegerenda fölötted is –
másként nyújtat egymásnak kezét.

Itt számolatlan hegyoldalak mézelő
akácossai költöztek a mélybe. Tudható,
másképp pihensz ilyen földben.

*

Addig is, korahajnalokon, urbanizált
feketerigóid kiolthatatlan életdühe.
Mert nekik nem kell hozzá még a
gymnáziumod szétmálló tetője
fölül sietősen kibomló fény sem.

Suvadó aknák, némán berogyó járatok
fölött, biztosnak vélt utakon, ismeretlen
erők megfeszült tektonikai réteghullámain,
tenyérynvi birodalmamon át kamionok
húznak északnak és délnek. Áldásommal.

Ajánlás polgármestereknek:

Mert, ugye, az idő, amint tudjuk:
Róma, Siena, Firenze, Bécs, Krakkó stb.
Talán a borostyán úton végig.
A fontos közbülsők. És akik nincsenek rajta.

De a kapaszkodás, fohással !

Se borostyán, se szén, se selyem,
csak a mi időnk, a sokszögű.
Amszterdamban – mondják – másként
összegzik az első pillantást. Tudom.

Salgótarján, 2002. április 22.

Gelencsér János rajza

A RAGASZKODÁSRÓL VALAMI

látja Kedves így vagyunk mi ragaszkodunk
valamihez aztán a valami a mindig változó
eltűnik s csak a ragaszkodás marad
mondhatni a ragaszkodáshoz ragaszkodunk
kérdézem Kedves emlékszik még a lift
kattogására hogy milyen volt amikor fékezve
megállt emlékszik-e még a gyöngyházfényű
burkolásra s hogy kézzel kellett becsukni az ajtót
látja Kedves magunkra húztuk azután lementünk
és kiszálltunk és nincs késleltetés csak forgalom a
rögtön elhívás hektikussága elhívták a liftet és mi
már nem megyünk fel gyalog pedig azt is tudnánk
kettesével szedni a lépcsőket és emlékszik
sohasem álltunk le a fordulóknak mert ez egy
teljesítmény túra volt mondhatni a kihívás évei a
kihívás és elszólítás mígnem eljött a szólítás napja
is és mi már nem akartunk maradni mert más
szabadságot és más korlátokat akartunk más
szomszédok deszkapalánkját háza falát rajta
nagyra nőtt tujafák árnyát és új orgonabokrokot és
meg kell mondani szép a fehér fal jól mutat rajta
az árnyék és még az is szép Kedves ha hold van
éles a domb karéja a belevetettség mögül valami
elrendezettség dereng elől út van kétirányú balra
lejt jobbra visz már hajnali öttől autók járnak de a
levegő jó hátulról a domb felől szinte csak
gondolni lehet de mindig fúj valami gyenge szél

ZÁRÓRA

a kamrát már bezártam s most van néhány pillanat
míg átmegyek itt az udvaron mint jó gazda
megnézni mi rendben lehet úgy van-e és persze
hogy úgy van Kedves nem is lehet ez soha
másként szertartás kell belakni a házat sok
ráolvasás nézni sarkokba villanyfénynél
ugrasztani démonainkat vagy más sosem várt
látogatót s ha tényleg senki sincs meg lehet állni
szemközt az orionnal s mi ott harcra emelt kéz itt
csöndes megadás megadottan telnek itt az idők
csak a fák rönkjét számoljuk és nem a baltacsapást
s hogy félre ne értse mindez jó nekem belül a
választás megélt szabadsága kinn két zárás között
az udvaron

Handó Péter

LUCIFER VIGADT

Jártad a táncot.
Fénylő borzongásod
árnyékosabb lett.

Ismerős volt a nóta.
Ördögtalpalávalóra
pokolian kellett.

Vígult a szíved, gyermek.
De az Isten se ismer kegyelmet,
ha nem hívják a táncba.

Magad miatt hiába reszketsz.
Tenyered hasztalan nedvedz
a homlokod repesztő ráncra.

Elhagytak, s elhagytad magad.
S e szúrágta parkettán az árva
világ minden átka rád szakadt.

KI?

Ki lehel belém lelket
parazsas táncot járni?
Ki segít a szerelem
szabad égébe szállni?
Ki vezet át a tűzön
hajnali ködök közepette?
Ki ölel és csókol
rózsaszírom-ágyban remegve?
Ki fogja ernyedő testem
egy táguló világegyetemben
egy pillanatig megtartani?
Ki lesz, aki önmagamért megment?
Ki? Ki? Ki?

A PARADICSOM ELHAGYÁSA

Arccal a virradatnak. Harmata hús hajamnak.
Hajnal – csillagot töröl az égről.
Hangtalan vigasszal
kilépek
Isten tenyeréből.

ARS POETICA

egy berogyott karosszék
egy önmagára eszmélt házfal
egy habzó szájú kutyakotorék
foga között megcsontosult világgal

egy ülni vágyó ember
egy csillagokra nyitott szoba
egy vonyításban elnyúló csenddel
örökké viaskodó harmónia

Kupcsulik Ágnes

HOGY LEGYEN MELLETTED VALAKI

indulok
az élet fonalán vissza fél évszázad
gyom gyom kombájbúza kaszabúza búzabúza
szeme pereg
nehezült fejét lesunyja
még nem tudtad hogy más vagy
utamban koporsód sem állhat
hogy kézen fogjalak amikor
– Aranyhajúm! –
mezítlábas kócos lánykák után
bicegve szaladsz

JAJ

kerekül a hold
fürdöm
ha jössz
vízcsepp tűnődik vállamon
szökjön vagy lapuljon remegve
hagy ragyogjon
nem eresztlek be

DEMIAN

Vér a kövön

Káin

fattyad kiáltása átszel időt és teret

Othontalan lényeged miért örökítetted át?

Káin

Jeleid arcomon találtak helyet,

hogy megtaláljon ami nem keres

A félelem hét határán

átküzdve magam, találkozom veled,

ott ahol hiánytalanok a mondatok

és mindig emlékszem az álmaidra.

Meddig várjak, meddig küzdjek

vállvetve magammal magam ellen?

Mondták – Ne kiálts farkast!

Mégis kiáltok, üvöltő farkast kiáltok,

nevemet kiáltom.

Egy apró mag, termőtalajra várva,

egy apró mag, melyet sodor a szél

Végtelenség vándorai vagyunk

RANDEVÚ

az első

legyen az itt-lét; vagy: az itt-írás. Mondjuk, mondjuk!, most épp egyik sem, vagy hát: épp-épp. Necces; az itt-létem, meg az itt-írásom is: a hálón épp át – aztán (csak azután!): vissza. Itthonról haza.

Ide: ide; oda: oda. Hogy épp hol landolok: nehéz ügy. Nem úgy, hogy valahol is volnék, mert igazán sehol; pedig! Pedig-pedig... Ilyen a jövés-menés. A jövés-menésnek az alakulásai, a természetete: ilyen.

Most épp necces. A hálón mindig épp-épp; hát, kérem, ne necceljenek...! Engem már nem érdemes. Nehezen vagyok fölneccelhető. Csöndesen jövök-megyek; nem dühöngök, őrjöngök (a sok volna-min sem); ketyegek csöndesen, mert a hátralévő,

a második,

az mindig most kezdődik, csak már nem vacillálok azon: merre esik ez az egész. Ez az Egész hová?

„Valahol esik újra.” Tíz éve mormolom ezt naponta párszor; magamban el. Persze, hogy nem tudom: miért? Valahol jó – ahol esik? –, és van, ahol nem? Mert általában ott nem, ahol épp..., hová a necc ejt; ott épp sose, de a

a harmadik,

a harmadik, kérem, most ez legyen:

FINÁLÉ

– harmadik vázlat ehhez, a harmadikhoz –

*„Isten ujjbegyén porszem a szíved,
s a redők között elbújsz.
Ujjlenyomatába fekszel,
mégis érzi: ízed milyen – –*

*És a Teremtő dúdol
és a refrén alatt villanygítár
bont akkordot –
nem virágot, szírmot: akkordot.”*

Párhuzam ez? Kezdjük-e – „folytassuk”-e – innen? Mert személyesen van mód, miértem rejtekezésre.

És városomilag? Van módom? Miértem van-e? Ha ott – akkor ott. Ha ujjbegyen, ott. És akkor még hol a város? Akkor, még... Pedig-pedig...

és a negyedik,

a negyedik legyen a bánaté. Ne az emlékezésé, a bánaté. A kamaszváros bánata. Mennyi-mennyi emberre emlékszik; mennyi-mennyi emberre emlékszem.

De az ötödiket, az ötödiket azt nem írom meg. Azt nem, az a hallgatásé. Lányváros ez; bánata is olyan. És, tessék, legyen még ide egy „úrlapozás”: én majd ide írom – majd valamikor, nem mondom meg, mikor és hol – azok nevét, akikét ide akarom írni.

Ez egyszer tessenek utánozni – ne necceljük egymást.

Van egy város – egyébiránt: heppibörzdéj Neki –, nem több és nem kevesebb. Sokat látott már, mégis: tinédzser még. Épphogy belövette harmadik fülbevalóját azok mellé, miket születésekor kapott, és a korabeli lányok azt mondják, az a legfontosabb. („Ez a fülcsi a legfontosabb! Hi-hi-hi...”) A legelső, tán igazi döntés; fontosabb – akkor – mint bármi más. És, ha meggondolom, jó kis csaj Ő. Ha neccesen is: jó bőr.

S micsoda szerencse!, otthon sem kell bemutatnom.

Már nálunk lakik.

Csongrády Béla

„FÉNYREHOZNI A NAPOT”, AVAGY A KÖLTÉSZET, „MINT TETTESTÁRS”

Mindenütt és mindenkiben szövetségest keresek. Olyan embereket, akik vagy már tudják, vagy meggyőzhetőek arról, hogy Salgótarjánnak is vannak figyelemre érdemes, megőrzendő értékei. Személyes sértésnek szoktam volt ugyanis felfogni, ha nem veszik észre, ha érvelés nélkül vonják kétségbe, utasítják el, legyintik le elismerésre méltó sajátosságait. Miután a város nem tud védekezni, maga mellett szólni, szükség van egy-egy valakire, aki hangot ad az ellenvéleményeknek is. Ezért mondom hát a magamét írásban és szóban, cikkekben és előadásokon, munkahelyen, baráti társaságban, rokonok, ismerősök között. Szerencsére nem vagyok egyedül, de túl sokan sem vagyunk, akik önmagáért, fenntartás nélkül szeretjük ezt a várost, függetlenül a mindenkori politikai erőviszonyoktól, konstellációktól.

Bár – sajnos – szülővárosomnak nem mondhatom e sajátos sorsú, – megannyi igaztalan, pejoratív jelzővel ellátott – különleges arculatú, „se fent, se lent” – azaz nem hivalkodó, nem rátarti, de nem földhöz ragadt – hangulatú települést, de itt élek, amióta úgymond az eszem tudom. Már óvodás is Tarjánban voltam, valamilyen emlék, élmény fűz a város minden szegletéhez. Rám is érvényesek, amit *Radnóti Miklós* a „Nem tudhatom...” című versében papírra vetett: „*Itthon vagyok. S ha*

néha lábamhoz térdepel / egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom / tudom, hogy merre mennek, kik mennek az uton, / s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyatkor / a házfalokról csorgó, vörösítő fájdalom /.../ s az iskolába menvén, a járda peremén, / hogy ne feleljek aznap, egy kőre léptem én...” Még manapság is – amikor már csak néhány tucatnyian vagyunk a szintén Stécének nevezett csapat megyei mérkőzésein – összeszorul a torkom az egykori SBTC labdarúgóinak évtizedekkel korábbi sikereire gondolva, azokat újra és újra átélve, azokból nosztalgias érzelmeket merítve.

Noha több, mint fél évszázada van módom – akár naponta is – élvezni a város csodálatos természeti környezetét, mégis, amikor hosszabb-rövidebb szünet után ismét a Pécskőről, a karancsi kilátóból, Salgó vagy Somoskő várából látom a környéket, nem tudok betelni a látvánnyal és örülök, hogy itt élhetek. Annál is inkább, mert nekem tetszik maga a belváros is, hiszen emlékszem rá, hogy gyermek- és ifjúkoromban mi volt itt az úgynevezett Fő utcán. Én nem érzem szürkének, betonrengetegnek – egyetlen házhoz sem nyúlnék hozzá, hogy színesre fessek –, nem tartom kevésnek a parkosított területeket, mert mindenütt karnyújtásnyira van a zöld, a virágos háttér, különösképpen a modern építészet ellendrukkerei által sokat bíralt – mellesleg az országban elsőként Hild János-díjjal elismert – centrumban, ahol a legkisebb a város szélessége. (Más kérdés az épületek, a terek és a parkok folyamatos felújításának, rendben tartásának szükséglete...) Tény, hogy nincsenek klasszikus épületek, műemlékek, tény, hogy nem nagyon volt mit megőrizni a hajdani városmagból, de éppen ez a sajátos városrekonstrukció adja a többi településhez képest Tarján más, semmivel össze nem téveszthető jellegét, karakterét. *Kass János* grafikusművésszel értek egyet, aki a *Palócföld* 1968/1-es számában a következőket írta: „*Hasonlóan az olasz reneszánsz város-államokhoz, most a mecénás, a művészetet igénylő, magához vonzó s magából kitermelő – egy olyan város, ahol az érkezőt az első benyomás, a kibontakozó nagyszerű építészeti egység és táj elemi ereje fogadja és igézi meg. Salgótarján a legszebb itáliai város- és térélmények nagylélegzetű együttesével ajándékozza meg az utast...*”

S ez csak a külsín, a belbecs is szebb, mint sokan gondolni vélik. Az egy lakosra jutó szobrok, kiállítások, iskolagalériák számát tekintve egészen biztos a nógrádi megyeszékhely vezet az országban. S a köztéri alkotások micsoda jeles szobrászok keze nyomát viselik! Elég csak *Borsos Miklósr*a, *Melocco Miklósr*a, *Somogyi Józsefr*e, *Varga Imrér*e, vagy a helyiek közül *Bobály Attilár*a, *Bóna Kovács Károlyr*a, *Bátki Józsefr*e, *Molnár Péterr*e, *id. és ifj. Szabó Istvánr*a gondolni. S akkor még nem szóltunk a muráliákról, az épületeken belüli képző- és iparművészeti alkotások szintén páratlanul gazdag tárházáról. Szeretem a város intézményeit: az önálló társulat nélkül is magas színvonalú színházi kultúrát teremtő József Attila Művelődési Központot, a második világháború óta az országban elsőként itt épült, termékeny tudományos tevékenységet kifejtő múzeumot, a sehol máshol Magyarországon nem látható földalatti bányamúzeumot, az orgonával is büszkélkedő zeneiskolát, a gazdaságtudomány hegytetői őrhelyét, a főiskolát és mindenekelőtt a kultúra szentélyeként számon tartott megyei könyvtárat, hiszen ott nemcsak olvasni, kutatni lehet, de több szellemi műhely – asztaltársaság, irodalmi kávéház, lapszerkesztőség, kisgaléria –

is teszi a dolgát dicséretes módon és színvonalon. Minden évben várom a tavaszt – nemcsak azért mert jó kedvem lesz tőle, mint az emberek többségének, – hanem azért is, mert az „összművészeti fesztivál” – benne a nemzetközi hírű dixieland-programmal – mindig feltölt új élményekkel. Hasonló a várakozás bennem az ugyancsak határainkon túl is nevet szerzett – immár nyári és somoskői – ugrógálával kapcsolatosan.

Ebből a hevenyészett és szükségszerűen hiányos felsorolásból is kiderülhetett már a véleményem, amelyet ekképp foglalok össze: aki itt, ebben a városban nem tud önmaga számára értelmes életteret találni, aki nem tud értelmiségi módján gondolkodni és élni, az – megkockáztatom – máshol se nagyon képes erre, hiába van diplomája, akár több is, hiába van hozzá megfelelő anyagi háttere.

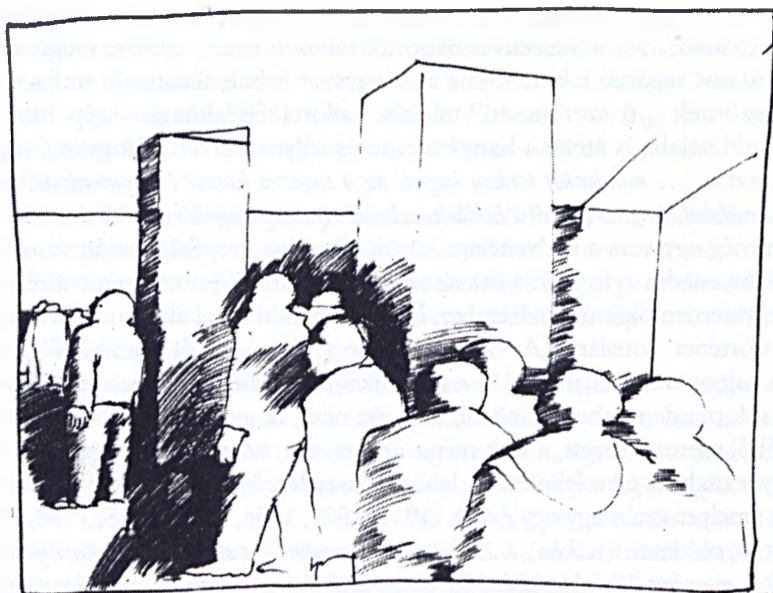
És most térek vissza a bevezetőben említett szövetségkereséshez, amelyhez a várossá nyilvánításának nyolcvanadik évfordulója kínált apropót. Nevezetesen úgy, hogy a januári diszünnepségen – amely, mint rendesen, egyúttal a magyar kultúra napjáról is hivatott volt megemlékezni – elhangzott *Varga Lajos* egykori balassagyarmati tanár „Salgótarján” című verse *Hollai Kálmán* innen elszármazott színművész ihletett tolmácsolásában. Sokan kapták fel rá a fejüket, mert korábról nem ismerték ezt a költeményt, mert a költő gondolatai jobbára célba értek, az a heroizmus, amellyel a hatvanas évekbeli városépítők munkáját megénekelte, sokak lelkéig jutott el. „*Mintha egy rozsdaszínű / nyirkos / csatorna lett volna az egész város / amelynek házai úgy másztak partra / nedvesen / és korhadtan / hogy ebben a szítáló koromban / feketére támogassák / és szárítsák / egymást / Mintha a hegyekről jöttek volna gyárak / s szorongatásukból minden ebbe a szűk / szurdokba / menekült volna valamikor...*” – írta Varga Lajos korábbi emlékeit idézve, hogy aztán egyet – 10–15 évet – ugorva az időben teljesen más hangulatú eseményekről, helyzetről „számolhasson be”: „*A nap 24 órából / 48 óra lett / a hónap év értékű lett / s az évek évszázadokat léptek / a házak megemelték beton karjaikat és szétolták a hegyet / ... / Amit betonból, üvegtől / kövekből létre lehetett hozni / az ember felemelésére / azt itt létrehozták / A gyárak nem lettek kisebbek / de itt vitathatatlanul az ember maradt felül...*” Nem véletlen, hogy „az évek évszázadokat léptek” sor lett az idei ünneppsorozat találó mottója, noha azt olvasva ugyancsak sokan nem tudták, hogy honnan, kitől származik az idézet.

Egy másik vers, amely szintén alkalmas lehet Salgótarján múltjának megismeréséhez s ezáltal jelenének realisabb értékeléséhez, *Csanády János* budapesti költő (vajon számon tartják e még Őt az irodalomban?) alkotása, s a „Cigányhegy alatt” címet („Régi salgótarjáni barátaimnak ajánlom” alcímet) viseli. „*A koczik mint fáradt állatok, / megbújtak a nagy udvar-sötétben. / Pihenni vágytak... / S feszülő erők / törtek egymásra, nem volt megállás: / – A bányászokat szállítani kell, / szakadjon bár bele / minden ember! – ...S míg meghajtotta sötét derekát / az éj, szárnyai alatt / aranybogarak villogtak: / a fények. / A hegyekről az egész város / égett, messzi, parányi tűzcsomókban. / S mint amikor a komoly bányász indul, / Ő fényrehozni indul – a napot... / Mikor csákányát a sziklába vágta, már hajnalodott.*” Hát igen, e sorok hajznak a felejthetetlen bányász-múltra, arra, amely – az iparral karöltve – kiemelte Tarját az ismeretlenségből és

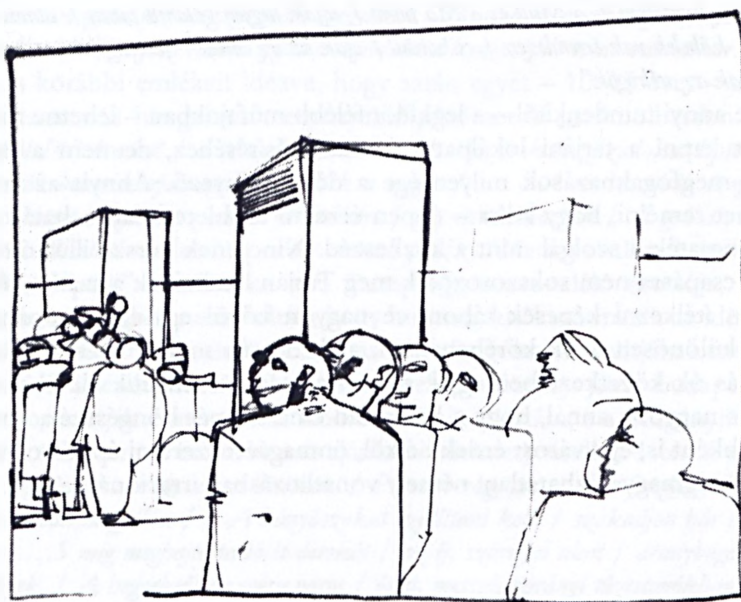
amelyet csak az érthet meg, aki akár egyetlen erős kezű, kevés szavú bányásszal is parolázott valaha, aki a veszéllyel naponta szembe néző, szűrős, mégis meleg fényű, öntudatot sugárzó tekintetükbe akár egyszer is belenézett, aki tudja, érzi, hogy miért köszöntek „Jó szerencsét!”-tel, aki hallotta fájdalmasan szép himnuszukat énekelni, aki valaha is átélte a bányásztemetés súlyos perceit, ahogyan *Gerehyes Endre* fogalmazta: „... mindenkit torkon kapott az a sugárzó komor és szomorú erő, amely csak a frontkatonákból, tengerészekből s belőlük, a halál szomszédságából élőkben árad.”

S van még egy vers a kedvenceim közül. Harminc éve, Salgótarján várossá nyilvánításának ötvenedik évfordulója írta az akkor e helyütt élt (most Szentendrén lakó és a szegedi egyetemen oktató) tanárember, *Hann Ferenc*, aki mára akadémikusi címig vitte a művészettörténet vonalán. „A város” a címe („Egy legenda töredékei” az alcíme), barátja, a sajnos már néhai *Hibó Tamás* grafikái illusztrálták a kecses kis füzetet. Bár a költőről sok mindent lehet mondani, csak azt nem, hogy akkoriban, 1972-ben a hatalom kezéből cseresznyézett, a vers mégis azt igazolja, hogy Őt is elragadta az a hangulat, amelyet csak itt élve lehetett és lehet tapasztalni. Már a prologusban kimondja a lényegét, amelyet aztán egy-egy évhez (1919, 1929, 1936, 1939, 1945, 1958, 1972) rendelve fejt ki, részletez tovább: „... hol átok vert mindent / s szél galléros / palástja alatt / bíjt meg ki félt / ma város áll / homlokokkal hegyeknek forduló / áll keményen / vas-betontürelemmel / s csengő csillagok mögül / néz vissza az ember”. Igazán találóak a vers zárósorai, amelyekből kihallatszik minden, amiért kedvelni lehet ezt a várost, de indirekt utalások olvashatók a jogosan bírált, – az érzelmi kötődést azonban aligha veszélyeztető – jelenségekről is: „szobrok mozdulatában / a Múlt és a Ma pöröl / ujjak hegyén galamb pihen / álmos csövek dob-bantanak / kábelek vak érrendszere / csikordul / csak áll az ember / feszeng / a csoda percei között / rikoitoznak az acélrögök”.

Persze annyi mindenkitől – a legkülönbélebb műfajokban – lehetne még idézni, indíttatást kapni a tarjáni lokálpatriotizmus erősítéséhez, de nem a kiemelések száma, a megfogalmazások milyensége a döntő tényező. Annyit azonban talán joggal lehet remélni, hogy a líra – éppen érzelmi többlete miatt – hatásosabb, nagyobb nyomatéku szolgál mint a közbeszéd. Nincsenek persze illúzióim, tudom, hogy egy csapásra nem sokszorozódik meg Tarján barátainak a száma, sőt még az objektíven ítélkezni képesek tábora se nagyon bővül egy-egy frappáns verssor hatására, különösen azok körében nem, akik ne tán munka nélküliek, vagy megannyi más ok következtében egyik napról a másikra tengetik életüket és kisebb gondjuk is nagyobb annál, hogy a Palócföld eme számát böngésszék, olvassassák. Meg egyébként is, egy várost érdekel nélkül, önmagáért szeretni éppen olyan, mint a szerelem, megmagyarázhatatlan, némely vonatkozásban irracionális...

Hibó Tamás: Rajz, 1976

Hibó Tamás: Rajz, 1976

„A FÖLD ÉGÉS GÖDRE”

Emlékezet és valóság

A Medves vidék kistáj bazaltplatójának vadregényes vidéke, a mély szakadékokkal, szeszélyes vonalú, erdő borította hegyhátakkal tagolt középhegység a fiatal, pliocén bazaltvulkánosság mintegy 2,3 millió éves emléke. A fennsík peremének leszakadási fala alatt, a lesuvadt tömeg tetején vizenyős területek alakultak ki. A Medves-hegy 520–570 méter magasságú fennsíkja kelet – nyugati irányban 2–2,5 km széles, észak – déli irányban 6–6,5 km hosszú, 12,8 km² kiterjedésű, melynek 7,8 km² nagyságú része jut magyar területre. Lapos felszínének keleti szélén, lapos, dómszerű Medves-magasa /Medvedia vyšina/ 659 méteres csúcsa 100–120 méterrel emelkedik a bazalttakaró felszíne fölé s egyben a hajdani legnagyobb kráter helyét jelöli. A 10–100 méter vastag bazalttakaró fekjét miocén széntelepes, agyagos-márgás képződmények adják.

A természetes felszínformálást, a kőzetek szél, víz és jég általi aprózódását a 18–19. századi antropogén hatások felülmúlták a Medves-fennsíkon. A vidék lakossága megtelepülése után a termő és legelőterületek nyérése érdekében az őshonos erdőségek kiirtásával, égetéssel, aszalással egyre nagyobb területet vett birtokába. A csapadékvíz az eróziós barázdákból évszázadok alatt eróziós árkokat alakított ki. A lakosok az erdők tisztásain legeltették, makkoltatták állataikat. Ez a tevékenység károsan hatott az erdőterületekre, melynek haszonvételeiben a fakitermelésen túl a faszénégetés és a hamuzsírfozós hatott kártékonyan.

A Medves legfontosabb ásványi nyersanyaga, a Salgótarján környéki limnikus eredetű III. telepi barnakőszén – mely édesvízi lápok, mocsarak növényeinek elszenesedéséből keletkezett – kibúvásokból vált ismertté, az öngyulladások hívták fel az erdőjáró emberek figyelmét az éghető anyagra.¹

Először a 18. században keltett érdeklődést a vízmosta árkokban, természetes kibúvásokban előforduló, öngyulladásból, vagy az erdő égetése során keletkezett izzásából származó füstjével. Radványi Ferenc tudós megyei jegyző, valószínűleg a század húszas – harmincas éveiben keletkezett munkájában a Medves-fennsík keleti oldalában fekvő Vecseklő (ma Večelkov) község közelében, de közelebből meg nem jelölt helyen észlelt természeti jelenségről írta: „Beszéli a lakosság, hogy területükön van egy verem, melyben nem tudni, hogy milyen kigőzölgések egykor maguktól meggyulladtak és sok víz ráöntésével sem lebetett eloltani, mely kiásott hely még ma is látható.” Ugyanezt a természeti jelenséget írta le ismét Bél Mátyás 1742-ben megjelent latin nyelvű történeti – földrajzi művében: „Vecseklő...Cavernam in montibus ostendurunt

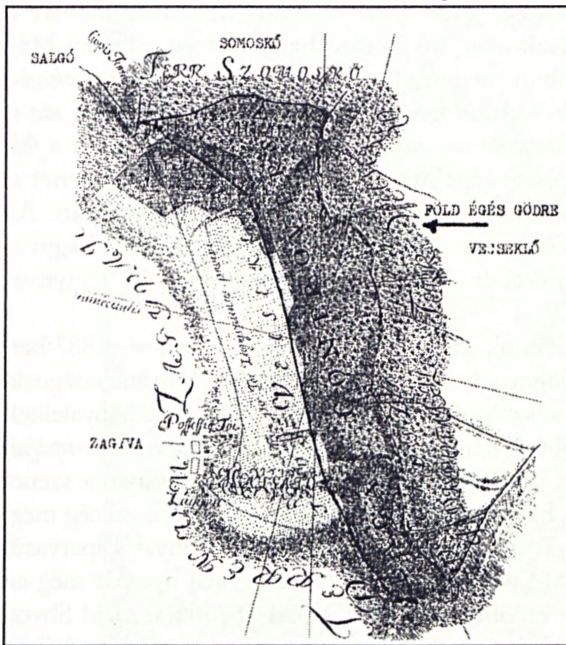
incolae, cuius accensa auapte humus, diutius arsenit', azaz a lakosok üregeket mutattak a hegyekben, melyekben a föld magától meggyulladt.² Azonban egyik szerző sem írta le, hogy e helyen szenet sejtenének, csupán, mint érdekes természeti jelenséget tartották érdekesnek megemlíteni. A megyei történeti szakirodalom is megelégedett ezek ismételt közlésével, s a kutatók nem próbálták beazonosítani a kérdéses helyszínt. Mentségükre szolgáljon, hogy a terület a trianoni békeszerződés révén ma Szlovákiához tartozik, s korábban a kutatómunkát a politika is megnehezítette.

A történész – muzeológus kutató munkájában a véletlennek is nagy szerepe van. Így történt ez most is, amikor más irányú kutatómunka során egy érdekesnek látszó térképlap került a kezébe, melynek alaposabb tanulmányozása során derült ki, hogy megyénk korai ipartörténetéhez, pontosabban a bányászat történeti kutatáshoz tartalmaz adatot. Mindez topográfiailag hitelesíti Radványi Ferenc és Bél Mátyás által leírtakat.³ A dokumentumot, a Vecseklő és Zagyva községek között keletkezett peres anyaghoz, egy vitatott terület helyszínrajzát Szalay Péter hites becslő készítette a 18. század végén. A kéziratos, színezett térkép tehát a megfejtés kulcsát adta a szerző kezébe.

Vecseklő, ez a kis magyar falu a történelmi Nógrád megye keleti szélén, Gömör megyébe öblösödő területen fekszik. Délről Tajti /Tachty/, északról Egyházás – Bást /Nová Bašta/ fogja közre. A 13. században még Somoskő várának tartozéka, 1549-ben Pethő Gáspár birtoka 4 portával, s az 1598-as házösszeírásban Wechekleo néven Bazsó /Baso/ Péter birtokában szerepelt 4 házzal.⁴ 1720-ban már 15 háztartást, az 1784–87-es népszámláláskor 21 házban 258 lakost írtak össze. Mocsáry Lajos monográfiája 1826-ban 270 lélekszámú, kicsiny magyar falunak írja le Vecseklőt, melynek határa a Medves hegyekre terjed, „*már mellynek ezen oldalán egy üreg találtatik, mellyben a mint mondatik, bajdan oly nagy tűz támadott, hogy azt az akkori lakosok sok vízzel sem olthatták el: de ez most már tsaknem egészen víz-mosássá lett*”. Az első közléstől eltelt egy évszázad sem törölte ki a lakosok emlékezetéből a természeti jelenséget s most Mocsáry is fontosnak tartotta megemlíteni, azonban nem gondolt arra, hogy a jelenség oka a felszín közeli széntelep meggyulladására lehetett.⁵ A falu földesurai közül az erdélyi eredetű ragyolczi Csoma család 1757-ben nádori adományként kapta Ragyolcot. A boldogházi Kiss család csak 1671 táján tűnik fel Vecseklőn, ennek ellenére birtoklása jóval korábbi lehet. Ugyanis Kiss János felesége volt az a csoltói Baso Zsuzsanna, akinek ősei birtokolták Vecseklőt is. Fiuk Kiss Péter örökölte a birtokot. 1696-ban 3 betelepült és 5 elhagyott telek volt Vecseklőn a török hódítás időszakának elmúltával.⁶ Fényes Elek a 19. század közepén nem említette a korábban feltűnő természeti jelenséget. A 20. század közepén már 567 lélekszámról van adatunk Vecseklővel kapcsolatban.⁷

A kis történeti kitérő után a meggyulladt föld kérdéséhez visszatérve megállapíthatjuk, hogy az 1773-ban kezdődő s 1815-ig húzódó pereskedés térképmelléklete számunkra döntő bizonyítékul szolgált a rejtéses eset beazonosításához. Az

eredetileg Somoskő, Zagyva és Vecseklő határát a jogosulatlan sertés makkoltatás miatt pontosítani szándékozó perben a vecseklői lakosok sérelmezték azt aényt, hogy a zagyvaiak a vecseklői erdőn is makkoltattak. Ugyanis az erdők értékét a „makkos-bárdos” erdők határozták meg. Radványi Ferenc a megye egykori jegyzője írta, hogy az itteni erdőket a természet a makkoltatás lehetőségével is ellátta bőséggel, az „erdőket elsősorban bükkfájából gazdagította, s egyben ezért korábban alkalmassá tette az állatok makkoltatására”. Csoma Zsigmond és Gellén István kezdeményezte a peres ügyet Prileszky Lajos és leánya ellen. A család Trencsén megyei eredetű s egyik tagjuk, Prileszky Elek vette feleségül Radvánszky Erzsébetet s szerzett ezzel Somosújfalun, Somoskőn és Zagyván birtokrészeket.⁸ A per során keletkezett kéziratos térképen /Plaga Controversa/, pontosabban a vitatott területen a „Hallgató” és a „Kis Medves” földrajzi pontok közötti erdős területen a „Savós kút” és a „Szarufa kutya” között található a „Föld égés Gödre” melyben a korábban említett öngyulladásból, vagy más külső behatásból keletkezett tüzet a lakosok csak nehezen tudták eloltani, s ezért is évtizedeken át élt emlékezetükben ez a ritka jelenség. További földrajzi nevek az erózió által keltett földfelszíni változásokra utalnak: „Szakadás Gödre”, „Szarufa Szakadás” stb. Az innen eredő Szarufa-völgyi patak a Gortván keresztül jut a Sajóba.

A 18. században előforduló, s akkor megmagyarázhatatlan különös természeti jelenség a Medves vidéken máshol is előfordult. 1767. október 31-én a Pressburger Zeitung közölte azt az érdekes hírt, hogy Nógrád megyében, Salgó-hegyen a Jankovich László birtokán a talaj magától meggyulladt és két hónapig erős füsttel égett, s „az elégett föld négy öl hosszúságban és két lábnyi vastagságban kőszénné lett, mely tűzben nagy lánggal, de kénes szaggal ég.” Ez a hely Vecseklőtől légvonalban, mintegy 6 km-re található délnyugati irányban.

A híradást azután a következő évtizedekben sokan átvették.⁹ Mária Terézia 1766-ban, majd 1768-ban megjelent rendeletei és felhívásai hatására 1768-ban két pesti kádármester, Matussek Vencel és Fischer Antal is bejelentette, hogy Salgón 1766-

ban itt jártukkor szenet találtak. Ez a két iparos tekinthető tehát a barnaköszén igazi felfedezőjének. Az Eresztvényi-patak vagy másképpen Várberék-patak mentén 1967-ben faragott kőből készített kis emlékmű – csak jelképesen – emlékezteti az arra járókat a szénlelésre. A történeti kutatás adóssága még ennek a helyszínnek a pontosítása, bár több forrás támpontot nyújt a behatároláshoz. Ugyanis Michael Klein pozsonyi evangélikus lelkész 1778-ban megjelent könyvében¹⁰ pontosan idézte a Pressburger Zeitungban megjelent közlést: *Brennende Erde: Berge Salgó Neograder Gespanschaft*” címmel.¹¹ Magyar fordításban a következőket írta: *„A föld meggyulladásáról, amely a Salgó hegyen, Nógrád megyében, a múlt nyáron keletkezett. A következő értesülést nyertük azoktól, akik ennek a múlt ősszel szemtanúi voltak. Ezt a jeszeniczei Jankovitz László úr területén fekvő hegyet kelet felé egy rohanó hegyi patak két magas partra osztja. A talaj itt szilárd és zsíros, kénes kigőzölgésekkel van egybekötve. A múlt nyáron magától gyulladt meg és izzott, erős füsttel két hónapig. Az imitt-amott előtörő lángok a földműveseknek ételeik megfőzésére szolgáltak. Az elégett föld négy ölnyi hosszúságban, kettő szélességben és két lábnyi vastagságban, kőszéné lett, amely tűzben nagy lánggal, de kénes szaggal ég.”* Ma már tudjuk, hogy a kibúvásban előtűnő szén égett és nem a föld vált kőszéné. Dornay Béla két patakot jelölt meg lehetséges helyszíneként. Az egyik az Eresztvényi-csermely, a másik a Zagyva forrásvidékének patakjai. Talán jó úton járunk, ha Salgóbánya határában lévő vízmosta árkokban keressük a kibúvást, mert potenciálisan itt bukkanhatott a felszínre a későbbiekben a bányáskodást megindító barnaköszén. Hiszen Már Müller János inászói tanító 1880-ban megemlítette, hogy *„Az pedig, hogy akad-e szén a hegyben, minden „inzsínörködés” nélkül igen könnyen megtudhatták: hiszen ma is számos helyen, a dombok keblét meghasogató vízszakadások kaczerkódva feltárják a föld eme feketé tikkát: a kőszénet.”* Salgóbányán 1868-ban tárta fel a barnaköszén a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat Szilárdy Ödön és Koch Antal birtokán. Az első szénbányákat ismereteink szerint az 1840-es évek végén /1848/ Zagyváróna határában, Inászó-pusztán Weber Alajos és Moosbrugger Hieronymus nyitotta fel az Ó-Mária táróval.¹²

Vecseklőn ugyanekkor találkozhatunk az „Égi Gond” nevű bányával. 1867-ben Somoskeőy István szénkiaknázási jogot adott el a Magyar Északi Vasúttársaságnak. 1869-ben bányajárási jegyzőkönyv készült az Árpád és Geysa védnevű bányatelkek ügyében.¹³ 1870-ben már a vecseklői 6–7 láb vastag kőszén *„egy rendesen ütött, vaspáhával ellátott táróval”* művelték. A rossz, járhatatlan utak és fuvarosok hiányában a szenet azonban nem tudták értékesíteni. A bányatelket a Cloelo és Schwartz trieszti cég megvásárolta, s 1874-ben már 14 bányással fejtették is a szenet. A bányától iparvasút vezetett a Somoskőújfaluban lévő MÁV állomáshoz.¹⁴ A vasútvonal nyomát még az 1950-es években is lehetett látni az erdőben. Hantken Miksa 1876-ban, majd Shvoy Miklós kéziratos munkájában is említést tett róla, hogy a megye gömöri határához közel fekvő Vecseklő kőszénbányájában a lakosok egész évben foglalkozást találnak. Az SKB Rt. 1877-ben több zártkutatmányt jelentett be a határban.¹⁵ A bányáskodás azonban nem volt igazán eredményes a területen, 1881-ben szénszállítási nehézségek

adódtak, csak 8 bányászuk volt, akik fát szállítottak. Sok gondot okoztak az időnként fellobanó bányatüzek is.¹⁶

Napjainkban már sem Inászó-pusztán, sem Salgóbányán sőt Vecseklőn sem termelnek barnaköszent. A bazalt és egyéb hasznosítható kőzetek bányászata szempontjából a Medves-fennsíknek volt a legnagyobb jelentősége a Nyerges-hegy (Bagókö) lapos csúcsán Janssen Alfonz által 1878-ban megnyitott kőbányától kiindulva. 1880-ban már a Medvesen tárta fel a „*Macskalyuki-bazaltbányát*”. A bazalttakaró peremén mintegy húsz kisebb-nagyobb bányáüreget számolhatunk meg, melyek közül a nyugati oldalán lévők hazánk legnagyobb bazaltbányái közé tartoztak.

JEGYZET

1. Jugovics Lajos: Somoskő – Fülel – Ajnácskő között települő bazaltelőfordulások. M. Kir. Földtani Intézet 1939–40. Évi Jelentése. Bp. 1944. 2–3.o.
Magyarázó Magyarország 200 000-es földtani térképéhez. Bp. 1966. 108. o.
Salgótarjáni Új Almanach. Salgótarján. 1997. 20–21. o.
Magyarország kistájainak katasztere. II. Bp. 1990. 931–932. o.
2. Radványi, Franciscus: Collectanea ad historiam comitatus de Nógrád. Codex sec. XVII. 114. o.
Bél, Matthias: Notitiae Hungariae novae historico geographica... IV. kötet. Vienna. 1742. 92–98. o.
3. Iudicialis delineatio plagae inter Vecseklő et Zagyva controversa. NML. IV. 11. l. 67. d. Fasc. 50. Nr. 2005.
4. Dávid Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás. Bp. 2001. 238. o.
Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Bp. 1990. 521. o.
5. Mocsáry Lajos: Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése. Pest. 1826. I.k. 213. o.
Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787.) Bp. 1960. 100–101. o.
6. Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bp. 1912. III. k. 152. o.
Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VI. k. Pest. 1860. 250. o.
7. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. II. k. Pest. 1851. 285. o.
Nógrád vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1911. 133. o.
A visszatért Felvidék és történelmi Nógrád vármegye. Bp. 1939. 407. o.
8. Nagy Iván. im: IX. k. Pest. 1862. 481., 484. o.
Nógrád vármegye. im: 1911. 114., 135., 614. o.
Szomszéd András: Cered krónikája. 1989. 10., 36. o.
9. Pressburger Zeitung. 1767. október 31.
Dornyay Béla: Salgótarján szénbányászatának története. Tata. 1937. 4–6. o.
Gárdonyi Albert: A salgótarjáni széntelepek 150 évvel ezelőtt. Természettudományi Közlöny. 1919. 1–2. sz. 32–34. o.
Faller Jenő: Adatok a salgótarjáni szénbányászat kezdeti idejének történetéhez. Bányászati és Kohászati Lapok. 1962. 6. sz. 422–425. o.
10. Dornyay Béla. im: 1937. 4–7. o.
Michael Klein: Sammlung merkwürdigen Naturseltenheiten des Königreiches Ungarn. Pressburg und Leipzig. 1778. 39–40. o.
11. Pressburger Zeitung. 1767. október 31. Salgó.
Tanárky Mihály: Magyarország természeti ritkaságai. Pozsony és Pest. 1814. 71–72. o.
12. Kalecsinszky Sándor: A magyar korona országainak ásványzseneci. Bp. 1901. 236. o.
Hantken Miksa: A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata. Bp. 1878. 280–281. o.
Müller János: A salgótarjáni kőszénbányászat keletkezése és eddigi fejlődésének rövid története. In: Nógrádi Lapok és Honti Hiradó. 1880. október 17., 23.
13. OL.Z. 222. 1. cs. 1.sz. 441/1869., 592/1869., 547/1869.
OL.Z. 223. 195. cs. 80/1.
14. NML. Filmtár. 238.d.
NTM. Adattár. 1631–73.
15. Hantken Miksa: Magyarország széntelepei. Bp. 1878. 286. o.
OL.Z. 928. 12. cs. 58. z.
Shvoy Miklós: Nógrád megye. Kézirat. 356., 371.o.
16. Belitzky János: Adatok a salgóbányai munkásság életkörülményeihez. In: Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek 1. Salgótarján. 1963. 4–10. o.

VOLT EGYSZER EGY FOGASKEREKŰ

A Salgótarjáni Vasfinomító Társulat igazgatója 1880. május 30-án az éves közgyűlésen többek között ezt mondta: „...köszönünk előállítási árának leszállítását még azzal is óhajtjuk elérni, hogy a salgói vasúton a jelenlegi három sikló által költségessé tett kőszénzállítási berendezéseket a siklók kiküszöbölése által egyszerűsíteni és tökéletesíteni igyekszünk. Ezen cél elérésére különféle hegyipályák és iparvasutak megtekintésére, de különösen bányászati célokra berendezett és sikeres alkalmazásban álló fogaskerekű, valamint az ezeknél észlelt tapasztalatok tanulmányozására az elmúlt ősszel Gömör Sándor bányaigazgatónkat elküldtük és azon leszünk, hogy az általa szerzett tapasztalatokat célszerűen és hasznosan érvényesíthessük.”

Hamarosan meg is épült a vasút és az 1881-es év márciusában megalakult „RIMA” május 2-i, első igazgatósági ülésének időpontjában már üzemelt is. Ez a vasút volt Magyarország első, ipari célt szolgáló, keskeny nyomtávú fogaskerekű vasútja.

A RIMA központ által 1932-ben egy állami műszaki ellenőrzéshez készített jelentésből pontosan regisztrálhatjuk a fogaskerekű vasút műszaki helyzetét, adatait, keletkezését. Legérdekesebb részleteit idézem:

„...A salgói kőszénbánya látja el az Acélgvár szén szükségletét. A gyár szén szükségletének fedezésére szolgáló szénmennyiséget 1881 előtt lóvontatású pályán, a közbeiktatott siklókon szállították az Acélgvárba. A gyár fejlődésével és a szénfogyasztás növekedésével gőzüzemű szállításra kellett áttérni. Az 1881. évben átadott forgalomnak a jelenlegi gőzüzemű vasút, amely a bánya termékeit szállítja az Acélgvárba, s onnan a bánya szükségletét fedezi, Salgóváról az Acélgvárba, tehát felülről lefelé szenet, felfelé pedig bányafát, a bányauzem egyéb szükségleteit, s a munkások részére élelmet szállít. Továbbá a vállalatok alkalmazottainak a rossz utak miatt majdnem kizárólagosan közlekedési eszközét is képezi.

A vasút általánosságban észak-keleti irányt követ. Hossza a gyári kazánháztól a salgói bányatelepi I. sz. rakodóig 5830 méter, mely távolságon 222,6 méteres szintkülönbséget győz le. A kiindulási pont és a végállomás közötti nagy szintkülönbség legyőzésére egyes helyeken a vasutat már fogaspályára kellett építeni.”

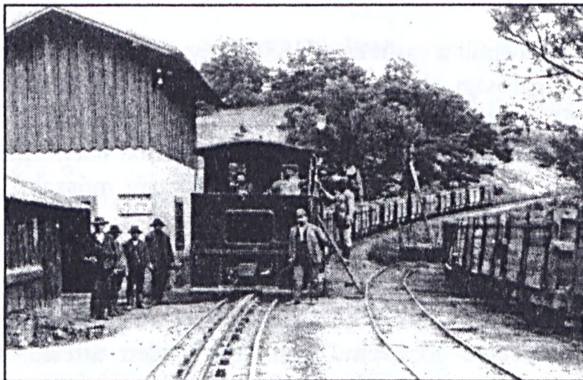
Amikor a fogaskerekű pályán 1881 májusában a forgalom megindult, egy darab kéttengelyes, Bécs külvárosában, Florisdorfban lévő gépgyárban készült, bronz fogaskerékkel bíró mozdony lépett szolgálatba. Ezzel bonyolódott a forgalom egészen az 1883. február 2-án bekövetkezett halálos baleset utáni néhány hétig. Ezekben a kezdeti években a fogaspályán elegendő volt egy mozdony is, a forgalom többet nem igényelt.

A szóbanforgó februári napon a kora reggeli órákban Salgóra induló szerelvényt vontató mozdony fogaskerekéről két fog letörött, minek következtében a

„Sipka-szoros” mellől az egész szerelvény megállíthatatlanul visszafutott, s a Kútház előtti kanyarnál a lendület az egész szerelvényt kisodorta magával a mozdannyal együtt. A balesetnek sajnos hét halottja volt. Meghalt a fűtő, valamint az előző napon a községben tartott lakodalomból a vonattal a telepen át közeli községükbe hazatérni igyekvő vendégek hat tagja. Mindössze négy személynek sikerült megmenekülni.

A szörnyű esemény után, a vállalat sürgősen kapcsolatot keresett a svájci Winterthur városban működött lokomotív gépgyártással foglalkozó üzemmel, amelynek mérnökei alapos helyszíni felmérést végeztek a szintkülönbségek, a kanyarok és más terepadottságok tekintetében. Ezek alapján rövid idő múlva megkapta a vállalat az új mozdonyt. Hasonló kivitelben a salgóbányai műhelyben is elkészítettek egy példányt a forgalom megnövekedése után. Ezekkel a mozdonyokkal dolgozott a vasút egészen a felszámolásig.

Természetesen a bánya termelésének, s ennek következtében a forgalom növekedésének vonzatában bővült a vasútüzem kocsiparkja, berendezése is. Felszereltsége is megfelelően fejlődött, a közlekedés korszerűbbé, biztonságosabbá vált.

„Kútház” Salgóbányáról érkező vonat

A vasút végig társulati területen futott, a kanyarok legkisebb sugara 50 méter, a legnagyobb pedig 300 méter méretű lett. A bányákból lefelé jövő szenesvonatokhoz, vagy visszafelé a bányaműveléshez szükséges anyagokat, élelmiszert szállító szerelvényekhez egy-két, személyszállításra kialakított kocsit is kapcsoltak az utazók részére. A szép, változatos terepen kanyargó kisvasút egyes szakaszaira a dolgozók hamarosan jellegzetes neveket ragasztottak. Így pl. messze emlegetett volt a „Kútház”, ahol az első fogasrész kezdődött és ahol a fogaskerekű és a gyárba beszállító mozdonyokat cserélték. A mozdonyok itt vételezték a szenet és a vizet, télen a sínekre szórandó homokot. Az első fogaspálya közepe táján hatalmas bevágással kialakított szurdok kapta a „Sipka-szoros” nevet, míg a felső fogasrész déli vége, ahol valamikor a sikló működött, „Brenzalja” néven volt ismeretes. A két fogaspálya közötti lapos terület Zagyva felé eső részéből vett „Angyalhegy” néven volt emlegetett.

A századfordulóra jelentékenyen megnövekedett a személyszállítás. Már nemcsak a dolgozók és családtagjaik vették igénybe a vasutat, de egyre több turista, kiránduló járta a vidéket, használta a fogaskerekűt. A vállalatnak személyszállításra külön engedélye nem volt, saját belátása szerint maga adott ilyenekre lehetőséget.

Salgóbánya teljes kiépülése után nagyon szép képet mutatott. Az 1930-as években valóságos kis gyöngyszem volt. Az idelátogatók nem győzték dicsérni a tiszta, rendes utcácskákat, a virágos ablakokat, szemet-gyönyörködtező kis előkerteket, mindenfelé a sok-sok virágot. A bányaműhely mellett kis fürdőt is létesítettek (sajnos a jéghideg bányavíz legfeljebb nagyon meleg nyári napokon adott lehetőséget a strandolásra), az élelemtárral közös épületben létesült a kaszinó, mellette kis tekepályával. Ezekben az években az ország messzi vidékeiről, főleg alföldi családok töltöttek itt egy-két hetet. Volt idő, amikor 10–20 fizetővendég üdült salgói családoknál, élvezve a környék szépségeit, a kirándulások örömét, a megnyugtató csendet és persze kihasználva a kisvasúton való romantikus utazás gyönyörűségét.

Már 1899-ben megalakult itt az Olvasókör, pár év múlva a zenekar. A tíz évvel később épült Kaszinó „nagytermében” kisebb színelőadásokat rendeztek, a 150–160 főt befogadó teremben a húszas évektől heti egy előadással mozi működött.

Még 1920-ban, Laun Ferenc elnökségével alakult meg a sportkör, a Salgóbányai Football Club. A világháború során ez is megszűnt.

Az üzemi műhely mellett egy barakképület átalakításával, a Ferences-rend kezdeményezésére 1934-ben kápolnát létesítettek, ahol vasárnaponként istentiszteletet is tartottak.

A telepen 1874-ben indult iskolai oktatás, s ami a vállalat jó oktatáspolitikáját jelzi, a salgótarjáni gyártelep iskoláját alig négy év múlva a salgóbányai létesítmény követte. Ekkor ugyan csak egy pedagógus foglalkozott 50 főnyi fiatallal, de 1885-ben már két tanteremben két tanár és 143 tanköteles volt itt. Az ipari oktatást két évvel az acélgyári után, 1891-ben indították be.

A RIMA mindig kitűnően képzett, agilis nevelőket keresett telepi iskoláihoz. A Salgóbányán tevékenykedtek közül csak néhány nevet ragadok ki: Gergely János, Lengyel Sándor, Kablay István tanított itt a századforduló éveiben. Róluk és tőlük sokat olvashatunk a korabeli helyi lapokban.

Az acélgyári kórház 1871-ben nyílt meg, ettől kezdve a salgói telepet is bekapcsolták ennek hatókörébe. A salgóbányai lakásépítkezések során (a mai várhoz vezető út mellett épített sorlakásokban) 2 db szoba-konyhás lakást biztosítottak egészségügyi célra. Az egyik lakásban a főnővér, a több mint negyven éven át közmegelégedésre működött „Katica”-néni lakott, a másik lakás szolgált a váró és kezelő szoba céljára.

A salgói bányákból kinyert vizet behozták a gyárba. Mér az 1882-es évben a fogaskerekű vasút mentén végig, fából V-alakban ácsolt csatornát, a környéken „lutnyi”-nak mondott vízelvezetőt fektettek le. Ezzel a „Kútháznál” épített vízgyűjtőbe hozták le a vizet, innen pedig a csőrendszerű vezetéken a gyárba, egy 60 m³-es gyűjtőbe irányították. Ez a megoldás 1885-ig létezett, amikor a „lutnyi” helyett végig öntöttvas-csöveket fektettek le.

A fogaskerekű vasúton kb. a húszas évek közepéig „vonatvezető” működött. Ellenőrizte a rendelkezések betartását, az anyagok megfelelő helyen történő leadását, a beérkező vonatok megfelelő helyre való beállását, a Kútháznál a mozdonycseréket stb. Fontos feladata volt az üzenetek átadása: afféle házi-postás szerepe is volt.

A vonatvezető joga volt, hogy a nem társulati dolgozók utazását ellenőrizze, rendhagyó esetekben engedélyezze. Ha éppen fel akartunk ülni a kisvonatra, türelmesen várahoztunk a „Salgói-kapu”-nál, ahonnan a szerelvény indult, elnézegettük, miként állítják össze az indítandó vonat kocsisorát, s mikor minden rendben volt, megérkezett a vonatvezető, megtartotta az ellenőrzést, felmutattuk utazási engedélyünket, ennek hiányában tőle kértünk hozzájárulást – mindig megadták –, aztán felkapaszkodtunk a vonat végére kapcsolt személykocsira. Indulás előtt mindig elhangzott a figyelmeztetés a balesetveszélyre, a megfelelő magatartásra. A vonatvezető szerepkörét később maga a mozdonyvezető vette át.

A szerelvényekben rendszerint öt fékes-kocsi volt, mindegyikben egy-egy kezelő, a „fékes” vigyázott és ügyködött. Menetrendszerű járat csak a harmincas évek közepe táján alakult ki, addig napjában délelőtt, délután két-két szerelvény indult. Gyakorta előfordult, hogy a kútházi szerelvény sok percet várakozott az ellenvonatra. A menetidő felfelé 30, lefelé 15–20 percnyi volt.

A vonat kulcsfigurája a mozdonyvezető volt. Sokat emlegetett, jól ismert mozdonyvezetők nevét sorolhatom fel, akiket a rendszeresebben utazók személyesen is jól ismertek. Így pl. Lenner István, Zacharidesz Mihály, Verbovszky János, Medves István, vagy a fűtő Bozó István és még sokan mások. A salgóbányai műhelyfőnökségen közismert személy volt Billeter Henrik, Billeter Frigyes és a főmozdonyvezető, Csatlós Árpád.

A vállalat (ideértve a bányauzemet is) maga adott engedélyt egyszeri utazásra. Kivételes esetekben fordult elő, hogy az engedély hosszabb, de meghatározott időre szólt. Az engedélyt az Acélgyárban a titkárságon, később a szállítási osztályon, a bányauzemenél az üzemi irodán kellett kérni. Csoportos utazások esetén írásban, jóval az igénybevétel előtt kellett jelentkezni.

Rendkívüli járatot csak nagyon ritkán indítottak. Magam két ilyen esetről tudok. Egyik a menedékház avatása, másik az 1943 őszén a Bányász és Kohász Egyesület rendes évi közgyűlése volt.

Rendkívüli járatok esetében, de olyankor is, amikor rimai központi személy, vagy magasabb állami hivatalnok utazott, kényelmesebbé igyekeztek tenni a személykocsikat. Ez abból állt, hogy az ülésekre tiszta, rendes katonai takarókat helyeztek. Csoportos, de nagyforgalmú hétfégekén történő utazásoknál sem adtak ki több engedélyt, mint ahány utast a rendelkezésre állott személykocsikkal el tudtak szállítani.

ELFOGY A SZÉN, MEGSZŪNIK A FOGASKEREKŰ

A második világháború után, minthogy Salgóbányán a háborús károk – ellentétben az Acélgárral – igen kicsik voltak, a termelés elég gyorsan megindulhatott és a fogaskerekű is elkezdhetette az üzemelést. A gyár szénigényét meglehetősen könnyen ki tudták elégíteni.

Az államosítások során először a bányák kerültek sorra, de miután Salgóbánya a RIMA tulajdona volt, csak annak állami kezelésbe vétele után, 1949-ben került át a Salgótarjáni Kőszénbányához. Az acélgár a szenet továbbra is Salgóbányáról kapta a fogaskerekű vasúton 1952-ig, ezután pedig Vízváltástóról – a rónabányai elosztásból adódóan – a zagyvai bányavasút szállításával.

1953-tól a fogaskerekű vasút lényegében már csak személy- és korlátozott mértékben anyagszállításra szolgált.

A vasút csendes elmúlásához más, sokkal mélyebben gyökerező okok vezettek. Fokozatosan előregedett itt minden. A tárok kezdtek kimerülni, legtöbbször lassanként bezárták, a még művelésben maradt egynek termékét a megvalósított koncentrációs tervnek megfelelően Rónabányára szállították át. Közel két kilométeres, vitla-rendszerű, végtelenített szalagvontatással földalatti úton jutott a szén a rónabányai közös telepre.

A gazdaságosság érdekében Rónabányán és a környéken még működő tárok termékét mindenünnen ide gyűjtötték és drótkötélpályán juttatták le a főfogyasztóhoz, a vízváltástói erőműhöz. Innen kis talbot-csillékben kapta az Acélgár a szenet a zagyvai rakodón.

A fogaskerekű vasút 1953-tól lefelé, termelési célra szolgáló szenet már nem szállított. Nagyon kis mennyiségben a visszamaradt termelésből illetmény céljára kiválogatott szenet, valamint a felgyülemlett szénporból a Ibrinci erőmű részére kisebb-nagyobb tételeket küldtek le. Felfelé viszont még ezen keresztül jutott rendeltetési helyére a telepre szükséges élelmiszer, a bányászokhoz esetleg még szükséges anyagféleség, de a fogas már csaknem kizárólag személyszállításra szolgált.

Jó előre látszott: a fogaskerekűre előbb-utóbb már nem lesz szükség, jövője kilátástalan. A Nógrádi Szénbányáknak csak személyszállításra joga nem volt, mégis hétvégeken a kirándulók egyre nagyobb számban vették igénybe a kisvasutat. Mint az akkori bányavezetés illetékesei emlegetik, hétfői napokon izgalommal tudakolták, vajon valamiféle súlyosabb baleset nem adódott-e a hétvégeken?

A fokozatos, de végül is nagymértékben leromlott vasút állapotára jellemzésül idézhetem a rónai bányüzem akkori főmérnökének a tröszt igazgatásához 1957. január első napjaiban küldött átiratának egyik részletét:

„...A vasútvonalon ellenőrzést tartottunk és megállapítottuk, hogy személyszállítás közben a mozdonyok gyakran kiesnek a sínről, mert a talpfák elhasználódtak. Ki kell cserélni betontalpfákra. A minisztertanács idevonatkozó határozata alapján az iparvasutaknál vasbeton-aljakat kell használni, amivel jelen pillanatban fentemlített üzem nem rendelkezik. Az ügy sürgősségére való tekintettel, mert

vasbeton-aljaknak a fogason való átcserélése még nem történt meg, addig is fa talpfákra van szükség a máról-holnapra előfordulható tömegszerencsétlenség elkerülése miatt. Kb. 500 darabra van szükség.

...három év óta az iparvasúthoz szükséges talpfákat a vállalat felettes szerve nem biztosította.”

Az 1956-os forradalom idején a fogaskerekű nem üzemelt, viszont 1957-ben az újraindítást a szénbányák már nem tudta vállalni. Alapos számítások szerint a teljes felújítás 20–25 millió forintba került volna, de az éves fenntartási költség is meghaladhatta az egymilliót. Az viszont bizonyos, hogy a személy- és áruszállítás tarifája jelentős költségcsökkentő tényező az ilyen üzemnél.

A tröszt az újraindításhoz szükséges összeget előteremteni nem volt képes, de a termelési helyzet sem indokolta a rendbehozás szükségességét, s ebben nyomós okként szerepelt az időközben végrehajtott termelés-koncentráció. Ennek ellenére személyforgalmi, üzemtörténeti és muzeális okokból az illetékesek szerették volna megtartani a 75 éves vasutat. Kapcsolódott ehhez az a korábbi terv, mely szerint a Boszorkánykő és a Várhegy közötti területen egy nagyméretű, a későbbi években nemzetközi méretűvé fejleszhető ifjúsági tábor létesült volna.

Kísérlet történt arra, hogy valamilyen szerv, intézmény vegye át a vasutat. Több hivatallal, üzemmel folytak tárgyalások, de ekkor sehol sem tudtak vállalkozni a megoldásra. Tettek lépéseket egy közös összefogásra, több szerv és üzem együttes segítségének megszervezésére, de információim szerint egyedül az Acélgyár vállalt ebben egy kisebb terhet: a gyártól a Kútházig –rendbe tette volna a vasúti pályát. Maga a Közlekedési Minisztérium is elutasító választ adott, viszont nem emelt kifogást a fogaskerekű megszüntetésével kapcsolatban.

Miközben folyt az utódkeresés, a bánya szakemberei kidolgoztak egy felszámolási javaslatot, amit az állami és pártszervekhez be is nyújtottak. Néhány hónapos némaság után végül 1957 nyarán került a pecsét a javaslatra és ezzel kivégeztett a fogaskerekű vasút, amely utolsó útját 1956 őszén tette meg.

A tröszt vezetése a bontási munkák elvégzésére „külsős”, tehát nem földalatti dolgozókból álló csapatot szervezett. A munkálatokat Salgóbányáról lefelé indították és július–szeptember hónapokban végezték: október közepére készültek el. A kiemelt anyagok még használható részét a rónabányai üzembe vitték át, túlnyomó többségét az Acélgyárba szállították le, ahonnan a MÉH közbejöttével Ózdra került beolvasztásra. A fel nem használható anyagokból, mint sín, talpfa, az üzem dolgozói készpénzfizetés mellett saját szükségletre vásárolhatták.

A mozdonyokat ugyancsak az Acélgyáron keresztül, a MÁV-ot igénybe véve Nagybátonyba szállították. Itt a még elfogadható állapotúakat megjavították, az erre már nem érdemeseket feldarabolva, szintén ócskavasként juttatták el Ózdra.

A PLACC

Nem platz, hanem placc, szóban is és írásban is, az memóriámnak bugyraiban is, sajnos valóságosan már semmi, vagyishát utálatos beton kolosszusok. A placc pedig nemcsak volt, hanem a mi számunkra a Fórum, a Stadion, a Titok helye, egészen pontosan pedig mindennapi bitangságaink és gonosztevéseink színhelye. Hol is volt? Ugyan hol? A legöregebb tarjaniak sem böknének rá egyből a térképre, szóval, a városi atlaszra mondván: Itt a a hely! Itt volt a Placc!

Vegyük sorjába, Salgótarjánnak volt egy része – Kistarján. A Salgó-vár felé nézve, jobb felől, a régi temető és a Cigány utca közötti lejtő. A Fő-utcától az akác-erdő aljáig feküdtek a nagy összevisszaságban épült kistarjáni házikók. Arról is híre járt, hogy a hegyoldalban vezető úton csak nyáron közlekedhettek a szenet-fát szállító lovaskocsik. Esős időben még Horváth bácsi számára is elsüllyedt a sárban. A sárfészek közepén állt nagyanyám, vagyis a moslékos Kanderáné bádogtejtű háza, amit nagyanyámék béreltek. Ettől egy fütytyentésre állt a Placc. A Salgónak háttal elhelyezkedvén mögöttünk húzódott egy romlott vakolatú ház. Bolláék laktak az egyik szoba-konyhában, Duba Laciék a másikkban. Ennek a Lacinak volt egy húga is, Éva. Nagy szemölcs volt a nyakán. Az akkori pletyós asszonyok úgy mondták, hogy valahonnan Erdélyből ette őket ide a nyavola. De ez most nem fontos. Szemközt egy jó nagy ház tűzfala védte a Placcot a szélről, bal-kéz felől pedig Földiek háza állt, kissé magasabban, mint a Placc, gyermekmagas részsűn lehetett felkapaszkodni az eresz alá.

Nem tudom mitévő lennék, ha olyan nagy városban születtem volna, mint Debrecen, vagy Budapest, mert erről az én kis tarjánomról sem tudok mindent és minden részletet írásba foglalni. Máris kézenfekszik egy-két apróság. Példának okáért, mit jelent az, hogy moslékos Kanderáné? Egy gyári, egészen pontosan a gyármögötti özvegyasszony volt, disznókat hizlalt, a disznainak pedig a város minden fertályáról egy rozoga talyigán hordta haza a moslékot. Nagyon hajtotta magát a pénzért, nem restellte a megalázó, mocskos munkát. Nem érdekelte, hogy ruhája koszos, szakadt, kendője mindig félrecsúszott. Azért dolgozott, hogy a három gyerekét kitaníttassa. A két fiából orvos lett, Joli lányából pedig nagyságos titkárnő kisasszony. Kanderá doktorral is találkoztam egyszer a János Kórházban. Igazi úr lett! Fess, elegáns, vajon él-e még?

Az is kérdés, miért vették a nyelvükre a pletykás vénasszonyok Duba Laciékát? Azt is mondhatnám: csak! Nem kellett arra ok, elég volt az is, hogy idegenek, más-keppen forgatják a szót, mint a tősgyökös totocskák, illetve palócok. Csendesen, észrevétlen éltek, nem oldódtak fel a kistarjáni masszában. Csak később lettek büszkék Duba Lacira, amikor a fiú díszlettervezővé avanszált a fővárosi filmgyárban.

Akkor kezdték már, hogy: Nocsak-nocsak, ilyen derék fickók teremnek az agyagos palócföldben.

A Placc nem önmagáért volt híres, hanem miattunk, mert mi ott éltük mindennapjainkat, ott lettünk „valakik”. Igazi csapat verődött össze a Placcon, amit voltaképpen nem is csapatnak neveznék, mert valójában mi is bandának hívtuk. A banda tagjai egyéniségek voltak, ki-ki tudománya szerint. Ebben a bandában nem volt elégséges, hogy valaki csak ott volt, hoznia kellett valami olyasmit, amivel más nem bírt. Hoztunk is, ki mit tudott!

A placc történetét hosszú időre meghatározta az, hogy egy szép napon Bolláék házának a hátára, meg a Rokoszekéra is, kapufát festettünk faszénnel, még hozzá jó vastaggal, hadd látszódjék messziről, hadd maradjon ott sokáig, ne mossa le az eső, ráadásul még a focipálya tökéletes illúzióját is keltse. Ez már a mostani felfogás szerint való, akkor mi igazának tekintettük, mint a Pálutcaiak a grundot. Úgy gondolom, ha Molnár Ferenc író úr legalább egyszer járt volna a Placcon, rólunk írta volna azt a gyönyörű regényt. A focipályához hozzátartozott a foci is. Ezt a labdát pedig rendszerint egy kimustrált harisnyából készítettünk, a következőképpen. Elcsórtunk otthonról egy hosszúszerű flór harisnyát. Már karácsony táján figyeltük, hol vágnak disznót, mert az áldozatról leforrázott, lekapart disznószőrből lehetett a legjobb focit készíteni. A szőrt rendszeren kiszárítottuk, megszabadítottuk az egyéb haszontalan anyagoktól, úgymint bőrcafat, köröm darabka, szőrös farokvég, szalmapernye, mert abban az időben a disznókat még nem gázos lángszóróval, hanem szalma tűzzel pörkölték. Teletömtük a harisnyát jőféle, száraz, rugalmas szőrrel, rá-rátérdeltünk, hogy tömítődjön, aztán csavarintottunk egyet a harisnyán, visszahajtottuk, megint csavarintottunk és visszahajtottuk mindaddig, amíg a harisnya szépen rágömbölyödött a disznószőr gömbre. A harisnya szélét szépen rávarrtuk a gömbre. Rendszerint Miklós Frici, Földi néni unokája csórt a szurkos fonalat az apja suszterájából.

A Placc, mint a tarjáni foci bölcsője is szerepelhetne a helytörténeti dolgozatokban, márcsak azért is, mert mi nem rongyfocisok voltunk, a disznószőr foci pattogott, dekázni, fejelni, driblizni nagyszerűen lehetett vele, csak érteni kellett a módját. Mi aztán értettük. Hadd kezdjem rögvest saját személyemmel. Én – mármint Fero a négerkapus – a kezdő csapatba kaptam beosztást. Négerkapusnak pedig azért neveztek, mert a galambszürke kötött pulóverem hasán akkora fekete folt virított, mint az egész elejem. Nagyanyám díszítette ki ilyenre, mert a sok koncsorgáskor elrongyoltam, no meg a védés, mert akkoriban a kapus ugrott, vetődött, bukfencezett, mellre fogta a lasztit, a csapatáért akár a nyakát is törte.

Ilyen kapusnak hittem magamat és addig-addig mondogattam, amíg csak a többiek is így mondták, aztán ki is bővítettem a nevemet, eléje tettem a Planicska nevet, pedig ez a Planicska soha nem volt néger, csak cseh, de kapusnak akkoriban világhírűnek mondták.

Jöttek sorban a többiek. Földi Karcsi, egy velem egykorú colos gyerek mindig csak bekkelt. Őt Vasbekek néven tisztelték azok, akiket fellökött, vagy elgáncsolt.

Az én időmben nem ismertük a technikai fault fogalmat. Tóth Tibi csatár volt és söprögető. A banda törvénye szerint iskola után neki kellett felsöpörni a placcot, nehogy a mezítlábas csapat lába megsérüljön egy-egy tuskétől, letört faágtól, miegyébtől. Egyszóval: a Placcnak a délutáni kezdésre tisztának kell lenni akkor is, ha cigánygyerekek potyognak az égből. Miklós Fricinek soha nem kellett söpörni és más alacsonyabbrendű munkát végezni – harisnya csórás, disznószőr gyűjtés, a falra festett kapu újrafestése –, mert ő hozta a suszterájából a fonalat, azonkívül ő, mint villámcsatár lőtte a legtöbb gölt. Sokra is vitte, mert elég fiatalon felkapaszkodott az elsőosztályú bányász együttesbe, mint Szojka Fero, Lahos Laci, Oláh Géza, Bodon Béla. A bölcső a Placc volt! Itt jeleskedett a nagybátyám, Bolók, vagyis Szalva István, Rokosz Vili, aki később Réti lett és Sztálinvárosban gyárigazgató. Szó, mint száz, a foci volt a legfontosabb. A küzdőteret csak akkor hagytuk ott, amikor Bolla Lajcsi, meg az idősebbik bácsikám tornászni, meg súlyt emelni jöttek. Menetrend: előbb szép szó = No tűnés, majmok! Aztán keményebb eszköz: Fenékberugás, de olyan akkurátusan, hogy a licium bokrokban kötött ki a csatársor is, meg a védelem is, meg a kapus is. (Előfordult, hogy bosszúból be kentük zsírral a nyújtó vasát, Puci bácsi, vagyis Szalva József pedig emiatt a hátára esett és percekig nem kapott levegőt. De én sem, mert Bolla Lajcsi érdemben gyanakodott rám.)

Csuda emberek voltak. Minden áldott nap treníroztak, vagy a nyújtón pörögtek, ágaskodtak, vagy a vasrúdra akasztott két csillekereket emelgették, hol tótágast állva mászkáltak Bolláék ajtaja előtt. Annak örültünk legjobban, amikor nagymamáék háza előtt kunsztoztak, cigánykereket hánytak, szaltót ugráltak, egymás kinyújtott kezében álltak tótágast. Volt, amikor elmentek a városi strandra, egész délután ott bohóckodtak, a lányok pedig sivalkodtak egy-egy veszélyesebb mutatvány közben. Nekem ez nem tetszett, mert pojácák voltak, nagyapám szerint, akkor is, ha mindkettő olyan izmos legény volt, hogy a Czája János elbújhattott volna mellettük. (Czája János akkoriban a leghíresebb birkózó volt.)

A foci mellett több nevezetes cselekedetre ingerelt bennünket a Placc és környéke. A nyitott oldala meredeken lejtett a zsidó udvarig, tulajdonképpen a Fő utcáig. A lejtő pedig telistele volt hatalmas licium bokrokkal, valóságos dzsungelt képezve. Itt sajátítottuk el az indián tudnivalókat, nevezetesen a rejtőzködést a bokrok alatti alagutakban, a nyíl kezelését, de még a készítését is. Mogyoró, vagy szilfa suhángot hajtottunk meg, az ideg suszter fonálból, (Frici hozta), a vessző pedig mocsári nádszálból készült. A Menház utca végén, a Békás tóból szedtük. Ma Arany János utca, a Békás tó pedig elmúlt. A nyilazásból elég sok kellemetlenségünk támadt, mert a nyilvessző hegyére gombostűt, vagy lópatkó szeget erősítettünk. Többen vadásztak ránk, ismeretlen tettesekre, azok, akiknek a fenekébe eresztettük ezeket a veszedelmes lövedékeket. Nagyapám kényszerítette ránk a feltétel nélküli fegyverletételt.

A hadi cselekmények, olykor a foci rovására, mégis kiújultak. Történt pedig egyszer, hogy Rokosz Vili kijött a Placcra egy jókora németjuhász farkaskutyával,

egy légpuskával és két jó nagy karéj zsíroskenyérrel. (Akkoriban a zsíroskenyerek legalább két arasznyi nagyok voltak. Nem is bőti kenyérre kenték a drága jó házi zsírt!) Az egyik kenyeret nekem adta, a másikat Bolóknak. Ezzel, ha úgy tetszik, lekenyerezett. Bolókot fegyverhordozónak, engem kutyavezetőnek léptetett elő. Ő maga megtartotta a fővadász és kukkeros rangot. Az első napon meg kellett tanulnom a kutyának azt parancsolni, hogy zu Fuß, vagyis lábhoz. Így németül, mert a német kutya nem érti a magyar regulát. Az istennek sem tudtam rendesen megtanulni, de azért nem csapott el, mert korábban már sok hadicselekményben értem el tisztnek is becsületére való teljesítményeket.

Az egyik indián remeklésem emlékére még most is kilel a hideg. Vili közölte velem: Fero, csak akkor lehetsz igazi indián kutyavezető és nyomkereső, ha szert teszel tollas fejdíszre és rendes tomahawkra, a mokaszín nem számít, mert a vérbeli indián még a parázson is átgázol mezítláb. Talán ezt is elhittem volna, ha nem égetem össze a talpamat, az előbbieket minden igyekezetemmel megkíséreltem teljesíteni. A galambok elhullajtott tollaiból, a saktertől kapott libatollakból, az erdőben talált madártollakból olyan díszit rittyentettem, hogy nagyanyám keresztet hányt magára, amikor meglátott a maskarában. A tomahawk csúnyán végződhetett volna, ha... Elég abból annyi, hogy elcsentem a faskamrából nagyapám gyujtósvágó kisbaltáját, jó éles volt. Felöltöttem a tolldíszit, kötélből készült övembe dugtam a kisbaltát és osontam a Placcra. Nem mentem, hanem osontam, mert egy indián az oson! A Placc széliiban állt egy vén akácfa, elháráltam a törzsétől néhány méterre, megcéloztam és dobtam. Sikerült, a kisbalta hegye mélyen bevágódott a fakéregbe. Egy lépést hátrébb... Az is sikerült. Néhányadik dobás után, amikor egy indián már semmit nem lát, csak a célt, eleresztettem a tomahawkot, majdnem mellészállt, de abban a szent pillanatban felbukkant a fatörzs mellett Bolla néni fejkentős feje. Kérdezhették volna akkor éntőlem, no indián, milyen színű a vér. Azt egy egész életre megjegyeztem magamnak, hogy nem tudunk kibújni a saját bőrünkől, de ha megkíséreljük, az nagyon sokba kerülhet.

Mondtam is Rokosz Vilinek, hogy szívesen leszek továbbra is indián, de tomahawk nélkül, ő beleegyezett, ezt követően gyakran vadászgattunk az akácokban, a nagyerdőn. Puszkavégre kaptunk énekes madarakat is, varjúkat is. Felhőtlen diadalt soha nem arattunk, mert ezeket a vadászatokat gyakran követték csirkefogászatok. Egy alkalommal például varjú húsleveszt főztünk szabad tűzön, nagymama kedvenc vassfazekában. Büntetésből egy hétig otthon kellett gubbasztanom édesanyám mellett, naponta sok apró pofon körítéssel, amit soha nem tartottam igazságtalanságnak, gyártottam hozzá elméletet: anyám nyaklevese olyan értékű, mint a simogatás.

Visszatértem a Placcra, mert a fiúk nyaggattak, főként a fekete disznószőr labda miatt, amit én birtokoltam, mert a nagymama nagy kan disznójának a szőrével tömtük. Csak a szurkos fonalat hozta Frici, ezért ő mindig a csatársor közepén futott és rugdosta a gólokat. Iratlan szabály szerint minden játékos köteles volt passzolni neki. A visszatérést most már búcsúnak mondanám, mert nemcsak

szezonzáró meccset játszottunk a Cigány-utcai csapat ellen, hanem a Placcból is búcsúztunk örökre, csak akkor még nem tudtuk. Micsoda meccs volt, annyi gólt rúgtunk, hogy a végén már nem is számoltuk. Én olyan hősiesen védtem a kaput, hogy a könyököm, meg a térdem merő karcolás és zúzódás lett. Nagyanyám szegény kamillával mosogatta ki a sebeket, a súlyosabbakra pedig cickafark füvet, meg kutyatej virág szárát rakott, attól három nap alatt meggyógyult. A labdát is szét-rúgtuk, a falra festett kapukat pedig súrolókefével tüntettük el, Bolla Lajcsi felügyelete mellett, aki szapora szabadrugároskat végzett el a nadrágunkra. Aztán beköszöntött az ősz, a Placcot birtokba vette a ragadós, agyagos sár, a licium bokrok megkopaszodtak. Ami ezután következett telistele volt meglepetéssel és szomorúsággal.

Nálunk is megjelentek a katonák, közvetlenül nagymamáék szomszédságában, egy snajdig zászlós, úgy vettem észre, Gál Icának csapja a szelet, pedig azt nem hittem volna, mert Icának már volt hivatalos udvarlója, egy felvidéki tót gyerek. Mivelhogy divatba jöttek a csinos tisztecskék, hát még keresztanyám is egyengette egy szemrevaló zászlós útját. Kellett az egyengetés, mert a mindig mogorva Gál bácsi megmondta, ha tudomására jut, hogy Ica riszálja magát a zászlóskának, hát eltöri a derekát, mármint Icának, a zászlós úrnak pedig szétveri a pofáját még akkor is, ha ő a hős honvéd és címzetes ágyútoltelék és menjen a tisztecske a keleti frontra és háborgassa a muszkákat, ne az ő lánya körül csapkodja a bokáját. A zászlós úr elment, keresztanyám törölgette a szemét, Ica pedig hátracsapta a szép fekete hajfüggönyét, hűségesen várta a tót legényt. Ha szép a flaska, könnyen tanálni bele gyugót, mondta Szalva nagymama és ettől kezdve szó sem esett a zászlós úrról. Elég volt a saját gondunk, biztosan gond volt, mert már én is fel-fogtam a gyerek eszemmel. Egy napon a padlás lépcsőjén üldögéltem, mert onnan jól láttam a Fő-utca jó részét, így vettem észre, hogy katonák jönnek a kaszárnya felől, a nagy állomás felé. Kiabáltam is: nagymama, masíroznak a bakák! Szaladt az egész pereputty, nagyanyám, keresztanyám, Rudi nagybácsikám, aki éppen eltávozáson volt a kerékpárosoktól, ahol szakaszvezetői rangban szolgált. Engem leparancsoltak a deszka lépcsőről, Rudi bátyám jól nyakonvágott és a számba rágta, hogy azok nem bakák, hanem a haza dicső honvédjei. A keresztapám, akit már akkor lekommunistáztak, megjegyezte a bajsza alatt: Dicső ágyútoltelékek, a lovas tengerész ajándéka a Führernek, hogy a nyavola törje ki.

Sokáig nem szólt a házban senki. Nagyapám is behívót kapott, a Kárpátokba kellett neki menni, azt mondta vigyázni kell a rendre a piszkos rutének között. Odavitték a legidősebb bácsikámat, Szalva Pált is, hogy, hogy nem nagyapa keze alá került, mert Pali bátyámnak nem volt sarzsija, a nagyapám pedig főtörzsőrmesteri rangon szerelt le az első háború után. Nem szólt minálunk senki, csak sírdogáltak, vártak, rongyosra markolásták a táborig postai lapot. Józsi bátyám, mármint Szalva Puci hozta a híreket, egyebek között azt a hírt is, hogy a zsidók hazaárulók, hogy a zsidókat ütni-vágni kell, hogy az is gazember és kötélrevaló, aki

zsidóval barátkozik. Én bolond, buta gyerek erre megkérdeztem Puci bátyámat, hogy most már a Schiffer Ernőt is utálni kell? Most már a Schiffer Ernő apja, meg anyja is hazaárulók és csak tettették a jószágot, amikor enivalót küldtek? (Néha tréflire sikeredett a szólet.)

Egyszer majd megérted, Ferko, mondta Pucibácsi és másnap reggel ő is elment katonának, csak három év múlva jött haza, de ő legalább hazajött, nem úgy, mint édesapám, aki szintén nem magától ment, hanem vitték és máig sem tudom, hogy Fritz, vagy Szergej verte agyon „Valahol Oroszországban...” Nem akarok időben nagyot ugrani, de azt mindenképpen meg kell említenem, hogy a nagy zsidózás minket, gyerekeket is rendesen kiforgatott a jóneveltségből. A nyílvevesszőt most már Icig, vagy Mojse ülepébe lőttük, képen lőttük fúvócsővel az öreg Schlézingert, napokig kötés volt a szemén. Az élet azonban tele volt furcsa ellentmondásokkal. Amikor gettóba zárták a tarjáni zsidókat, akkor nagymama velem küldött enivalót Schifferéknek, Kelleréknek, Sonenschein úrnak, a rőfösnek. Akkor ez izgalmas kalandnak tűnt az én számomra, csak sokkal később tudtam meg, hogy mindennek mennyire véres, kegyetlen folytatása lett.

HÁTTÉR – KÉP NÉLKÜL

Végül ez is rám maradt. Egy csomó fénykép, pici dobozokban. Ezt nem mondtad, édesapám. Nem mondtad, mi legyen vele. Az ismeretlen rokonokkal, barátokkal, kövér bácsikkal, komor nénikkel. Nincs szívem kidobni. Hát hadd álljanak itt időm végeztéig. Ezt hagyta rám, a múltad, múltunkat.

Ez itt én vagyok. Lehetne bárki. Kerek fejű, kopasz csecsemő félrebillent nyakkal, családi csipkés pólyában. Mögöttem az Acélgvár. Így hívta nagyapám, apám, mindenki. A múltkor kedves barátnőm mondta: „Te acélgvári lány vagy.” Hát ezen a képen már látszik. A régi nagy kapu komorlik fiatal anyám mögött. Ezt látom majd én is, ha kinézek az erkélyről, mert évtizedeken át ültem lakásunk erkélyén – két óra tájban – amikor „dudált” a gyár, s elindult az emberáradat. Persze dudált reggel is 1/2 6-kor, amikor keltem. Ahol mi laktunk, ez rendes időnek számított. A Zoli bácsik, Jóska szomszédék, Feri bácsik kezéből ekkor csúszott ki a kilincs, indult a menet, 4000 ember. A régi Acélgvárba.

A VIRÁGÁGYÁS

mellett állok. Lábamnál számtalan kimúlt pöttyes labdáim egyike. Csúnyán nézek. Ahogy elnézem fehér nylonruhámat, ma is megértem. A nylont szlovákiai rokonaink csempészték át nekünk. Csudaszép költemény lett belőle, csak hordani nem lehetett. Csak úgy lenni benne, így kiállítva a kert közepébe. Ebben a kertben nőttem föl. Egy nagy bérházban, ahová nagyszüleim a gyár környéki szoba-konyhás barakkból költöztek. Anyám ide hozott először haza, s későbbi költözéseink néhány méterre sodortak nagyanyámtól; mert mi ide tartoztunk. Ezért, hogy minden kép háttérében a gyári út, a SKSE-pálya, a Dolinka, az iskola.

A labda előtt a mályvák. Valahavolt Annus nénik, Ilonka nénik májusi kosarából kerültek ide. Nagyapáink gavallériája jóvoltából: májusfa helyett ezt állították az ablakba. Rózsaszín, sodrott szélű krepp-papírmasni himbálózott a kékes-rózsaszínű virág fölött. Hetekig állt a konyhaasztalon, hogy aztán az erkélyre kerüljön, s végül a gyep szélére ültették. Ma is ott guggolnak. Hirdetik nagyapáink életét-halálát. Üzennek is: de kinek? A ház megöregedett. Lakói meg kinn ülnek két órakor a kínosan rendben tartott udvaron. A gyárból lassan szállingózik néhány ember. A kocsmá élettel telik meg. Az ebédlő kitört, megvakult üvegszemekkel tekint a gázos járdára. A kihűlt ételek szaga még emlékként meg-megérint, földereng. Elmúlt.

Ezen a képen mi,
HÁROM LÁNYOK ÁLLTUNK

a fel előtt. A fiúk is ott tekeregtek valahol. Talán éppen ezen az almafán. Eszik a zöld almát (körtét?), hogy aztán este hozzánk is áthallatsszék a fakanalak csattogása: „Megállj az istenit, adok én neked almát (körtét, szilvát) lopni!”

A Ratkó-korszak vagy a gyermekszeretet – hadd higgyem így – nem engedte, hogy egyedül nőjek fel. Csak lányok voltunk hárman, a fiúk rengetegen: negyven osztálytársammal, akik mind acélgyári gyerekek voltunk – még ma is megismerjük egymást. Megbeszéljük ki lett öngyilkos, ki alkoholista, ki merre, hol, miért. Mi, a kisgeneráció tagjai, akik fiatalon nem voltunk elég öregek, hogy ránk bizzanak valamit, manapság meg túl öregek vagyunk, hogy valamit ránk bizzanak. Ez persze ezen a képen még nem látszik. Az ötvenes évek sűrű gyermekáldása itt látható az óvoda udvarán. Az óvoda is itt volt, békebeli nagy, vadregényes udvarral. Vadszőlőn lovagolunk, padláson mászkálunk, viharba kerülünk, minden élénken él bennem. Igen, egyszer a Dolinkában (soha, senki nem hívta Zója-ligetnek) az egész óvoda ázott a gesztenyefák alatt, asztalok tetején pokrócokba bugyolálva neveltünk., hazafelé az agyagos parton a cuppogó sárban bőgtünk. Délután – megannyi hős agyagkatona – meséltük, egymást túlkiabálva harsogtuk el végig az acélgyári úton. Szép *utca* volt ez valaha. Emlékszem, még fogalmazási versenyt is nyertem vele egyszer. „Az én utcám”. Ez volt a cím. A fákról írtam. A hatalmas jegenyékről, amelyeket aztán előbb az egyik oldalon végeztek ki, gyönyörű egészséges csonkjaik, törött bordaként szegélyezik még most is az utat. Aztán a másik oldalon irtották ki őket. Sokáig nem mertem odanézni, mint egy szörnyű baleset vérző sebesültjei: fáj a szememnek. Azt hiszem, akkor kezdődött az utca halála. Mert meghalt. Szörnyű úgy, ahogy van, a szag, a mocskos szappanos víz bűze lengi be a cigányok által romossá lakott házak járdáit. Hámló bőrű, vak szemű házak között kóbor kutyák, lármás, kócos gyerekek; kiomlott belü diványokon reménytelen tekintetű fiatalasszonyok ülnek, balkáni hangulat. Itt ez a kép. persze ott vagyok.

A HÁZ ELŐTT

lógatom a padról a lábam. Öregasszonyok között ülök, papírvirágot csinálunk. Imre néni – jut eszembe a neve. Sötét kis árnyékként nap nap után itt ült a mályvák között. Néha felmondtuk neki a verseket, velem egyszer felolvastatta a Rózsa és Ibolyát. Hatalmas könyv volt, év végén kaptam az iskolában, dicsekedve hurcoltam mindenüvé, így estem a csapdába; na akkor olvasd föl nekem! Két napig olvastam hat évesen. Csoda, de nem utáltam meg Aranyt.

Ez itt mögöttünk
AZ ISKOLA.

Természetesen az Acélgyári Iskola. itt ugyan még Sztahanov úti, bár az öcsém már a Malinovszkij útiba járt, most talán már megint általános iskola Petőfi néven.

Nézem a különböző fényképeken az egyre nagyobb létszámú osztályaimat, valóban jóban, rosszban? Jónéhányuk arca, neve elmosódott. De ott van a nagy, híres gyermekkori barátság, a testi-lelki jó barát. A változó osztályfőnökök, akikre én csak jó szívvel emlékezem, és aki minden képről hiányzik, aki megkönnyítette az életemet itt, annak a nevét ide írom: *Rákóczy István*. Hogy mit látott bennem, vézna, ügyetlen, bátortalan kislányban, de életem négy évét az iskola tornatermében nevettem végig. Itt ülünk mi hatan: mögöttünk a kupák, érmek, egy-egy átizzadt, átugrált év terméke.

Ez a kép állítólag harmadik díjat nyert egy országos kiállításon. Nem tudom. Két gyerek elmerülten vizsgál valamit egy kertkapuban. Tudom, hogy ez a régi Sztahanov út, s

A KERÍTÉS MÖGÖTT

a kert, homokozó, két hosszú bérház, sok gyerekkel. Mónival, Cumival, Zsuzsival. S Katinkával, aki nem jöhetett hozzánk játszani. Szép ruhában, szomorúan olvasott az erkélyen. Olyan „jobb” gyerek volt. Vasárnap kalappal a fején indult a templomba, ránk, megannyi kis pogányra csúnyán nézett, mogorván szorongatta az imakönyvet. Pedig – azt hiszem – mindannyian voltunk szentelt víz alatt. (Én már akkor tudtam, sőt értettem is.) Ebben nagyanyám volt a „bűnös”. Az ötvenes években anyám már nem, apai nagyanyám bizony rendszeresen járt templomba. Nagyanyám – kis, fekete asszony, örökös fekete ruhájában nagy utat tett meg Idegérből, hogy vasárnap elérjen az Acélgyári templomba. Itt mondhatta el a plébános úrnak, nem nyughatik, egyetlen unokája... – sírta el magát. És megszületett az összeesküvés, melynek következménye – orvsétáltatás, babakocsiból való kilopás, templomba csempészés után – az Anna Borbála névre keresztelt, pogányságtól megszabadított gyermek. És volt még több is. Este imádságtanulás, szlovákiai rokonoknál miselátogatás, hittan tanulása titokban. Összekeveredett bennem minden. Valami titkos összeesküvést feltételeztem, aminek részese lettem. Valami kedves, jólnevelt közösséget, akik jóindulatú leereszkedéssel befogadnak.

Míg ki nem derült. És szorult, talán sírt is nagyanyám. Bizony ez akkor is így működött. Láttam, hallottam egy illetőtől, többen mesélték... És ha egyszer többen mesélték, akkor bizony igaz és elítélendő.

Mikor nagyanyám meghalt, nem pap temette. A gyávaság vagy az öncenzúra működött? Soha nem kérdeztem apámtól, akinek a sírkövére anyám azért keresztet vésetett.

ÁLLUNK A GÉP ELŐTT

Csak a fodros kötény (istenem, kötény!) ahol kikandikáló plezúros térdünk, a hurka (!) a fejünk tetején, zavart mosolyunk, mert „Karcsi bácsi mondta, hogy mosolyogjunk”. Hát mosolygunk.

Miért van az, hogy télen nem fényképeztünk?

Ez itt a jégpálya, mi pedig Vén Ildikóval korcsolyázni tanulunk. Még film is készült róla. Ildikó szüleié volt a gép, ami gyermekkorunk nagy pillanatait megörökítette. Tíz év múlva láttuk együtt a besötétített szoba falára szegezett lepedőn. Pipaszár lábunk, mackóruhánk, bojtos sapkánk, mosolygó arcunk jött egyre közelebb a vásznon. Hirtelen megérintett az idő.

Igen, a jégpálya. A két háztömb között nyáron amolyan parkként funkcionált. Kókadt fű, csenevész kis virágok nőttek meg rajta. Télen virult ki igazán. Gyermekkorom telein nagypelyhű, sűrű hó esett. Reggelenként vastagon állt a járdán. Kicsi, f ürge öregasszonyok szórták meleg troszkával, hogy nyolcra az iskolába érjünk. Fényes csúszkák nőttek ki a földből, gyerekkupacok visítotak. A tanító néni meg az iskola kapujában mosolyogva szidott minket. Múmegbánással, vizezen, boldogan rohantunk: tanulni.

Este jött a jégpálya. Már az úton felcsatoltuk a korcsolyát úgy rohantunk végig a gyári úton a pályára. Négy-öt hatvanas égő volt a reflektor. Néha Tesla magnó is szólt, de leginkább sikítózás nyomta el a rekedt hangszórót. Tenyérnyi helyen bógniztunk, életveszélyesen fakutyáztunk, vagy ostort játszottunk.

Szaporodtak a hőemberek a pálya szélén. Sűrűsödtek a havazások, s ha nagy ritkán megfáztam, én is a Hannenkam Rennent néztem délelőttönként, akárcsak Esterházy Péter, esténként meg a műkorcsolya EB-t, VB-t bámultam, Almássy Zsuzsa lábáért aggódva.

MÁJUS ELEJE VAN

Valahol ott rendetlenkedtem a tömegben. piros tornadresszben kezemben labda, karika...

Szép az idő (érdekes, régen mindig szép volt az idő). Mögöttünk a Huzalmú dolgozói. Tudom, mert amikor reggel elindultam, láttam a fákra szögezett kis táblákon az üzemek neveit. Én már csak felnőtt koromban utáltam meg a felvonulásokat, gyermekként rajongtam értük. Végül is fogalmam sem volt, mire való az egész cécó. Szokás? Csak? De utána majális volt a Dolinkában. Édesapám, te mindig ellátál bőségesen kétforintosokkal, tombolára, meg horgászatra, lövészetre. Később volt ott egy kis lövészbódé, ahol komoly, véres „mérkőzéseket” vívtunk, míg a vasárnapi kirándulásokon főtt a gulyás vagy a pörkölt. A Dolinka volt a mi nyaralónk, vidéki birtokunk – hétvégi garden partyk, hétköznapi szalonnasütések helye, vadregény, néha állatkert, frissen festett hinták fogadtak, befogadtak. Ezen a másik képen ott áll a „hajóhinta”. Ide pakoltak minket, ördögfiókákat. Mind befértünk. Olyan örökös darabnak látszott. Ültünk a padlóján, a nagyfiúk álltak az üléseken a vasláncba kapaszkodva hajtották. Az égis szálltunk.

Végül leugráltunk a földre, kinyaltuk a bográcsok alját, aztán újra irány az ég. Harsogva énekeltünk, míg anyáink likórt kóstolgattak, apáink söröztek; állhatatosan és rendületlenül söröztek. A délutáni focimeccs a poros salakos pályán zajlott. Mi már kókadoztunk a sűrű por, túlevél illattal párolgó nyárban. Ittuk a zavaros

(de házi, azért jajdefinom és amúgy is nagymama csinálta) málnaszörpöt. Csak este keveredtünk haza. Néha még láttunk valamit a Futrinka utca történeteiből, de legtöbbször bágyadt mosdások után mély öntudatlanság szakadt ránk.

A Dolinka pedig a következő héten is várt. Mi pedig mentünk. Vittük az olvadós szalonnát, a méregerős zöldpaprikát. Vittük a gyermekkorunkat, nevetésünket. Néha a festékes vödröket, szögeket, mert apáink, anyáink tartották rendben ezt a helyet. Május elsejére – talán valami brigádmunka, vagy KISZ (?) felajánlás tárgyaként – rendbe rakták, kitakarították; néha új hintákkal leptek meg minket. Aztán elnéptelenedett a liget. Felnőttünk, ti, édesapám megöregedtetek. Az Acélgvár kiürült. Tíz éve nem jártam a Dolinkában. Nem bírnám nézni gyermekkorom porló romjait. A mai gyerekek töredezett köveken, mocskos játszótereken bicikliznek, a szalonnáról pedig kiderült, hogy egészségtelen.

Horváth István

KARRIER AZ ÚJKORI TÖRTÉNELEMBEN – NÓGRÁDI PÉLDÁK ALAPJÁN –

A XX. század utolsó évtizedében lezajlott rendszerváltás folyamata sokféle és lényeges társadalmi mozgást indított el. Jókat is, és kevésbé pozitívokat is. A gazdasági és társadalmi élet megújulásaként jegyzett eseménysor lényegében visszakanyarodást jelentett egy korábbi modellhez. Az ok ismerős: nincs jobb. Ez érvként racionálisan hangzik. Valószínűnek is tűnik, hogy a gazdasági folyamatok megújításához szükség van egy lépés visszakozásra azért, hogy a továbblendítő erő érvényesülni tudjon. Előre. Nem vissza, nem oldalra és nem végérvényesen hátrafelé. Mert az emberi fejlődés ilyen természetű. Ebben a folyamatban az előrelépés, a korrekció, a megszilárdulás hármasságának érvényesülése olyan szabály, amely alól nem térhet ki egyetlen erő sem, ahol érvényesül a társadalom természetes fejlődésének elve, ahol a távlatos gondolkodás, és a hozzákapcsolódó államférfiúi magatartás a jellemző, mondhatni az uralkodó. Az ilyesféle szemlélet érvényesülése emelhet túl valamennyi kortársat az aktuál pártpolitika olykor csapdahelyzetet teremtő gyakorlatán.

Mіндеzen gondolkodva, és az elmondottakat belátva, vagy nem elfogadva, érdemes figyelmünket továbbra is az elindult folyamat más elemeire fordítanunk. Így aztán az a kérdés nem kerülhető meg: hogyan reagált a változásokra a rosszul felkészült – olykor olvasmányélményeiből merítkező, ideáiból valóságot képzelő, különösen az értelmiségi szemléletű – ember? Az egyénen túl, a történések miként

hatottak a közösségek életére, kapcsolataik megmaradtak, vagy gyökeresen megváltoztak, vagy éppen alig módosultak? Változott-e e két pólus – az egyéni és a közösségi – viszonya, egymást minősítő értékelésük? A megengedhető feltételezés esetén hogyan döntött az egyén, hogyan a közösség a továbblépés irányát tekintve?

A kérdések tovább sorjázhatók. Az alábbiakban olvasható írás úgy próbál eligazító segítséget nyújtani a mai olvasónak, hogy a történelemhez fordulva, annak gazdag – nógrádi értelemben is gazdag – tárházából merítve, kiemelkedő egyéni képességű őseink – értelmiségünk – példáját idézi elénk. Életútjuk, pályájuk sok tanulságot hordoz. Döntéseik meghozatala és a körülöttük zajló eseményekre reagálás életük meghatározó élménye volt. Bár különböző történelmi korszakban éltek, mindegyikük megérezte és megélte a változás, a változtatás kényszerét. Legyen szó szellemi, vagy társadalmi, vagy éppen gazdasági megújulásról, pályájukkal, életútjukkal válaszoltak a kor kérdéseire. Legyen szó arról, hogy életük színterének megváltoztatására is kényszerültek

Ez utóbbi közelítést különösen érzékenynek vélem most, az új évezred indulásának hajnalán, és kiváltképp e tájon. Az ok is elég nyilvánvaló: sokfelé – hangsúlyosan és elsősorban – értelmiségi berkekben, a problémára érzékeny szülők körében fogalmazódik meg az aggodalom: mi lesz a sorsa településeinknek, ha továbbra is intenzív marad az a folyamat, amelynek lényege, hogy felsőfokú tanulmányokat befejező ifjaink közül sokan nem térnek vissza szülőföldjükre, korábbi életük színterére.

A teljeskörű válaszadás nem a most olvasható dolgozat feladata. Arra nem is alkalmas. Talán arra alkalmas, hogy az olvasójuk gondolatait a kor, a lehetőségek, az egyén szabad életpálya választásának koordináta rendszerébe illesztve, az érzelmek és a ráció megnyugtató közelítését elősegítse.

AZ ÉLETÚT, AZ ÉLETPÁLYA KIJELÖLÉSÉNEK SAJÁTOS SÁGAI

A felvetődő kérdésekre adandó lehetséges válaszadást néhány konkrét, kiváltó ok megjelölésével indokolt kezdenünk. Az okok között mindenképp első helyen kell említenünk az ipari szerkezet szükségszerű módosulása következtében érvényesülő hatásokat. Ezek döntő többsége abból ered, hogy az itt alkalmazandó szakmák iránti igény mind szerkezetében, mind számszerűségében megváltozott. Vagyis: kevesebb és más tudásalapú szakember-igény mutatkozik a mai és a holnapi feladatok ellátására. E téren is a piaci szükségletek szabályai, kényszerítő hatása érvényesül. A helyzetet némiképp bonyolítja az a tény, hogy a különböző fokozatú iskoláinkban folyó nívós munka következtében, no meg a – szerencsére nem csökkenő a számuk – a tehetséges gyerekek létezése folytán, mind a hagyományosnak tekintett, mind az új pályák iránti ifjú vonzódás a mindennapok szintjén is érzékelhető. Ez a tapasztalati tény jelentheti az életpálya megtervezésére ható befolyásoló tényezők második körét. Vagyis azzal kell számolnunk, hogy a korábbi

történeti korszakokhoz viszonyítva kevesebb a kívánt alkalmazhatási lehetőség, mint az e tájról kinövő tehetség. Miután úgy tapasztaltam Nógrád újkori történetének ismeretében, hogy ez a jelenség gyakran kísérője volt életünknek, ezt ebből a nézőpontból közelítve nem tartom megélhetetlen, nyomorúságos helyzetnek, sőt úgy vélem, hogy – a korábbiakhoz képest természetesen magasabb társadalmi fokon – a kiegyenlítő és egészséges folyamata mutatkozik meg ebben a ténylegesen jelenlévő ellentmondásban. E folyamatba nem illeszthető, ha a tömeges elvándorlás szubjektív okok miatt – vezetői szüklátóköritség, szakmai féltékenység, anyagi megbecsülés hiánya stb. – következik be. Miután a létező tehetség ide, e tájhoz kötődik, de számszerűsége meghaladja a szakmai alkalmazás lehetőségét, egy újabb feszültségpont keletkezhet: nem történik meg az arra hivatott fórumokon a helyzet kezeléséhez szükséges, távlatos elképzeléseket tartalmazó elgondolás megfogalmazása, amely hatékonyan képes a jelentkező ellentmondás kezelésére. Így további feszültség keletkezhet a települések szintjén: a helyzet démonizálódhat, aminek következtében a csüggedés, a kilátástalanság érzése erősödhet fel. Az időben szükséges cselekvés elmulasztása veszélyt jelenthet a valóság ismeretét igénylő, életút tervező egyének és közösségek számára egyaránt.

Míndezek után érdemesnek tűnhet, ha áttekintjük az életpálya megtervezéséhez, vagy egyszerűen csak az életpálya alakításához szükséges feltételeket.

AZ ÉLETPÁLYA-TERVEZÉS TARTALMA

Valószínűnek tartom, hogy amikor a címben megjelölt témához közelítünk, keveseknek ötlük eszébe – legalábbis úgy vélem – egy mai, gyakran használt fogalom, amelynek manapság az irodalma is gazdag: a karrier. Mert amikor különböző életutakat tekintünk át, nem mást teszünk, mint azokat az elemeket kötjük egy csokorba, amelyek az érintett életsorsok meghatározói lettek.

A mai felfogás szerint az életpálya (a karrier) alakulását a következő feltételek jelenléte jellemzi. A karrier fogalma hangsúlyosan a *sikerre* alapozódik. E téren pedig nem mást, mint „gyors, sikeres előremenetelt, érvényesülést jelent”. Mindehhez szorosan kapcsolódik a *megelégedettség*, a *vonzó munkakör* víziója is. Manapság a fogalom meglétét mutatja, a *versenyképesség*, a *helytállás*, az *alkalmazkodás* fokának minősége is. Azaz, olyan magatartásbeli tulajdonságokat, személyes pszichológiai, alkati tulajdonságokat feltételez, amely az egyént képessé teszi, hogy „megfeleljen a különböző társas rendszerek tagjai által vele szemben támasztott elvárásainak”. A sikeres életútról a ma irodalma akkor beszél, ha az érintett személy „gazdasági vezetővé válik, ha a szervezeti ranglétrán egyre magasabbra kerül, és ha valakinek minél nagyobb az ismertsége”. Ahhoz, hogy ezekhez a célokhoz eljusson, a személyes képességen túl hasznos, ha jelen van a családi erőforrás, ha a környezet kínál lehetőségeket az előrejutáshoz, ha az egyén személyes szándékai és törekvései akként vannak jelen, hogy segítik az így elhatározottak érvényre jutását.

Az 1993. év őszén végzett Gallup Intézet felmérése szerint a mai Magyarországon a sikeres életpálya alakulása attól függ, hogy az összeköttetés, a protekció milyen mélységű. Manapság az uram-bátyám kapcsolatok, az ügyeskedés, a törtetés, a gátlástalanság erőteljesen jelen van, mint meghatározó tényező. A politikai magatartás, az egyes pártokhoz való viszony éppen úgy számításba veendő döntő tényezőként, mint az, hogy nő, avagy férfi az illető. Mindezekon túlmenően a tehetség, a talpraesettség, a keménymunkától való félelem hiánya, a cél eléréséhez szükséges erőfeszítések jelenléte olyan szükséges pozitív töltés, amely nélkül nem képzelhető el az életpályán kedvező előremenetel.¹

A mai felfogás legáltalánosabb, és általam legfontosabbnak tartott jellegzetességeinek összefoglalása visszavezet bennünket a múltunkba. Ha a XVIII. századtól kiindulva végigtekintünk témánk szempontjából, a fogalom belső különböző változásain, talán közelebb juthatunk a világunkban meglévő természetes elvándorlási jelenségek megértéséhez is. A kora-újkor szemléletében a magyar történelem évszázados tradíciója őrződött meg, amikor a katonai pályát, a vitézi magatartást tekinti példaértékűnek. Ezt a gondolkodást a honfoglaló magyar ősök nyomát követő, a lovag királyok katonai sikereit dicsőítő magatartás irodalmi, művészi alkotásokban egyaránt jelenlévő példának sokaságával igazolhatjuk. Hosszú ideig tartotta magát az a felfogás, amely a katonai pályát dicsőítve egyoldalúvá tette a nemzeti karakter belső tartalmát. Lényegében az újkor beköszöntésekor érzékelhettük a változást: katona vagy tudós dilemma ekkor oldódott fel. „Költészetünk, irodalmunk, tudományunk története azt mutatja, hogy ha küzdelmes múltunk néha-néha elnyomta is a szellemi élet utáni vágyat, a magyar képes volt a katonai és szellemi erőnyeket harmóniában összeolvasztani.”² A folyamat bemutatására, érzékeltetésére ide kell idéznünk Zrínyi Miklós, avagy Széchenyi István alakját, akik a szembeállítást életpályájuk példájával oldották fel.

Az életpályák alakulásának sokszínűségét a XVIII. század második felétől tapasztalhatjuk. A lassú és országrészenként egyenlőtlen fejlődés a városiasodás kibontakozásával, és a polgári értékek folyamatos elterjedésével fonódott össze Magyarországon. Mindez pedig megnövelte az új ismeret, a művelődés iránti igényt. A szükséges tudás megszerzésére az addig hangsúlyosan egyházi lehetőségek kibővültek. A katolikus egyház iskolarendszerének – a piarista, jezsuita közép és felső iskolák – jelenléte mellett, a protestáns egyházak értelmiség nevelő szerepe volt általában is jelentős. Az ország északi részének városaiban, ez utóbbi törekvések eredményeképp több nyelvű: magyar, német, szlovák polgárai egyidőben e folyamattal, hasonlóan több nyelvű saját értelmiséget teremtettek meg. E folyamat számunkra és témánk szempontjából különösen jelentős eredmény. Az egyházi törekvéseken túl, a XVIII. század végének felvilágosult abszolutista állama egyre több feladatot kezd ellátni és felvállalni a művelődés, az oktatás területén is. Az iskoláztatás magasabb szintjeinek kialakulása azt vonta maga után, hogy mind több magyar diák került be az egyetemi oktatásba, és sokan közülük az egyházak anyagi támogatásával külföldön – német, olasz egyetemeken – folytathatták tanulmányai-

kat. Így a tehetséges, de szegény családok gyermekei nemcsak tanulhattak, de szét is nézhettek Európában.

Mindhárom iskolarendszerben – a katolikus, a protestáns és az állami – nagy hangsúlyt kapott a tanulás befejezését követő, pályára történő felkészítés. A nemes ifjakat a világi, közéleti feladatok ellátásához segítették. Másokat a jogi, az orvosi, a hivatali, illetve a katonai pályák felé irányították. „Egyházi pályára csak a szegények készültek.” „Világosan kell látnunk azonban, hogy mind a katolikus, mind a protestáns, kálvinista ortodoxiának, az adott feudális rendszeren belül olyan, szigorúan saját szellemében felnevelt és fegyelmeinek hagyományosan alávett, szegény értelmiségi utánpótlásra volt szüksége, amely gyermekkorától fogva megszokta függő helyzetét, sovány kenyerét, és amely kötelességtudóan elvégezte az értelmiségi munkát.”³

Az elmondottakból kitűnhet állításunk lényege: a XVIII. század végére a magyar társadalmi, gazdasági fejlődés eljutott arra a minőségi fokra, hogy kinyitotta a tudás megszerzésének valamennyi lehetséges kapuját. Az anyagi feltételek megléte esetén mind a tanulás színhelye – az országban, vagy külföldön – mind a választott, magas ismeretet adó pálya tekintetében – megfelelő anyagi háttér birtokában – az egyén döntésén múltott sorsának további alakulása.

AZ ÉLETPÁLYA-TERVEZÉS LEHETŐSÉGEI, IRÁNYAI NÓGRÁDBAN, A XVIII–XIX. SZÁZADBAN

A nógrádi életpályák reprezentatívnak is minősíthető vizsgálatából kitűnhet, hogy e tekintetben is pontosan felismerhető és leírható viszonyok miatt, korlátok álltak az előbbieken jelzett szabad választást gyakorolni kívánó ifjú tehetségek elé.

Az első és legfontosabb gát a társadalmi, gazdasági viszonyokból következett. Ezen a tájon ugyanis a nagy számban élő, sem önmagát, sem gazdaságát nem – vagy csak nehézségek, eladósodás árán fejleszteni képes – köznemesség jelenléte volt a jellemző. A birtok nagysága, az alkalmazott technika, földművelési technológia alig volt alkalmas távlatos, gazdasági, kulturális, életnívó fejlesztését megcélzó elképzelések eléréséhez. E körből származó, tehetségben sok értéket felmutató személyiség önerőből alig tudott túllépni az életére hatással bíró családi viszonyokon. A külső segítség lehetősége is korlátozott volt. Ne feledjük: Nógrád nem volt kifejezetten nagybirtokosairól nevezetes táj. Természetesen a törzsökösnek számító Balassák, Forgáchok, Zichyek mellett kisebb-nagyobb birtoktesttel rendelkező Dégenfeld, Koháry-Coburg, Keglevich, Stahremberg, Teleki, Grassalkovich vagy a Károlyi családhoz benősült Pappenheim jelenléte nem volt elhanyagolható, de arra kevés példát tudunk, hogy ez utóbbiak közül érdemben vettek volna részt tehetséges nógrádi fiatalok kiképzésében. A főnemesi hiány, más oldalról közelítve, a kor választható pályairányait is leszűkítette. A korábban említett, a XVIII. század divatos dilemmája – a katona, vagy tudós irányultság – megoldódott azáltal, hogy

katonai pálya választását keveseknek tette lehetővé, nemcsak az alkalmasság, hanem az anyagiak okán is. Ez az objektívnek is minősíthető helyzet úgy hatott a későbbiekben is, hogy a snájdig Noszty Feri példáját kevesen kívánták követni, a katonaságot nem választották élethivatásul.

Az életpályák alakulását már a felvilágosodás idejének hajnalán is meghatározta az iskolai oktatás szerkezete és minősége. Tény, hogy a megnevezett időszakban Nógrád iskolarendszere részben elhanyagolt, más oldalról szűk volt és befejezetlen. Losonc a főiskolaként számon tartott református gimnáziumával a XVIII. század második felétől jelentős, vonzó hatású volt, de elsősorban – bár nem korlátozták más vallásúak felvételét sem – az evangélikus és református fiatalok tudás igényét elégítette ki. Nógrád középiskoláinak híres intézményei a XIX. század második felében létesültek. (A losonci gimnázium 1870-ben válik állami tanintézménnyé, a balassagyarmati főgimnázium 1900-ban kezdte meg munkáját.) Mindezek miatt a közhangulatot már ekkor jelentős mértékben meghatározó művelődési igény kielégítésére nem nógrádi iskolák nevelték ifjainkat, már a középfokon sem. Az itteni evangélikusok Ozsgyán, Rimaszombat, Selmecebánya gimnáziumába jártatták gyermekeiket. A katolikusok Rozsnyó, Eger, Gyöngyös középiskoláiba szerzték ismereteiket. Hasonló jelenségeket figyelhettünk meg a XIX. század második felétől szaporodó zsidóság esetében is. Számukra a rohamosan fejlődő budapesti tanintézmények adták meg a szükséges korosztályos ismereteket.⁴

E két tényező hatása beivódott több generáció tudatába, és gyakran akként jelent – jelenik – meg, hogy Nógrádban, a tanulható ismeretet nyújtó intézmények száma oly mértékben korlátozó, hogy a további ismeretszerzés, tanulás jobb esélyeinek biztosítása érdekében, a lehető legkorábban a nem nógrádi lehetőségeket kell felkutatni, a tehetség lehető legjobb érvényesülése érdekében.

A továbbiakban érdemes és szükséges összefoglalnunk azokat a jelenségeket, kapcsolattrendszereket, amelyek a megjelölt korszakban és jellegzetességek között meghatározzák az életpálya alakítás minőségi irányait. A két évszázadban kialakult és fejlődő elemek és motívumok sok tekintetben eltérő, más oldalról közelítve sok azonos tulajdonsággal rendelkeztek. De mindezek megléte mellett egységes egészet alkottak, a történelmi folyamat részét képezték. Míg a XVIII. században az orvos (Perliczi János Dániel), a jogász (Ócsai Balogh Péter), katona (Forgách Simon), tudós (Katonai István) irányultság jellegzetessége volt a nógrádi személyiségeknek, addig a XIX. század a szabadfoglalkozású értelmiség nagyobb csoportjait (művész, író), a pártpolitikusok nemzedékét, a közigazgatásba bekapcsolódók rétegét, az egyházi személyiségek (lelkészek, katolikus papok, rabbik) nagy arányait hozta létre. A különböző csoportok felsorolásából hiányzik a gazdasági érdeklődői kör, amelynek különösen a Karancs-Medves vidékét, a Zagyva völgyét érintő ipari modernizációs hullám megjelenését követően, távlatos jelentősége lesz. Magyarán szólva, a tájon élő értelmiségek kirekesztődése a gazdasági folyamatok irányításából, a terület érdekérvényesítésének gyakorlásából ez időszakra vezethető vissza.

Az életpálya alakításában a történelem során kialakult helyi elemek domináltak. Abban, hogy a személyiségeknek megfelelő legyen a választása, abban elsősorban a családi döntés erőssége, az ezt meghatározó anyagi háttér volt a perdöntő. A képességek felismerésében a helybéli tanító, a pap, a lelkész, a rabbi bírt különleges jelentőséggel. A család és a – kor nógrádi viszonyaira jellemző falusi – tanító, a pap együttműködésének minősége alakította ki a pálya további állomásait. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy egy közösség – többnyire vallási, egyházi tömörülésekről tudunk – véleménye, olykor az anyagiak megteremtésében felvállalt szerepe eldöntötte a tehetség fejlődésének mikéntjét.

A különböző pályára kerülésnél ez utóbbi tényező már csak azért sem elhanyagolható, mert a Nógrádból ezekben az évtizedekben kikerült értelmiségi foglalkozású személyiségek között feltűnően sok az egyházak életébe meghatározó feladatot ellátó protestáns lelkész, katolikus pap és zsidó rabbi. Az akkori általános értékrend és felfogás szerint nő soraikban, de más – világi jellegű – pályán tevékenykedő értelmiségi között sem található.

Ha az elmúlt kétszáz év életpálya-alakulás motívumait összefoglaljuk, úgy vélem, leszögezhető: az életutakat meghatározó elemek az idők folyamán jelentős változáson mentek át. Készletük bővült és mélyült. Ugyanakkor látható, hogy az alap panelek – úgymint a tehetség jelenléte, a család sokoldalú felkészültsége, a mindezt segítő helyierő, a pap, a tanító, a közösség támogató megléte – a változó történelmi idővel szinkronban továbbra is olyan értéket hordoznak, amelyre figyelve, fejlesztéséről nem szabad megfeledkeznünk.

Továbbá: azt is könnyen beláthatjuk – túl tekintve az itt leírtakon –, hogy jelentősen, minőségében is bővült az életutat előkészítő, felkészítő meghatározó eszközök tárháza.

A témakör felvázolása azt is igazolja, hogy a XVIII. század végétől induló új stílusú gondolkozás és magatartás elsőbbséget biztosított a szakmai előmenetelnek, mint az erre épülő – nem elhallgatott, de mégiscsak másodlagos – gazdagságnak, anyagi sikernek.

Végül azt is be kell látnunk, és ha így teszünk el is fogadhatjuk, hogy az egyre korszerűsödő, az ember által létrehozott új világban a szülőhely és a munkahely közötti távolság nőhet, de a szülőhelyhez kötődés, annak érzelmi erőssége folytán soha nem szakadhat meg.

JEGYZET

1. Az életpálya, a karrier értelmezéséhez Dr. Langer Katalin: *Karriertervezés* című könyvét használtam. Budapest, 2001. Az idézetek megtalálhatók a 12. o.; a 17. o.; a 38. o. ; a 154. o.
2. *Mi a magyar?* Szerk. Szekfü Gyula. Budapest, 1939. 272–274. o.
3. Kosáry Domokos: *Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon*. In.: *A történelem veszedelmei*. Budapest, 1987. 140–148. o.
4. Horváth István: *Eszmék, eszmények, magatartások* c. kötet biográfiai adatai alapján. Salgótarján, 1995.

R. Várkonyi Ágnes

IN MEMORIAM
WABROSCH GÉZA PROFESSZOR
1929 – 2000

Az Erdélyi Múzeum Egyesület támogatására létesített gróf Mikó Imre Alapítvány legutóbbi tanácskozásán a gyász ült és a fájó hiány. Wabrosch Géza orvos professzor, kuratóriumunk tagja 2000. november 25-én befejezte földi pályáját.

Megtisztelően engem kértek társaim, hogy búcsúzóit írjak. Úgy érzem, lehetetlen. Mert a gyermekkor időtlen korától ismerem és gyermekkorunk nem szokott meghalni. Mert könnyű volt Antigonénak, még nem koptak el, nem devalválódtak a szavak. Mert századunk, amellyel együtt élt és amellyel távozott, sok mással együtt, elvette tőlünk a jogot az elmúlás igaz, ünnepi világformáló méltóságának kifejezésére. Mert Wabrosch Géza személyisége, kultúráltsága széttöri a műfaj szabályait, mert ismerem a mozdulatát, ahogy elhárított minden nagy kijelentést, minden formalitást, ahogy viselte a medicina mindentudásának és fegyelmének páncélzatát, még az utolsó hetekben, a „*mint a forró csontok a mághán*” napjaiban is. Tisztelettel kell megállnunk ezen a küszöbön. Marad, nehéz lélekkel, az emlékezet.

Az elmúlás átrendezi az idő dimenzióit, legyőzi a határokat. 1989. december végén az erdélyi lázas hírek között rövid tudósítás jött, az ott élő neves történész válságos állapotban van, operálni kellene, de Romániában nincs gyógyszer és hiányzanak a megfelelő műszerek. Telefon hajnali hétkor, és délben már önkéntes segítők szállították át a határon küldeményeit, s amatőr rádiósok sugározták a főorvos úr üzenetét, hogy a beteget készen várja az osztály. Az az ember volt ő, aki azonnal átlátta mindig elméletileg és gyakorlatilag is, mikor, mi lehet, mit kell tennie. De sok más is volt. Akkoriban a Szent János kórház urológiai osztályán hirtelenül izgalmas erdélyi központ keletkezett körülötte. 1990 januárjának kódos késő délutánjain jó néhány történész, néprajzos, régész látogatta a lábadozó betegeket, ide tértek be először az odaátról jövők, végeérhetetlen váltólázás diskurzusok folytak arról, hogy mi történt, mi az esély, s az ő akkori józan diagnózisait azóta ridegen igazolta az idő.

Gyógyító munkásságának terrénumait mi történészek nem tekinthetjük át. Biztos nyugalomból mindig is érzékelhettük szakmai felkészültségének magas színvonalát, s kollegái elismeréseiből felmérhetjük a fegyelmezett szenvedéllyel üzőtt hivatás, a nagy volumenű életpálya roppant dimenzióit.

Az orvostudomány és az orvos-társadalom a magyar és az európai urológia kiemelkedő, nagyszabású személyiségét gyászolja. Munkatársai, tanítványai, kollégái a Szent János kórház urológiai osztályával több, mint négy évtizeden át összeforrott,

elhivatott egyéniségtől kellett hogy elbúcsúzzanak, aki ezt a tömegesen látogatott osztályt, mint vezető főorvosa az ország első gyógyintézményei színvonalára emelte. Amint tanítványa és utódja búcsúszavaiban kiemelte, az országban elsőként vezetett be szakterületén új gyógyítási eljárásokat, mint például a lézersebészet, az „extracorporális lökeshullámú kőzúzás”, – de hogyan is követhetnénk a gyógyítás tudományának ma már szédületes fejlődésében, kandidátusi disszertációjától a különböző területeket felölelő szakmunkái lapjain, s a nemzetközi konferenciákon. Nem vehetjük számba az erdélyi magyar orvoslás és az orvostudomány fejlesztését célzó közreműködését, szakmai tanácsait, segítő tetteit, nemzetközi elismerésének tanúsítványait a különböző orvostudományi társaságokban és a hazai díjakat, 1997-ben több évtizedes munkásságát a Batthyány-Strattmann díj ismerte el.

Betegei sokaságát határainkon innen és túlról sem mérhetjük fel, de tudjuk, hogy a legtöbbet adta, amit orvos adhatott, hitet, bizalmat, bátorságot, és velük együtt szállt harcba a bánattal is. Azt viszont ismerjük, hogy milyen érték ebben az országban a tudományos iskola, mert generációk építkezéséből jön létre, és itt nevelődik a jövő.

Mester dőlt ki, különleges tehetség, aki képes volt rá, hogy a magyar urológiában iskolát teremtő Noszkay Aurél szellemét megőrizve, örökségét az új kihívásoknak megfelelően fejlessze tovább, a legjobb nemzetközi színvonalon teljesítse ki, és amikor avatatlan kezek megsemmisítéssel fenyegették, sikerrel küzdött meg érte, s mentette át. Megadatott néki az analitikus és szintetizáló tudást egyesítő készség, ez a világ más tájain oly nagyon megbecsült, mert ritka tulajdonság és a közösségteremtő képesség.

Szobájában századok, vélemények, tudományágak randevúztak szüntelen. A falakon Hippokratés, Apáczai Csere János, másolat lapon a British Museum híres Sloane-gyűjteményének kódexéből az előd, az urétert metsző 12. századi medikus, névtelenül, mint Babits Mihály Psychoanalysis Christiana versében a gótikus szobor faragója, és Bartók kékszakkallú hercege egy operai kosztümtervrajzon, az ablak mellett pedig az atyai mester, odébb az utód munkatársaival a kórházkert fái alatt.

Összefutottak nála ismert költők, írók, szociológusok, orvosok művésznők és miniszterek, kicserélődtek vélemények, amelyek különben nem találkoztak volna soha, s itt a második emeleti sarokszobájában, ahol a fél város benézett az ablakon, a professzor úr varázslatos szalont vitt, évtizedeken át, beszélgetett nála a széthulló világ. Erdély és Magyarország, a grófnő és a mérnök, Marosvásárhely és az acélgár Tarjánból. Gyakran magunkra kellett, hogy hagyjon, s amikor órák múlva a műtőből vagy a vizsgálóból visszatért, válaszai olyasféle folyamatos jelenlétezt érzékeltettek, amely annakidején a humanisták sajátja volt, akik a Respublika Christiana egységét elvesztő Európában gondolataikkal hidalták át a távolságokat és hordozták az értelmiségi pálya elviselhetetlen terheit.

Úgy vélem, hogy sokoldalúsága, nyitottsága, a természettudományok és a humántudományok egységét átfogó szemlélet, amelyről ma úgy esik sok szó, hogy a

XXI. század jellegzetessége lesz, családi öröksége volt, pedagógus édesanyja, s főleg a nagyapa hagyatéka. A nagyapa, az acélgár főmérnöke, Wabrosch Béla (1858–1946) emlékét újságcikk és a régi antik óra idézte az unoka otthon-meleget sugárzó kórházi lakosztályában.

Gyermekkorának színtere, Salgótarján, a Mátra északi völgyében nyújtózó, kamaszkorú határ menti kisváros, szűk utcákba bekönyöklő hegyeivel, fenyvesekkel koszorúzva, sokféleségével adhatott útravalót, a gyárak, a bányatelepek, a vármege, a beköltöző palóc vidék, a változatos lakosság, a négy vallás hívei, a különleges személyiségek formálták itt a jövő generációt, és mint Erdélyben is, szétválaszthatatlan egységben fonódott itt össze természet és történelem.

Egyetemi éveit a porig bombázott Budapesten kezdte. Túlélte világháború, kifosztott ország nemzedékének meghatározó létélménye volt és értékrendet jelző útelágazás: igazság, erkölcs, kötelességtudat, szakadatlan jobbító igyekezet, s a mégis, és ismét, és mindennek ellenére a megújulásokba vetett remény.

Eletének táguló körei München, Stuttgart, Párizs, Bécs, Mainz, Kolozsvár, Hamburg... Tudjuk, nagyon szeretett utazni és bejárta a világot. Kereste a legújabb kutatások tapasztalatait, a legkorszerűbb megoldásokat, a hazahozható értékeket.

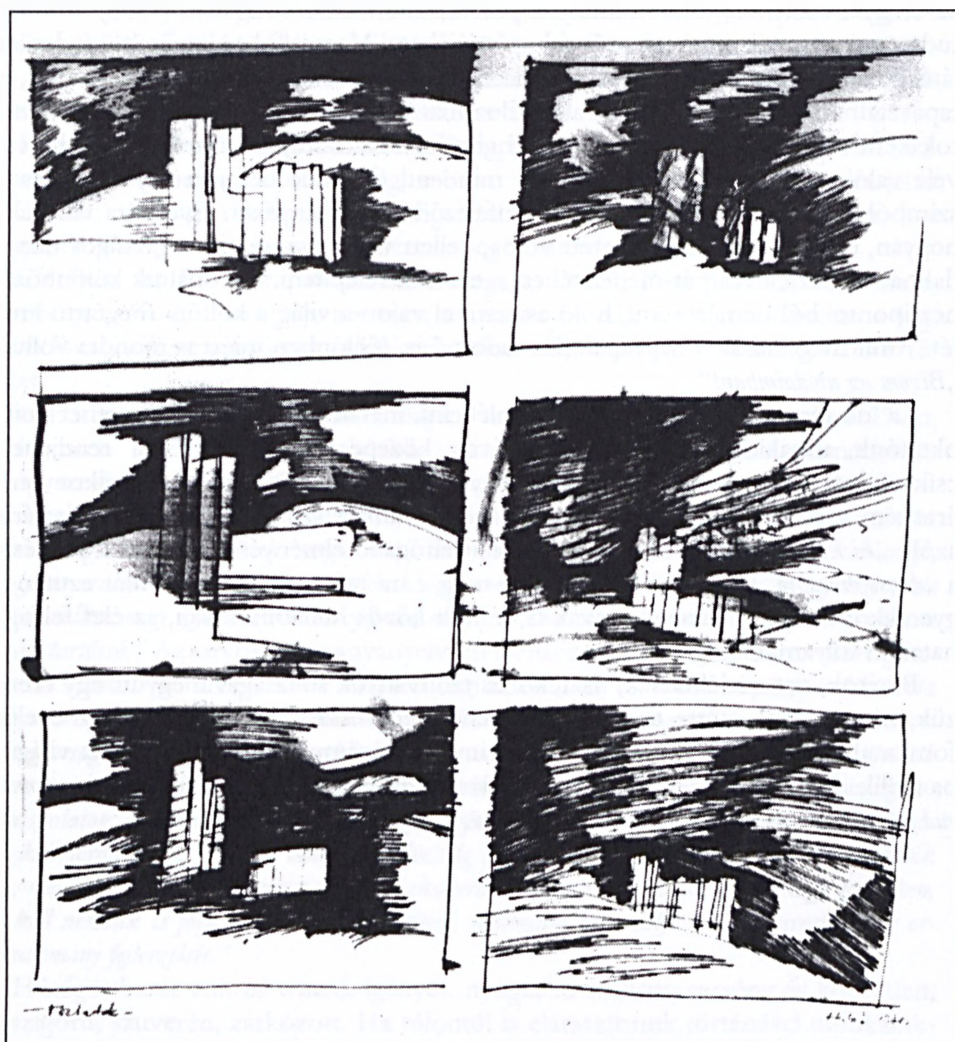
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapító tagja volt, és 1992. szeptember 23-án, Budapesten a Püski Könyvesházban mint az Egyesület Orvostudományi és Gyógyszerészeti Szakosztályának tagja ő mutatta be az erdélyi orvosok generációinak szakmai fórumául szolgáló újra megjelenő Orvostudományi Értesítőt: *„Nem tartom magam erre méltónak, mégis elvállaltam, mert kötelez erre a hosszú évek barátsága, amely az erdélyi magyar írókhoz, tudósokhoz, orvosokhoz köt. Ez a barátság egyrészt fehérszék mellett, nagy együttérzéssel beszélgetve, másrészt munkában, a műtőasztal mellett született és vált tartóssá.”* Az orvoslás az anyanyelvi műveltség része címmel elmondott gondolatai semmit nem vesztek időszerűségükből. *„Az 1876-ban alapított és 1948 óta hallgatásra ítélt folyóiratnak ma nemcsak művelődéstörténeti és szakmai jelentősége van, hanem a magyarság megmaradásának sorskérdésében is nagy szerepet játszik... Reálisan kell értékelnünk ennek jelentőségét. Nem kevés nehézség leküzdése maradt meg mai feladatul. Évszázados tapasztalatok alapján ebben a nehéz helyzetben is történelmi példáinkhoz, elődeink bölcsességéhez kell fordulnunk, akik a tudás, a műveltség és kultúra elsajátításának fegyverével védték meg, mentették át a magyarságot és tették elismertté világszerte a magyar nevet. Úgy gondolom, ezt kell nekünk is folytatni, tudatosan segíteni, támogatni az erdélyi magyar orvoslást, az orvostudomány fejlesztését.”*

Hűséges barát volt és vonzó, igényes, nyugtalan szellem, szerény és közvetlen, de szigorú, szuverén, zárkózott. Ha túlon túl is elárasztottuk történelmi munkáinkkal, ezt csak az ő meglepően eleven és értő érdeklődése okozta. Merenghetünk, mikor jutott ideje rá, hogy áttekintse az Erdély története három kötetét, Mikes leveleit, az Őrszavakat, hogy friss érdeklődéssel lapozzon bele a Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei súlyos köteteibe és türelme, hogy kövesse Zrínyiről a bonyolult szövegkritikai fejtegetést az Elvesztett időben.

Már a nyolcvanas évek második felében ismerte a történeti ökológia lényegét, amikor idehaza nagyon kevesen értették, miről van szó. Korán, bizonyos, hogy az elsők között használta az „életminőség” fogalmát és szorgalmazta az élő szervezet harmóniájának megőrzése érdekében az ökobiotikus szemléletváltást. Nem találkoztam még tömörebb és a lényegét jobban megragadó megfogalmazással az orvoslás hatékonyságának összevetőiről a különböző történeti korszakokban, mint az ő egyik cikkében: Ökobiotikus tényezők javítása az orvoslásban (1998). Mindig tudta, mi történik egykori szűkebb pátriájában. Magas fokon művelte a derűs, játékos társalgás művészetét. Közel álló barátai ismerték széleskörű érdeklődését, s tapasztalhatták tájékozottságát, akár filozófiai kérdések, vagy új irodalmi irányzatok kerültek szóba. A fogalom eredeti gondolatokat kicserélő értelmében lehetett vele valóban megbeszélni úgyszólván mindent, Cézanne befejezetlen képeit és a szimbólumok asszociációs világában kifejeződő létélményeket. Évek óta vitattuk, hogyan, és milyen utakon lehetett volna, kellett volna egy szép és igazságos társadalmat idehaza a Kárpát-medencében szervesen felépíteni, s próbáltuk különböző nézőpontokból beméretezni, hol vesztette el vajon a világ a kultúra megtartó erejét. Amit még tudtak a nagyapák. És tudott ő is. Különbön miért is mondta volna: *„Bizom az utódaimban!”*

Az idő fénytörésében a teaurált emlékeink metamorfózisa zajlik. Ferences hitoktatónk annakidején a harmincas évek közepe táján, folytatván rendjének csíksomlyói színjátszó hagyományait, együtt szerepeltetett minket, s amikor nem értettem a rendező intését, hogy el kell hagynunk a színpadot, ő szigorúan rám szólt: *„ki kell táncolni.”* Létünk véges voltát elfogadó élményét a középkori művész a *„danse macubré”* képzetével fogalmazta meg, s mi mást mondhatnak már ezután a gyerekkor mélyéről hangzó szavak is, a múlt közös hullámhosszán, az élet felfoghatatlan folyamatosságában.

Barátok, nemzedéktársak, tisztelők és tanítványok sokaságával együtt úgy érezzük, hogy időnek előtte távozott. Megrendülten vesszük tudomásul, hogy a telefonvonal végéről nem szól vissza, ajtaja immár a számunkra terra incognita világába nyílik. Addig is – Szent Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt leveléből – *„megmarad a hit, a remény, a szeretet, e három; ezek közül pedig a legnagyobb a szeretet.”*

Hibó Tamás: Vázlatok, 1971

ÁRNYÉKOT VET A DÉL

– részlet –

A történet és a személyek összefüggéseikben a fantázián alapulnak – a megírásban ötletadó, kitűnő művek: Varga János – Frideczky Lajos memoárja és Frank Tibor – Egy emigráns alakváltásai c. történeti munkák.

Rilke mondja: „Rettenetes, hogy a tények miatt so'sem tudhatjuk meg a valóságot”. Pílszky pedig ezt: „A tényeket el kell vezérelni a realitásig.”

A tények külön-külön vagy akár együttnézve őket: nagyon ismerősek. Azonban a tények új összefüggésekben „mást” eredményeznek, de csak azoknak, akik hajlandók fel is fedezni ezt. Am még ebben az esetben se keressen senki „álkategóriákat”. Hogy akkor ez vagy az milyen regény lenne? Igaz, az esszé(regény)ben szerepet kapott motívumok könnyen felidézhetőek, ellenőrizhetőek. A történet ezúttal elsősorban mégis kizárólag belső logika szerint működik. Értelmezése az író dolga, aki az olvasóval összejátszva, egy áruulás öntransz-anatómiáját kísérletezi, a tudós Milton H. Erickson eseti leírása alapján. A „történhetett volna...” jelenti magát a történetet.

Még annyit: a szociológia-politológia, esetünkben elsősorban a lélektan, sajátos kronológia szerint működik. Valami (például az áruulás) jóval előbb létezhet, mint amikor bekövetkezik. Szemben a történelmi időrenddel.

Rendkívül nebezen mozog ugyanakkor a történelmi tudomány. Az „ördögi” részleteket (ortodox-kötelező módszerei miatt) a termékenyítő és gyakorta éppen az ortodox tudománynak is témát jelentő – feltételezés oldaláról eleve érinteni sem tudja. Am a kőfalakat idővel lebontják a tudósi és a szabad irodalom között. Ha ez ma mégis így, talán ideje hozzárkezdeni.

Mit mondott Zerffi? Mintha mindenkinél előbbre látna: a kormányban külön-külön, személyenként nagyszerű képességű emberek ülnek. Ugyanúgy csupa tehetséges emberből állhat akár az egész népképviseleti nemzetgyűlés is. Alapjában mégsem tagadhatják meg a forradalmi dolgokat. Legfeljebb kicsikarni tudunk egymásból és a történelekből valamilyen közös hasznot. Ragyogó, becsületes szándékú emberek, ám nem az ő ügyük mégsem, aminek az élére kerültek. Így nem is nagyon bizhatnak benne. Nem hihetik teljességgel az egészet. Mást tenni sem tudhatnak, mint amit a legtöbb esetben – sodortatják magukat. Hol a népkövetelések, hol az osztrák ármánykodás, hol a felbuzduló nemzetiségiek nyomása által. A politikusok, így Kossuth is, bele-beleszólnak a hadvezetésbe, ez látszik, a hadvezetők némelyike meg éppen hogy elpolitizálgatna. Csupa ellentmondás meredezik körülöttünk kezdettől fogva, és ez még mélyülni is fog. Ő azonban – válaszolta Zerffi – eddig majd soha sem megy el a gondolkodásban, ha csak nem kényszerítik rá. „Az

előregondolkodás mindenkinek kötelező” vágta ki Zerffi. Akkor ez a mondat úgy hangzott, mint aki saját igazságát osztogatja.

„Gyerünk haza Tereskére, előtte meg még fel, Vácra!” – mondogatja Frideczky valamivel jobb kedvvel önmagának. Ő a hivatalt is másnak látja, mint ami csupán egyetlen bármekkora nagy épület. A hivatalt nem lehet megostromolni. Az maga a Rendszer, volt, lesz. Lenézi bizony Zerffi cikk-cikkjait. Undorító az egész, amiről azt sem tudja micsoda, mi készül. Vagy mi nem készül. Az biztos, semmilyen értelemben nem lehet több közös dolguk ebben a megveszekedett életben, meg fogja mondani kereken, hogy mellőzzék végre – innentől legalább – egymás társaságát. Minek is? Neki nincs szüksége semmire. Aztán meg, lehet itt még kevéske idő. Nem kell elrohanni. Megkeresi a zsurnalisztát, hogy „legalább a végére érjenek annak a valaminek.”

Csalódáson és egy kevéske kíváncsiságon felül nem érez semmit. Talán még valami dühfélét tapasztal. Ki nem állhatja, ha a hivatalos ügyek kétséges helyzetbe kerülnek, csak mert nem hozzáértők intézik a dolgokat. És mi lesz a többiekkel is? Ahányan vannak, annyi félek, legtöbbjük kedvetlenné vált az év végére, elbizonytalanodottan téblábol, zavarodottan tervezget. A struktúra! Az állandó szerkezet, azzal ugyan mi lett? Annak kezdettől, az idők végtelenségig, zökkenőktől mentesen, minden körülmények között biztonságot sugárzó erővel, sőt magávalragadóan működnie kell! Mi ez itten akkor? Időt nyerni, levegőbe kapkodni ő is tudhatna, nemcsak a kormányt helyettesítő honvédelmi bizottmány. Mert nyilván csalás erre a kitelepedés. Ahogy Deák mondta még októberben... Debrecen.

Zerffivel az Európában ül össze egy védett sarokasztalnál. Így legalább két oldalról fedezékben vannak. A szerkesztő egészen friss nyomdai levonatot mutat. Biztosan erre, az ilyenre mondják – „valósággal lángol a papír”. Zerffi egyenest az országgyűlés helyszínére, a Vigadóba hirdeti lapjában, január első napjára, azt a nagyszabású népgyűlést, amelyre mindenki hivatalos. „Ellenállás! Védelem! Szabadcsapatokat szervezek az Egyenlőségi Társulattal. Magamat Lipótváros kapitányának jelöltettem...”

Frideczky most arra gondol, óvatosan kell közelíteni, talán ő értette félre mindazt, amit eddig Zerffi elmondott valamiféle jelenidejű kettőzöttségről. Bár kétségtelen, hogy bizalommal közölt vele részleteket, tárt fel szándékokat, terveket, ha sok mindent még most sem ért egészen. Mégis, a mostani helyzetben... egyidőben... ennyi belátás nélküliség, ekkora vakmerő valóság! Ezt nem lehetne másként, csak teljes odaadással... Vagy igen, teljes mimikriével, annak segítségével. Vérbő szerepjátszással! Most egyszeriben megkísérli olyannak látni a másikat, amilyenek újabban láttatta önmaga előtt. Alakítás lenne? Mi akkor a célja? Újra a kényelmetlen érzés. Viszolygásféle a megrázó tényektől. Félelem talán. Fel kellene állni és egyszerűen kiballagni innen. Nem érdekes, hogy ki ez az ember. „Városi gerillák kapitánya” Pesten és Budán? Megőrült ez? Ilyesmit a legvérmesebb radikális sem javasolna önmagától, persze Zerffin kívül. Ezért kell nyíltan felkérdeznie, amit meg is tesz – önmaga előtt előtte is idegenes hangon szólal meg, mintha üres

hordóba mondaná: „Végül is... Te most, ezzel a vakmerőséggel látszatot keltve, nemde, a forradalommal konspirálad-fested ki magadat? Vagy nem értettem jól, amiről elég erről velem bizalmasan beszéltél. Most azonban, hogy elmegyek, talán már nem érdekelhet az egész.” Zerffi legyint. Bort rendel Jenő úrtól. Másról kezd beszélni. Ő itt most igazán nem erőltetheti tovább. Mintha megkönnyebbülne a halasztástól. Mária az utazást tervezgeti a teli poharat megforgatva az asztal lapján. De hát hiába, csak visszakanyarodik puhatólózva, jókora kerülővel.

„Nem tudom magam sem, mit tegyek. Lehet, visszatérek Budára Vác és Tereske után. Madách Karcsi is ezt húzza állandóan a fülembe, nyilván az anyja hatása, mégis... Ha igaz, amit régtől mondanak, hogy a cár Varsónál közvetlenül negyvenezer, lengyelhonban pedig több mint százezer orosz fegyverrel áll, s ha tudjuk azt is, hogy kezdettől tele vagyunk menekült lengyelvel, akik között nem egy hangoztatja nálunk, intervencionálisan is használni kell később a magyar haderőket Lengyelország felé, s hogy ezt a muszka még nálunknál is jobban ismeri... De hiszen érted, mire gondolok! Kossuth most adta ki Bónisnak, vigye a koronát Debrecenbe. Ki jön ide vissza, aki egyszer elmegy? S talán a legokosabb mégis, amiről nemrég beszéltünk – el sem menni. Hogy ne kelljen visszakullogni. Mert akkor, ki tudja, hogy az hogyan esik kinek-kinek kézre majd? Hatalom-közigazgatás mindig lesz Budán is és Pesten is. Mindig lesz, kell valaki, aki... úgy értem...”

Zerffin látszik a változás, most nagyon figyel. Mégis meglepődik, amikor hirtelen éppen ő kezdi újra azt, amit az előbb a rendeléssel elhesegetett. „Talán valóban úgy fordul, hogy nem találkozunk sokáig. Mindent neked sem kell ismerned. Csak a fundamentumokat emelem ki, amelyeken a későbbiek állhatnak. Állhatunk. Elmondok egy történetet. Ne várj megoldást. Magadnak kell kitalálnod, mi lehet a dolgod hónapok, évek vagy hetek, napok, vagy akár csak órák teltevel ezután. Ha, mint sokan mondják, megfordul az egész, ez rövidesen csak azon múlik, mikor indul az orosz. Megindul. hiába írja reggeltől estig mostanában az Ellenőr „polgártársak, vihar közeledik, imádkozzunk.” Vagy tán’ senki sem olvasta még a nyáron, amit a budai Bagó nyomdász röpiratban kinyomtatott, terjesztett az orosz veszélyről?

Vagy mégsem bukik az ország. Te és én, meg mindenki más, a kedvenced, Madách, ott lent, vagy fent valahol Csesztvén – hol, kinek tartozik és mivel? Hol és főként kik számíthatunk rá, hová lesz az örök emberi kettőzött könyvelés, a tartozik, követel – mi legyen vele? Hol az érdek, ami mozgat forradalmat, Kossuthot, Görgeyt, hadvezért, parasztot, téged, engem. Az érdek – az hol rejtőzik, azt kell megtalálni? Sokféle választás nem adatik, legfeljebb egy, a tehetségesebbeknek összesen kettő. Sőt, nekik nagyrítván egyszerre kettő is.

Majd’ tíz éve még szcenikus voltam. Színész, Bécsben, ahol három év után írtam egy könyvet kedvezőtlen tapasztalataimról, a művészetet megfojtó belső színházi életről, hivatali túlkapasokról, szövegek könyvek cenzúrázásának fertelmeiről. Megjelent. Persze, kikerülve a profi foglalkozású cenzorális árgusokat. Brockhausnál adtam ki. A rendőrség nyomozni kezdett, gyorsan a közelembe kerültek. Nem volt választásom – szóba állok velük vagy évekig ülhetek a hidegen. Nem tudom elviselni

a hideget, a rossz kosztot. Ezek a gyengéim. Stedtgerttel akkor találkoztam. Fogalmazó volt. Persze csak látszólag. Arra figyelmeztett, hogy mielőbb magamtól induljak valami épkezlab kezdemenyezéssel, önmagamat ajánlva, egyenest és főleg határozottan a rendőrfőnök felé. Nem vettem komolyan, te sem tetted volna. Néhány, zsebben még meglévő információval, amikről a könyvemben hallgattam, akkor és ott még kiváltottam magam hirtelen a velem valami miatt láthatóan rokonszervező fogalmazó segítségével. Arra csak fokozatosan jöttem rá, hogy bármit teszek ezután, a Struktúra máris „beépített” valamilyen szinten. Többé nem enged.

Jól írok németül. Az eset után színibírálatokkal tartottam fenn magam, írásokat közöltem a bécsi lapokban, s eközben ráléptem egy bizonyos valakinek nagyon kedves színésznécske lábára. Ugyanazon személy nyomban lakmotozást kanyarított a nyakamba, saját kezüleg, Sedlnitzky rendőr-kapitány. Nála akkorra már lajstromba voltam véve. A könyv miatt. Mint akire lehet, sőt kell majd számítani. Aligha tévedek, ha azt állítom, eleve várt rám. A fogalmazó, közvetlenül a könyvügy után, bejelenthetett.

Valamit észrevett, ő vagy más, és éppen rajtam. Azt mondják erre „tehetséget, nyugtalanságot”, szerintem – lojalitást és ellenszenvet a rendszerek iránt. Mások, a közelemben élők példáiból jöttem rá sok mindenre. Jobbnak láttam a lakásfelforgatás után azonnal levélben meghallgatást kérni a kapitánytól. Sedlnitzky zseniális. Főként a sajtó és aínház érdekl, az utóbbi szenvedélyesen és inkább csak hátulról, a sínfalak mögöl és persze a banketteken. Bach pedig napjaink nagyszabású rendszervezője.

’Maga kiemelkedően tehetséges, de ezenközben megfoghatatlanul szélsőséges ember – kezdte velem a tanítást Sedlnitzky, aki szerintem nem is osztrák, leginkább sziléziai német vagy lengyel, tudomis én. Az egész nem tartott tíz percig sem. – Magát üldözi a liberális, az ultrakonzervatív, a bigott, de legfőképpen a cenzúra. Maga egyszerűen képtelen arra, hogy középen járjon. Csináljon ebből akkor most erényt! Amit én ajánlok, abból megismerhet egy mindenoldalra működő rendszert. A rendszer hasznos, persze egészen kis részévé is válhatna ön idővel. Sokan vagyunk benne így, mindenki. A kulcs nálam van, ezt majd soha ne felejtse el. Akkor se, ha valahol pogány szokás szerint ámenetileg pajzsra emelik a magyarok, vagy a velem és munkatársaimmal jóelőre egyeztetett! Liberális nagyotmondásainak, vagy az inntól számítva eleve betiltásra tőlünk megrendelt, titkon kiadott könyveinek sikerei nyomán megválasztják Pesten-Budán anti pópának.’

Mi a rendszer? A lényeg bennünk van. Vagy nincs, és akkor majd elháríthatatlanul belénk épül, mert mindig belénk építik valahogy. Belénk építik azok, akikkel ugyanazt mások már jóval ezt megelőzően megtették. A rendszer egyik lényege a teljeskörű mindenoldalú és kimeríthetetlenül differenciált emberi-humán összefüggés módszeres megalkotása. Sok időt pazarolva erre letről felfelé és viszont, amiből egy idő után áthatolhatatlan háló szövődik. A másik központi eleme, hogy körülöttünk lehet mindenféle zavar időről-időre, láthatnak minket mások ilyennek, meg olyanoknak is – a végső Magas Ponton ismerik az igazságot! Ha egyszer bekerülsz a fénybe, a figyelem rád esik, onnantól számodra is létezik a Végső Pont. Ez

persze reciprok. A legfőbb fényforrás. Ő egyedül tudja, kik vagyunk. Végső pont – nem az égben, lent a földön. Szemere például önjelölt Végső Pontként most költögeti ki gondosan a tojásból, amit mi tojtunk neki – Alexander Freiherr von Bach eközben rég’ a csúcson jár. Kossuth ösztönös, Széchenyi bolondot játszik, Deák okos, sőt bölcs csigaember. Szemere? Intrikus és féltékeny mindenkire. A hadvezetők. Nem folytatom.

Nem tudtam volna megcsinálni mindazt, amit elértem, hogy Pesten és Budán ’március idusa’ óta elfogad új ultraradikálisnak mindenki, aki régen szélső-konzervatívnak olvasott, ha nem lennék cefetül tehetséges. Ha lenne bennem valahol egyetlen becsomózható-köthető szál, ami röghöz, vagy ami sokkalta károsabb – ideológiához, fenkölt szellemiséghez láncolna. Sedlnitzky művészien, nagy tehetséggel erre a tökéletesnek nevezhető hiányra épített. Ám kellett hozzá a jó szem. Neki volt. Tőlem ’tudósításokat’ várt. Úgy vehettem, akárha egy ultra-konzervatív bécsi lap szerkesztőjének írnék beszámolókat. Ő így veszi, ez a kellemes benne.”

Itt már ő is közbeváág, maga is meglepődve azon, mennyire izgatott. „De akkor, miért nem kaptad meg szolgálataid fejében két éve a Honderû német kiadásának szerkesztői székét? Pedig Horváth, a laptulajdonos számodra kérte is. Madáchtól tudom, aki ide a fővárosba írogatott, a Pesti Hírlapnak írói álnéven Timonként, hogy a hivatalosak nem egyeztek bele a személyedet illetően...” „Na, ja! Egyeztetett játék, semmi más. A kóbor apácák megtévesztése. Magam taszigáltam bele a német kiadásba Horváthot, hogy legyen mire hivatkozni, ő vakon hisz nekem. A látvány! Ami végül ez volt: nem bíznak bennem! Hiába a tőlem megrendelhető konzervatív hang. A hosszú előkészítés az alapja mindenfajta eredményes munkának. A látszatokat kell jóelőre megformázni, megfelelő közegbe helyezve később aztán gondosan fenntartani. Hangsúlyt kell tenni rájuk időnként, hogy minden méginkább hihető legyen. Ez a dolog legszebbik része. Egy évre rá megadták az engedélyt Horváthnak, s rajta keresztül nekem, vagy nem így történt? Na, ugye! De a Honderû és vele a Morgenröthe akkor már lefelé tendált. Csak idő kérdése volt. Nekem ezt a szerepet adták Sedlnitzkyék, hogy éppen ők nem bíznak meg bennem. Ha kifeszítem maga, akkor sem! Radikál hanggal mégsem indulhattam, nem lett volna olyan jó... Bécs szerint.”

Frideczkynek ez már ismerős. Negyvenhetes megválasztása körül olyan feljelentéssel kellett szembenéznie – rögtön az ülészak legelejen – a Ház előtt, hogy segítői csaltak, törvényt sértettek az ő kampányában. Csak egészen kicsin múltott, hogy azon melegében menesszék. Így esett, hogy ma sem keresik a társaságát Pesten, odahaza, Nógrádban sem, habár nyíltan nem vállalja fel senki. Mindünknek lehet egy ügye valahol.

„És a Nádaskai féle cikk? Ami a hirtelen jött forradalmi ’fordulatodat’ védte parádésan? Mindenki erről beszélt áprilisban. Nádaskai a Honderûben írt rólad olyanokat, hogy igaz irodalmár vagy, és Metternich fekete noteszában a listán az élen szerepelsz!” „Nádaskai hülye. Éppen neki fogalma sincs semmiről. Nádaskaik kellene. Nélkülük nem lehetne felöltöztetni a pusztá vázat, a tények körüli állandó

látszatvalóságot. Rengeteg Nádaskaira van szükség! Majdnem mindenki Nádaskai, ez a lényeg. Éppen azzal, ahogy ő a cenzorokra, Metternichre hivatkozott – mutatta meg nekem és Bécsnek, hogy jól dolgozunk. Gyönyörű volt a játék! Olyan, mintha meztelenül járnál oroszlánok között. Sedlnitzky zsenialitása.

Landerert is ő fedezte fel Kossuthnak, amikor a hirtelenjében megadott külön lapengedéllyel együtt ab ovo Kossuth szerkesztő úr nyakára ültette és megígértette vele, amint veszélyessé válik Kossuth kezében a Pesti Hírlap, menesztí a vezért. De nem politikai okból ám! Valami bárgyú, hiúságot sértő alapról indulva. Amit megért az egyszerű ember, a Nádaskai, de az igazán ravasz sem tud mit kezdeni vele. Négy évig kivárt Landerer. Gondolkozz! Közben mindent minden nap egyeztetett Sedlnitzkyvel. Amikor Bécs megadta a jelt, valami jutalékos percent ügyet kreált Landerer: Kossuth várhatóan és konkrétan azonnal felugrott a székéből és azzal el. Megtörtént. Csodálkoztam rajta – hát igen, lehet, ki mint él, úgy íté – talán nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy maga Kossuth nem tudta-e végig mit, miért csinál? Vagy csináltatnak vele. Nem mondták-e ki neki is a végső, kényelmes megoldást?

Bécsben Sedlnitzky nem állt magában az előrelátással. Bach nagy építkező. A birodalom tele volt és ma is tele van tudósítókkal. Egymást ellenőrzik. A reformidők kezdete óta nyugtalanok az urak a bécsi székhelyen. Kényszeredetten látnak előre. Könnyen megy. Itt nálunk, az urak, jó bőtorokkal fecsegnek! Szemere is megtalált engem azonnal, könnyen ment, magyar szokás szerint kiabáltam az elején. Őt szorongatják a rendőri szervezet korszerűsítése, a forradalom belső védelme miatt. Részt vettél a megoldás kimunkálásában velem együtt te is a minap. A hatalom, mindenféle hatalom, már a csírájában védekezni kényszerül. A még meg sem lévőnek az elhárítására gondol. A javasolt két rendőri osztály, általam is, szervezés alatt áll. A debreceni kormányköltözködés zavar ugyan, de például a nemzeti táborhoz most csatlakozott német-osztrák Leiningen, akinek unokaöccse az osztrákok egyik kisvezére valahol, már most sem írhat a feleségének levelet anélkül, hogy én, mi ne olvasnánk! Pedig ő naponta ír, a szerelemérzés hajtja. Az a furcsa, hogy szinte méterre, sőt égtáj szerint tudósít minden hadimozgást egy nőnek. Már amibe egyáltalán beelát ugyanis. Ezért sem dőlt még el, hová kerülhetne végül Leiningen. Felesége leveleit éppúgy ismerjük, egy hétig tartjuk vissza valamennyit.

Kiadom magam. Habár a történettel semmire sem mennél. Különbeket mondanak, gondolnak rólam, azokra sem figyel ma már senki. Teljesen összezavarodtak az emberek. Ez a mi posztunk, az enyém és a tied, a sajtó és a hivatal, mindig többre lesz alkalmas. Bölcső a felnövőknek. Sajnálom már, hogy nem ezt írtam vezércikknek, de ennek most nincs ideje. Tudósítókra szükség lesz, sőt, máris szükség van.”

„Gyönyörű történet, de semmi közöm hozzá. Semmi! Érted? Mit kezdenék vele, megmondanád?”

XXXVI. RÁCZ LACI

A közelmúltban jelent meg a „Messze kéklík a Duna” című esszé regényem. A roma témájú könyv a híres XIX. századi cigányprimás, Rác Pali életét kísérli meg feleleveníteni a történeti szociográfia eszközeivel. A virtuóz primás-zeneszerző zseniális fiainak, utódainak életét bemutató fejezet terjedelmi okokból kimaradt a könyvből. Ebből a nyilvánosságra nem került fejezetből ajánlom az olvasók szíves figyelmébe a XXXVI. Rác Laci című részletet.

Pesten a Calvin térnél összeszűzött könyvcsomóval a hóna alatt nyurga kis diák siet a Hatvani utca felé. A könyvek között legfelül van *Szepesi Imre* énekes imakönyve. A zeneakadémista diák misére siet. Igazgató úr szigorú parancsára hente egyszer reggeli misére megy minden ifjú tanítvány. Itt káromkodó házmester kotorja, takarítja a hajnalra lehullott havat, ott hosszú nyelvű, vadhangú csengőt ráz sürgetően egy szemeteslegény: – a fázós cselédek siessenek már hozni nehéz ládáikban a házak szemetét, hogy mire a kapualjhoz ér a rozoga szemetes bárka, ne kelljen sokat várakoznia.

A Hatvani utcánál éppen *Rác Laci* elé kanyarodik a tejes asszony, millimári kocsija. A különös szekér félvak gebéjét szomorú arcú, sovány sváb asszony hajtja. 1884. februárjában mintha semmi nyoma sem lenne annak Pesten, hogy este már a víg farsang hangjai, színei fényesítik az utcákat.

Rác Laci 16 évesen a Soroksári utcai hatalmas muzsikus birodalomban a Ráczház lakója, s még csaknem 60 évnnyire van attól, hogy egy másfajta muzsikus telepen, a szénbányászkodásról elhíresült Salgótarjánban a Pécskő dombra rokonlátogatásokra érkezzen 1943-ban.

Salgótarján város képe az 1943-at követő húsz esztendőben gyökeresen megváltozik, de a városközpont, a Pécskő-domb modernizációja csak 1963 körül kezdődik el. Amikor én 1963-ban fiatal tanárként Salgótarjánba érkeztem, a Pécskő cigányhegyén még igen világosan megkülönböztető házak voltak a muzsikus cigányok otthonai.

A düledező, vakolatlan vályogviskók, pléh-darabokkal, kátránypapírokkal befedett putrik mellett ezek a zenész otthonok semmiben sem különböztek a közeli szomszédos polgár-lakásoktól, parasztházaktól. A város modernizáció elkezdett bontásai rövidesen eltüntették a cigányhegyi viskók nagyobb részét, de a falmaradványok, romok, roncsok együtt éltek tovább a megmaradt nyomorúságos lakóépítményekkel. Szeméthegyek, elvadult, gazos, bokros domboldalak vették körül nyolcvan-száz ittlakó cigánycsalád reménytelenül sivár, kilátástalan életét.

A muzsikus cigányok családjai, – amelyek a XIX. század derekát követően települtek az iparteleppé fejlődött Salgótarján Pécskő dombjára, – igen sokféle muzsikus-

cigány hagyományt őrizgettek, emlegettek. A családfők, nagy fiúk közül sokan a művészi rangú, szép cigányzenének főfoglalkozású művelői voltak. Megint mások nem tartoztak egyetlen bandához sem, de muzsikálni ők is jól tudtak.

Azt tartották, nem nagy ész, hosszú iskoláztatás, de öröklött tehetség, nagy vér kell a jó muzsikához.

Különösen Fényes Misire, Puru Pistára és Botos Bandi nagy művészi tekintélyére emlékeztek leginkább, de már igen jó neve volt a sok muzsikust nevelő, népes Gabora családnak is.

A régi pesti muzsikus dinasztiák közül a telepen érthetően nagy híre volt Rácz Lacinak, a XXXVI. Rácz Laci királyi néven elhíresült virtuóz cigányprímásnak. Igen sokan emlékeznek rá 1963-ban, hogy Rácz Laci még a világháború idején is sűrűn megfordult Salgótarjánban a Pécskő-dombon, mert a sok-sok leánykát nevelő Rácz családból Rácz Laci valamelyik húga a városba jött férjhez egy jó nevű muzsikushoz.

XXXVI. Rácz Laci, s Rácz Laci muzsikája a háborús korszak Magyarországon igen-igen népszerű volt. A rádió rendszeresen emlegette a nevét, naponta játszott a híres nótáit, és királyokra emlékeztető nevét a sztár-muzsikusok dicsfénye vette körül. A salgótarjáni Pécskő-hegyen eseményszámba ment, ha Rácz Laci látogatóba érkezett rokonaihoz. Nemcsak azért, mert soha sem jött üres kézzel, de azért is, mert valódi nagy tisztelet vette körül. Arról viszont sem a tarjáni rokonság, sem maga a látogató Rácz Laci sem tudott semmit, hogy száz esztendővel azelőtt a Salgótarjától alig 25 kilométerre lévő Gécz községből indult el világot hódítani a kiegyezés korának legnépszerűbb magyar prímása, *Rácz Pali*, *Rácz Laci* édesatyja.

Rácz Paliról az a hír járta, hogy 36 gyereke volt, s alighanem épp ezért választotta ezt a királyi sorszámot magának Rácz Laci.

1885-ben Rácz Pali halálakor a pesti Soroksári utcai cigánymuzsikus kolónián a prímás váci származású élettársa, *Balázs Borbála* másfél éves gyermeket, utódot ringatott a karján.

A Soroksári utcai óriás muzsikustelep a főváros közösségének akaratából, a Közmunka-Tanács gondoskodásából lehetett a híres cigányzenészek otthonainak befogadjává. Fő szerepe volt ebben a tekintélyes *Podmaniczky Frigyes bárónak*, a tanács szorgalmas, becsületes alelnökének.

A báró olyan főúri családból származott, amelyben az ősök, az elődök Nógrád-, Hont-, Komárom- Esztergom- és Pest-Szolnok vármegyékben *Mária Terézia* korától lelkes hívei voltak a cigánymuzsikának, a kóborló, vándorló életmódú cigányság letelepítésének, polgárosításának. Száz esztendővel azelőtt, hogy a pesti Soroksári utcában valóságos muzsikus-negyedet építettek fel, a Podmaniczkyak birtokán Csécsén 1770 körül *Berkes Ferenc* prímás jobbágytelket kapott, miközben egész Nógrádban és szerte az országban a cigányok a világ legtermészetesebb módján nincstelenek és jogi szempontból zsellérsorúak voltak.

Podmaniczky Armin báró, *Frigyes fivére*, Aszódon konvenciósz muzsikusként alkalmazta birtokán a cigányzenészeket, azt a *Berkes Lajost*, aki 1867 után népszerűségben,

s muzsikája művészi hatásában joggal vetélkedhetett a primáskirályként, a Bihari utáni primás-nemzedékek legnagyobb tehetségként számon tartott Rácz Palival.

A Soroksári utcai zenészbirodalom első udvarában volt a Berkesek családjának otthona, míg a második udvarban volt Rácz Pali háza. Az óriási udvarú, fecskéfészek módra körberakott, földszintes, szép, modern házakban 40–50 jó nevű muzsikus lakott. Világhíres primások és hírnévre vágyó zenekari tagok. Rácz Pali igen népes családjában rendszerint tucatnyi nagyobbacska gyerek és két-három totyogó, kisded korú fiúcska, leányka élt, amikor a család 1867-es születésű Laci fia népiszkolai értesítők után először vitt haza felmutatni polgári fiúiskolai bizonyítványt, csupa fényes, dicséretes kalkulussal, érdemjeggyel. A gyerekként is tehetséges hegedűsnek ígérkező Laci szerényen háritotta el a dicséreteket, felelgetve, hogy édesatyja ígérete szerint hamarosan ő már úgyis Liszt Ferenc Zeneakadémiájának tanulóává lesz, és ott csakis a muzsikával kell majd neki tördönie, mit számít tehát, milyen fényes a mostani négy krajcáros értesítő. Mégis, erre az alkalomra Laci gyerek megkapta szobája falára a Gönczy Bergham-féle domború, színes térképet, amely az osztrák-magyar monarchiát ábrázolta. A testvérek sokasága nem győzte csodálni a gyönyörűséges földabrosz-dísz a falon, és nem győzték összecsapni kicsiny kezeiket a leánykák: tényleg 20 forint ötven krajcár lett légyen ezen térképnek az ára? Húsz forint írdatlan nagy pénz! Nem túlzás ilyen ajándékot adni egy gyermeknek? – kérdezte még Borbála asszony is, az édesanya, aki körül éppen mesehallgatásra ülnek le a lányok, a kisgyerekek, miközben Laci a ragyogó színezésű térképet böngészi. A mesehallgatás már réges-régen nem Laci műfaja, ő nagy fiú, már-már férfi sorba lép, hiszen sűrűn előfordul az is, hogy egy-egy órácskára, egy-egy csendes kávéházi délutánon már muzsikálni is beáll édesatyja zenekarába.

Rácz Pali élettársa, Borbála asszony szépsége, varázsa alig-alig változik az évtizedek gyors múlásával, hogy váci otthona nyugalmát a híres Rácz Pali kedvéért Pesten nyugtalan életre cserélte fel. Tizenöt esztendő alatt évenként egyre-másra szülte a híres primás gyermekeit. Laci, Borbála asszony második gyermekeként született, de magyarországi első szülött fiúként remélte megörökölni az édesatyja primás-királyi rangját. Borbála asszony meséjét hallgatva, Laci nem ült ugyan a leánykák, kisgyerekek közé, de egyre közelebb lopódzva, közönyt tetteve hallgatta a különös cigánymesét, amely egy szépséges szép cigányleányról kerekedett ki a Soroksári utcai primás-házban. Borbála asszony olyan szép, dallamos hangon olvasta a mesét, mintha egy óvónőként kisded-óvóban ülne, vagy színházi pódiumon beszélne...

Szép volt, minden falubéli leánykánál is szebb a cigánylány, de mindegyiknél is szegényebb, nyomorultabb, árvább. Családja a faluszéli cigánysornak is a legvégén lakott. A leányka napok óta nem látott már eledelt özvegy édesanyja házában, amikor elindult a falu közepe felé, hogy legalább egyetlen tojást szerezzen, egyetlen tojást lopjon valahol a kínzó éhsége csillapítására.

– Hagyjál békét nekem, – szölt a tojás, amikor a leányka a ruhája zsebébe rejtette volna, hagyjál békét és én akkor megmutatom neked, hol lophatsz récét. Úgy

is lett. Megvolt a réce. Az meg azt mondja a szép cigány leánynak, mikor az indulna vele hazafelé a cigánysorra: eressz el engem, majd megmutatom neked, hogy hol lophatsz gúnárt! Amikor a leányka ellopta a gúnárt, az is megszólalt sziszegve: engedj szabadon engem, megmutatom, hogy hol szerezhetsz egy pulykát! Mikor a szép cigányleányka megfogta, vitte volna a pulykát, hát az is megszólalt, könyörgöm, eressz el! Megmutatom neked, hogy hol lophatsz egy borjút! De a borjú bőgött, szűkölt. Azt mondta ő is a leánykának, eressz el! Eressz el, és én megmutatom neked, hogy hol lophatsz egy szép paripát. Úgy történt. De mikor a leány ellopta, és kantáron vezetni kezdte hazafelé a lovat, az is megszólalt szomorúan nyihogva: – eressz el engem szép cigányleányka, és én elvezetlek tégedet egy szép, gazdag úrfihoz, aki enni is ad neked, és szép szeretőre is vágyakozik. Így aztán a szépséges cigányleányka nem ment többé haza szülei házába, nem vitt tojást, récét, ludat, borjút, lovat, de megkapta az úrfit, és az úrfi megkapta őt társának, szeretőjének. Boldogan, szépen éltek együtt két hétig...

Ekkor váratlanul az úrfi azt mondta a leánykának: menjen haza, menjen el, mert ő már nem vágyik a szerelemre, szép szeretőre, és már nem is szereti a lányt. A szépséges cigányleányka sírva fakadt, sírva mondta: – milyen rossz vagy te, hogy elküldesz engem, pedig mikor én éretted feláldoztam, oda hagytam egy tojást, egy récét, egy gúnárt, egy borjút, egy szép paripát, mindent feláldoztam...

– Igazán, – kérdi a leánykát a fiatal, – te ennyi mindent odaadtál értem, amikor pedig éhezteél?

– Meghalt apámra mondom, – esküvék a leányka, – hogy mindent, mindent éretted áldoztam fel én, egyiket a másik után hagytam oda, míg te hozzád elértem, és szép szerelemmel szerettük egymást, most pedig elkergetsz engem?

– Akkor, Istenemre, – mondta az úrfi, – ha ennyi mindent elvesztettél énmiattam te lány, hát nem küldelek én el, sőt inkább el is veszlek feleségül. Úgy is lett, meg is esküdtek legottan, és boldogan éltek, míg meg nem haltak...

Borbála asszony befejezván a látszatra könyvből felolvasott szép mesét, becsukta az arany-borítású könyvecskét, és odatartotta tíz esztendő Fáni leánya elébe.

– Te pedig Fánika csókold meg most ezt a könyvet, és légy hálás a mese bölcs tanúságáért!

Rác Laci hangosan felkacagott a mesehallgató leánykák, gyerekek háta mögött, mert ő jól tudta, édesanyja, Borbála asszony egyáltalán nem tud olvasni, soha egy napot nem járt iskolába Vác városi gyermekeskedése idején, de mert a család leánykái könyvből felolvasott mesére vágytak, mint a kisdud-óvóban, hát olvasott nekik ugyanolyan szépet, ugyanolyan módon, ahogyan azt az óvoda kisasszonya, vagy az elemi iskola tanítója mesét olvasni szokott a gyerekeknek.

Rác Laci megértő gyengédséggel ölelte meg édesanyját, és a frissen kapott ajándék-térképhez, földabroszhoz vezette, hogy elmagyarázza, milyen fontos is egy térkép...

– Ez itten Pest-Buda! Ez itten a kék Duna mellett Vác városa, és ez itten, meg a távolban Losonc mezővárosa lészen a hegyek aljában... Emez nagy város, itten

meg a térkép alján, a sok tornyú Milánó városa, ahol az én Pali bátyám megszületett édesatyánk katonáskodása idejében, és ahová az ő édesanyja, az olasz asszony a mai napig hiába várja látogatni imádott fiát és annak feleségét, Arany Jozefát... Miért nem megy az én Pali bátyám Milánóba? Én bizony mennék látogatni rögvest, ha engem hívogatna Lombardia leggazdagabb patricinós családja, afféle beszédekkel, hogy csak jöjjenek én oda, és pénz-gondjaim nem lesznek már, amíg csak élek.

Ráczi Laci már kamasz fiúként élte át azokat a heteket, amikor az olasz asszony egy egész nyarat fia vendégeként próbált Pesten tölteni. Akaratlanul is összehasonlítgatta édesanyjával a gazdag, olasz úrhölgyet: egyik szebb, mint a másik, tünődött, – és sehogyan sem értette, hogy van az, hogy édesatyja két ilyen tündöklő asszony szerelmét is semmibe veszi, és igen gyakran a Nádor utcai zsidó-asszony házában hál... Hogyan lehetséges, hogy édesatyjuk semmibe veszi Soroksári utcai háza népe rajongó szeretetét?

Ráczi Pali, az öregedő primás legnagyobb gondot arra fordította, hogy ébresztgesse, nevelgesse zseniális muzsikusként ígérkező Laci fia művész önbizalmát.

– Laci fiam, ha igazi nagy művész akarsz te lenni, akkor lelked hatalmával, saját tudásoddal felvértezve, bátran szegjél meg minden ócska szabályt, és a te muzsikád erejével, az üveghangok hatalmával teremtsél új szabályokat, amelyeket aztán majd rövidesen tanítanak is másoknak a zene oskolamesterei az iskolákban...

Ráczi Pali gyakran elvitte magával Laci fiát Budára, egy régi öreg barátja és annak szép leányai meglátogatására. Budán, a Kollonics-lépcső közelében volt az az ódon, furcsa ház, a Turner ház, ahol Turner bácsi, a kiöregedett zenekari kornista családjával lakott. Laci, bár sokszor járt itt atyjával, újra meg újra, csak megilletődött. A Turner-ház rikító sárgára volt festve. Boltozatos, nagy kapubejárátán a vasrostély fölött ott lógott egy réges-régi rozsdás, kopogtató kalapács. Jobbra és balra, az ólomkarikás ablakok mögött függöny-fehérje rezdült, és Ráczi Laci tünődhetett, hogy vajon az idősebb Turner leányka leskelődik az érkező vendégekre, vagy a Deák Ferenc halála napján keresztvíz alá tartott fiatalabb, Tinka. A Turner házban tilos volt pipázni, a pipa-bolond és ritka tajtékpipa gyűjteményére oly büszke Ráczi Pali legnagyobb bosszúságára...

Sok-sok évvel Ráczi Pali halála után Ráczi Laci szomorúan lépkedett fel a Turner-házba, a lekopott homorú kőlépcsőkön. A szűk, egy ablakos kávéházban, – amelyet Turner bácsi halála után a leányai nyitottak és Három-szerecsen kávéház néven tettek Buda hírességévé, – Lacit szinte rokonként fogadták. Ráczi Laci ekkor már nem lakott a Soroksár utcai családdal, mert elvette feleségül a losonci Ráczi Rudi leánykáját, Ráczi Ilonkát, és a IX. kerületi Malom utcában bérelt lakást. Turner Tinka olyanfajta kitüntető szeretettel, kedvességgel fogadta a Pest-Buda híres-neves primásává lett Ráczi Lacit, mint aki sose felejt el egy pillanatra sem, hogy gyermekkori plátói szerelem fűzi őket egymáshoz. Ráczi Laci zavarában a Három-szerecsen kávéház boltozatának bizonytalan színére bámult fel, hogy kikerülje a Turner-lány tekintetét. A boltozatra három pogány-fej volt felrajzolva, azokat kellett bámulni...

A Turner kisasszonyok kávéját, csokoládéját kavargató öreg uraknak, éltes hölgyvendégeknek különös zene varázsolta otthonossá a bántó tisztaságú kávéházat. Most éppen valami furcsa, érzelmes, németes dalt játszik az aranykeretes képben elrejtett óra, miközben petróleumlámpát gyűjtanak, s az itt bujkáló szerelmes párok még fényesebb mosollyal mosolyognak egymásra. Rácz Laci pedig nehéz kínban meggyónja a régen nem látott Turner-lánynak, hogy ő bizony megházasodott...

Az ifjú *Rácz Laci* életében *Turner Tinka* és a feleségnek választott losonci *Rácz Ilonka* mellett csak egy ködös emlékképpé változva élt egy londoni lány, *Orczy Emma* titkos szerelme. Rácz Laci 13 évesen, 1881 májusában édesatyja mellett Londonban már segédprimás volt a zenekarban. *Orczy Bódog báró* londoni színházában muzsikált egy fél esztendeig *Rácz Pali* bandája, és *Orczy Emma*, a báró diák egyenruhás kis leánykája folyton-folyvást csak a magyar cigányzenészek körül akart tanyázni, és Rácz Lacit angol nyelvre, London rejtelmekre taníttatni...

Barátság, titkos gyerekszerelm lett Emma bárónő látogatásaiból, s a későbbi híres-neves író nő magyar cigányzene iránti lelkesedéséből...

Orczy Emma világhírű író lett, de *Rácz Laci* pesti primás királyként erről a XX. század fordulója után semmit sem tudott már Magyarországon. Hiába látta egy pesti moziban még a bárónő leghíresebb regényéből „A vörös pimpernell”-ből készült filmet is, nem tudta, hogy Emmának köze volna a világhíressé lett történethez...

Londoni, Szentpétervár-i utazások, szereplések után *Rácz Pali* egyre többet betegeskedett, és 1885-ben öt esztendővel előbb halt meg, minthogy boldog, boldogtalan tanúja lehetett volna Laci fia szerelmi házasságának. Rácz Pali már három éve aludta az igazak álmát, *Arany János* mellett a temetőben, 1888-ban, amikor a két zseniális fia által együtt tartott zenekar, a Losonc városi cipész ifjuság meghívására muzsikálni érkezett. A losonci, losonc-tugári cipészek a Farkas-féle vendéglőben tánc-estét rendeztek, 50 krajcáros belépődíj mellett. Minden meghívó, falragasz úgy hírelte, hogy a táncestély a pesti híres zenekar, Rácz Pali zenekara közreműködésével lesz megrendezve, gondolván, nincs félrevezetés, mert Rácz Pali fiai közreműködésével a banda az öreg Rácz Pali nélkül is ugyanaz a híres zenésztársulat maradt. Nos, ezen az 1888. októberi losonci vendégszereplésén pecsételődött meg *Rácz Laci és Rácz Ilona* közös jövője. Laci 21 éves virtuóz muzsikus, Ilonka 14 esztendő, virágzó szépségű nagylány. Együtt határoznak; egy-két éven belül összeházasodnak, és Pesten fognak élni...

Az öreg Rácz Pali már nem lehetett boldog, boldogtalan tanúja ennek a frigynek. A boldog, boldogtalan tanú szándékoltan sejtelmes szókapcsolat mögött Rácz Palira vonatkoztatva valóságos agyrém rejtőzködik el Rácz Laci későbbi életében. Nem elég, hogy keményen megszántotta, összekaszabolta az élet, a századforduló az ifjú primás zsenit, de magánéleti csődjein túl át kellett élnie édesatyjával és Losonci Ilonkával, feleségével kapcsolatos ostoba színházi botrányt is...

Rácz Ilonkával Laci boldogsága alig egy évtizedig tartott ki. Tragikusan elvesztették nyolc éves fiú-gyermeküket, majd a házasság válságba, csődbe jutott Laci

sűrű külföldi útjai miatt, válni kellett. Igen nagy szerencse, hogy ezekben az években Rácz Lacinak új védangyala akadt, s így a tragédiák nem törték össze a ragyogó primási karrierjét.

A Losonci Ilonkától való elválás után Rácz Laci csendben visszaköltözött a millennium idején lebontott Sorokház utcai zenész birodalom szomszédságába, az új Soroksári utca 31. számú házába. Büszke volt rá, hogy ekkoriban százával, ezrével akadtak pesti polgárok is, Pestre látogató vidéki urak, tisztviselők is, akik pusztán azért ültek be egy-egy fényes kávéházba, hogy a leghíresebb primás, Rácz Pali fiát, Rácz Lacit hallgathassák muzsikálni...

Ekkoriban már divatba jött a XXXVI. *Rácz Laci* királyi cím is, már világhírűvé váltak azok a híres üveghangok, és körülötte is anekdoták keltek szárnyra, ahogy egykor édesatyja körül is. Rácz Laci olyan gazdag, olyan öntelt, hogy esténként a kávéházi muzsikálás után külön konflis viszi haza a primás kocsija után haladva a nagy tiszteletben tartott híres hegedűt...

Nem is nagyon szerették Rácz Lacit muzsikus társai, s különösen akkor nem, amikor névjegy-kártyájára is rányomtatta már: XXXVI. Rácz Laci, cigányok királya, őt világrész első fejnaturalistája...

Amennyire nem szerették őt, s elviselhetetlen különecnek nevezték őt rivalizáló muzsikus társai, annyira rajongott érte a kávéházban süteményeket, kiflit áruló kenyeres lány. Mikor hosszú idő után a tragikus életű Rácz Laci ezt a rajongást bizonyosságnak érezte már, váratlanul oda adta lakáskulcsát a szépséges kenyeres lánynak, a Calvin-téri Hunnia kávéházban.

– Mától fogva nálam fogsz lakni, – mondta a különös leánykérés határozottságával a primás, és a kenyeres leány, a későbbi gondos, boldog feleség, anya, nagymama, valóban oda költözött az új Soroksári utcába, és gazdaságban, nyomorúságban, békében és háborúban hűségesen kitartott a legzseniálisabb XX. századi magyar cigányprimás mellett.

Rácz Laci bátyja, a milánói születésű testvér, *Rácz Pali* ekkoriban már maga is öreg Rácz Palinak számított. A Magyar Cigányzenészek Egyesületének elnökeként igen népszerű volt, és keményen dolgozott a cigánység érdekvédelmében. Rácz Laci megmaradt magányos farkasnak, önfejű, büszke cigányprimásnak. 1904-ben muzsikált egyszer Pesten a hírhedt börtönügyi konferenciák egyikén a méltóságos uraknak, amikor két jó pohár bor között, két vállveregetés között neki is elmondták az urak panaszkodva a cigányokra, hogy mi a baj a romákkal. Hogy cigány testvéreinek elég nagy sokasága Márianosztrán, Illován, Szamosújvárott bizony még a XX. században is rendszeresen rácsosnak látja a fényes eget, mert börtönben van.

Mert különösen a vándorcigányok esetében minden harmadik cigányember rendszeresen újra meg újra börtönbe kerül, és a változásra, a helyzet jobbítására semmi remény nincsen...

Laci határozottan elhárította a panaszokat, a tragikus híreket: – Méltóságos uram, én bizony csak saját családom rendbentartásával foglalkozom az utóbbi időben!

Arra sem tud mit mondani Rácz Laci, amikor egy igen előkelő, gazdag zsidó barátja, rajongója figyelmezteti: – Cigánynak, zsidónak egy a sorsa Pest-Budán a kirekesztettségben, és megmutat neki két megsárgult újságcikket az asztalfiókjából. Az egyik írás egy 1882-es októberi pesti lapból származott, a másik egy 1883-as Nógrád vármegyei újságból. A pesti újság ezt írta:

„...a szegény nép tán sose tudta volna meg, hogy Eszláron a zsidók egy keresztény leányt sakteroltak le, ha ott a falu bakterja a bíró rendeletéből ki nem kiabálja a dobszó mellett: tudtára adatyik mindenkinek, hogy azért, aszongya, a zsidók valahol Eszláron egy magyar leányzót lesakterolva meggyilkoltak volna, nem szabad őket semmi szín alatt bántanyi, se a faluból kikergetni, mért aszongya, ha ez a leányzó nem ment volna közbék, hát nem sakterolták volna őt itet...”

A Nógrád vármegyei hír 1883 őszéről Balassagyarmatról származott, ahol a megye szolgabírájához beállított egy botokkal felfegyverzett tömeg küldöttsége a közeli katolikus falvakból, és kérték, hogy a szolgabíró most már hivatalosan vezesse őket a zsidók ellen. A szolgabíró lecsendesítette, hazaküldte őket.

– Mit szól mindezekhez Rácz Laci, a híres primás? – kérdezte a Nógrád vármegyéből Pestre felszármazott zsidó úr.

Rácz Laci nem rendült meg a régi újságcikkek láttán, a zsidó úr panaszait hallgatván a cigányok, zsidók közös sorsáról, kirekesztességéről.

– Nem az én dolgom ezekkel foglalkozni, mert én csak egy muzsikáló cigányzenész vagyok, és nekem csak erre van törődésem...

S úgy is volt. Rácz Laci csak muzsikált, és tragédiák, viharzó, fenyegető vészek után, a szépséges, jóságos kenyeres lány oldalán boldog, elégedett virtuóz primása lehetett Budapestnek, az első világhégés küszöbén...

*Lári-fári, nem kell várni, frissen jó a csók,
Fürge légy, ha rád fonódnak rózsaszín kacsók,
Lopható és kapható és visszaadható,
Csókolódozni, csókolódozni, jó, jó, jó!*

Az 1912. októberi bécsi zajos premier után hamarosan a pesti Király Színház is játszani kezdi a Cigányprimás című operettet, amely Kálmán Imre varázslatosan szép zenéjével szólal meg, s oly módon, olyan szuggeszív, nagy erővel szólal meg, hogy hetek alatt már Pest-Buda szerte dúdolják, éneklük a híres slágereit, s különösen a Lári-fári kezdetű betét-dalát, amely talán a XX., XXI. század fordulóján is az egyik legnépszerűbb régi, operett-sláger maradt Magyarországon és Bécsben is.

A Cigányprimás című operett Fritz Grunbaum librettó-szerző sajátos alkotói leleménye nyomán a magyar Orfeusz-ról, Rácz Paliról, a világhírű cigányprimásról szól. Rácz Paliról, meg családjáról, családtagjai szerelméről...

A végtelenül csacska operettmese története Rácz Pali, Rigó Jancsi és Rácz Laci valóságos életanyagából lett összegyúrva. A mese szerint Rácz Pali az öreg primás

világhírét, nagy tekintélyét már komolyan fenyegeti Pesten is, egész Európában is a zeneakadémiára járó Rácz Laci, aki zseniális muzsikus, és egyre több konfliktusba kerül morgolódo, zsörtölődő atyjával, aki a muzsikálásban a szív, az öröklött ősi erő híve, míg a fia, a kottás urak véleményével egyezően a tehetség és a sok tanulás végeredményének tartja a jó muzsikát. Nagyobb baj, hogy az öreg Rácz Pali bele-szeret távoli rokonába, unokahúgába, Losonczy Juliskába, akibe viszont Laci fia is gyerek korától titokban szerelmes már...

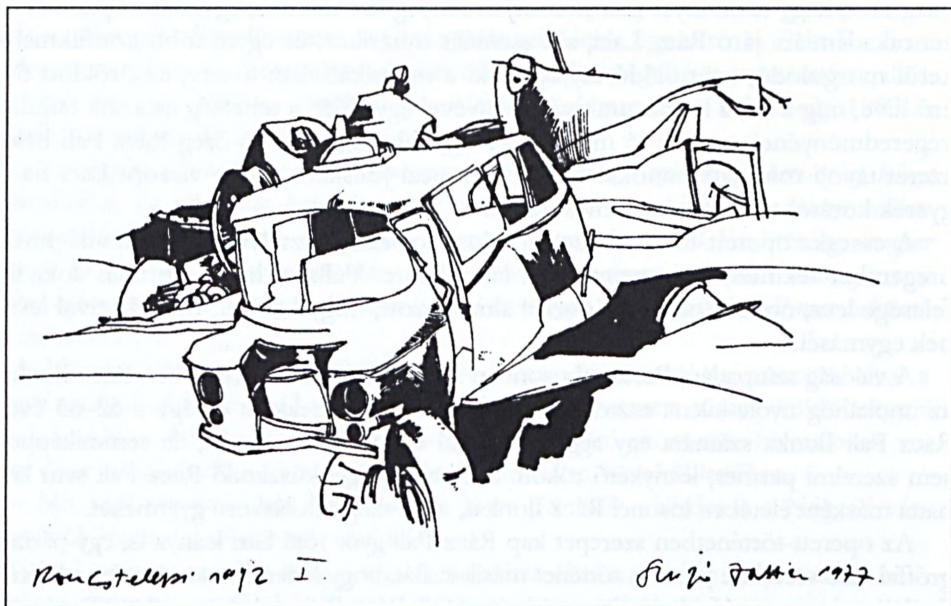
A csacska operett-történet szerint a losonci leány tisztelve Rácz Pali világhírét, öregember tekintélyét, igent mond a lánykérésre. Vállalja, hogy a primás sokadik felesége lesz, noha titokban ő is arról álmodozott, hogy Lacival, Rácz Lacival lesznek egymáséi...

A valóság színpadán, Pesten, Losoncon Rácz Pali halálakor 1885-ben Rácz Ilonka, az unokahúg nyolc-kilenc esztendőös elemi iskolás gyermekként él. Így a 62–63 éves Rácz Pali Ilonka számára egy aggastyán-korú rokon lehet csupán, de semmiképpen sem szerelmi partner, leánykérő rokon. S a betegséggel küszködő Rácz Pali sem lát-hatta másként életében losonci Rácz Ilonkát, mint szép iskoláskorú gyermeket.

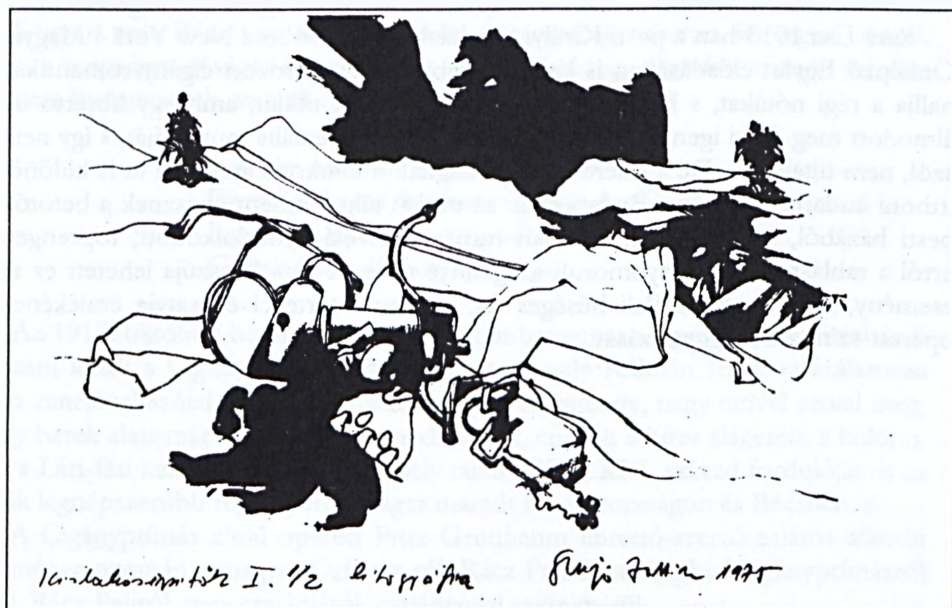
Az operett-történetben szerepet kap Rácz Pali gyönyönű Sári leánya is, egy párizsi gróffal való szerelme jelenti a történet másik szálát, hogy kiderülhessen a színpadi játék fináléjára, hogy a gróf édesanyja, a párizsi grófnő, Rácz Pali egykori szerelme! Brrr!

S az operett-mese szerint a párizsi grófi szalonban kell Rácz Palinak, az öreg édes-atyának veszítenie, negatív hőssé válnia, a szerelemben, a muzsikálásban is diadalmas-kodó Rácz Lacival szemben. Itt kell a színpad kandallójába vágni a vén hegedűt...

Rácz Laci 1913-ban a pesti Királyi Színházban is, később a New York-i Magyar Önképző Egylet előadásában is látja a darabot, a feltupírozott cigány-romantikát, hallja a régi nótákat, s hallja sisteregni családja sötét titkait, amit egy librettó író álmodott meg. Laci igen nagyra becsüli *Kálmán Imre* zseniális muzsikáját, s így nem szól, nem tiltakozik. De a sikeresnek, gazdagnak mutakozó amerikai út is különös itthoni kudarccal ér véget Budapesten: az utolsó tűig mindent elvisznek a betörők pesti házából, mialatt ő Amerikában turnézik. Évekig gondolkodott, töprengett erről a rablásról, amely nyomorult szegénnyé tette. A sors bosszúja lehetett ez az esemény, mert ő, Rácz Pali hűséges fia, szótlánul tűrte el édesatyja emlékének operett-színpadi meggyalázását...

Szujó Zoltán: Roncstelepi rajz, 1977

Szujó Zoltán: Kislakásépítők, 1975

JOBBÁGYPANASZOK A XVII. SZÁZADI NÓGRÁD MEGYÉBŐL, AVAGY A TÖRTÉNELEM DETERMINÁLTA NYELVHASZNÁLAT EMLÉKEI

1. A TELEPÜLÉSI ÉS TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

„A nyelvhasználat bármely szeletének a leírásához hozzátartozik a közösség életének a megismerése is” – írja Kiss Jenő a társadalom és a nyelvhasználat viszonyáról. (Kiss 1995:40)

A Humboldt-Sapir-Worf-hipotézis értelmében az egész kulturális-társadalmi miliő a nyelv által determinált. Herman József a nyelvtörténet és a történelem kapcsolatáról szóló tanulmányában (Herman 1983) szintén felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvtani rendszer változásait, egyáltalán a nyelvet társadalmi-történelmi közegében kell vizsgálni, ezen adottságoknak, eseményeknek alapvető szerepük van abban, hogy közvetetten módosítsák a nyelvi szerkezetet.

A külső nyelvi tények, melyek egy adott korban a történelmi, politikai, gazdasági, művelődéstörténeti, vallási, pedagógiai, stb. háttérrel képezik, kisebb-nagyobb mértékben hatnak a nyelvhasználatra és befolyásolják a nyelvi változásokat. Zelliger Erzsébet véleménye szerint a külső történelmi események önmagukban nem idéznek elő változásokat, csak akkor, ha népmozgalmakkal járnak, amelyek a kommunikációs igény átstrukturálódásához vezetnek. (Zelliger 1999)

Nógrád megye XVII. századi történetét alapvetően a török hódoltság határozta meg. A megye településtörténeti szempontból legfőbb jellemzője végvárrendszere volt, emellett nagyrészt aprófalvas településekből állt. A magyar nyelvterület peremvidékeit kevésbé érintette a törökdúlás, bár ezeken a területeken is, többek között az egykori Nógrád vármegyében, a török hatalom igen erőteljesen érezte hatását. A törökök megyénk területéről való kiverése sem hozta meg a megye lakossága számára az igazi békét. Állandóak voltak a váci és a hatvani törökök fosztogatásai és kisebb csatái a magyar végbeliekkel, de önmagában a kettős birtoklás – a magyar és a török földesurak adóztatása – is hozzájárult a megye lakosságának nyomorúságos életéhez. Ezt a bizonytalan időszakot veszélyhelyzetben a váratlan menekülések, békeidőben a visszatelepülés jellemezte. Sokszor csak a közeli erdőbe menekült a lakosság, nagyobb veszély esetén elsősorban északra vonultak az emberek. Mivel a megyében a nagybirtokok voltak a meghatározóak, ezért a birtokon belüli vándorlások, melyek egyéni kezdeményezésre vagy tudatos telepítések hatására történtek, alig észrevehető változásokat eredményeztek a népesség összetételében. A népesség folytonosságát egy-egy község felégetése vagy a lakosság hosszabb időre való elmenekülése is megszakíthatta.

2. A NYELVI HÁTTÉR

„A XVI–XVIII. század közti időben a magyar nyelvterület település- és népi-segértörténeti viszonyaiban nagy jelentőségű változások történtek, melyek a nyelvjá-rások életét erősen befolyásolták.” (Benkő 1957:84)

A XVII. századtól megnövekedett a politikai életben a köznemesség súlya, s körükben bizonyos fokú iskolázottság – írni-olvasni tudás, a latin nyelv ismerete – erkölcsileg szinte kötelezőnek számított. Nyelvében azonban e tanultabb réteg közelebb áll a parasztsághoz, a tanulatlan réteghez, így érintkezési nyelvük is a magyar. Műveltség, irodalmi olvasottság és nyelvhasználat tekintetében alig volt eltérés a XVII. századi magyar társadalom alsóbb és felsőbb rétege között. A tár-sadalom középrétegének (a közigazgatási tisztviselőknek, tanítóknak, jegyzőknek, kántoroknak) műveltségi színvonala egyenetlen, vannak körükben magasabban, alacsonyabban iskolázottak egyaránt. A nyilvánosan szereplő ember számára e korban a latin nyelv ismerete volt fontos, a magyar nyelv bizonyos mértékig hát-térbe szorult.

2.1. A LAIKUS LITERÁTUS RÉTEG

A XVI. században létrejött a társadalomnak egy új rétege, a laikus literátus ré-teg, amelynek tagjait deákoknak nevezték. Ez az egyházon kívüli világi értelmiségí csoport iskolázottságából adódóan, hivatalból használja a latin nyelvet. Nem min-den kommunikációs helyzetben köti a deákokat a latin nyelv, legalábbis nem min-dannyiukat köti, hisz a XVII. században műveltségét, tanultságát és alkalmazási körét tekintve, latin tudását illetően sokféle deák létezett. A török deákok a magyar urak és főtisztek zsoldján élve a török leveleket fordígtatták magyarra. A hadi nó-tárius vagy seregdeák a végházakban és a kastélyokban működött, a várkönyveket, mustralajstromokat írta, szolgák elszegődését foglalta írásba. A számtartó vagy számadó deákok az adószedésnél, a tized beszolgáltatásánál működtek, ezért rend-szerint a községek tartottak ilyen deákot. Az úriszékek, seregbíróságok és a tör-vénylátó testületek XVI–XVII. századi íródeákjait szék deákjának nevezték. Az ún. írogató deák az apróbb-cseprőbb írniaivalókat végezte bizonyos helyeken. Az úri módnak elengedhetetlen feltétele volt a jó tollú deák: minél több deákja akadt valakinek, annál nagyobb volt a tekintélye. Volt olyan úr, aki külön magyar, latin és német deákot is tartott. A prókátordeákok a városi latin iskolák deákjai, akik az íródeái tisztre és a perekben való írói munkára is alkalmasak voltak. A latinul nem tudó ún. parasztdéák a kisebb iskolákban a vallásra, az énekekre és az írás-olvasás mesterségére tanította a gyermekeket.

A laikus literátus réteg kialakulásának, a deákság megjelenésének hatása bizonyos értelemben haszna, más szempontból – különösen a latin nyelv terjesztése miatt – kára a magyarnyelvűségnek, hátráltatója az egységes magyar nyelv kialakulásának.

Több nyelvész ezzel ellentétben úgy gondolja, hogy a deákok a nyelv egységesítő folyamatának egyik legfontosabb résztvevői. Pais Dezső (Pais 1954) és Benkő Loránd (Benkő 1957) kiemeli azt a sajátos helyzetet, hogy az új literátus réteg, a „tanult emberek” az ország északi részére, a Felvidékre tömörültek, innen indult ki az egységesülő irodalmi nyelvre gyakorolt jelentős hatásuk. Nem véletlen tehát, hogy mai irodalmi nyelvünk, köznyelvünk alapjává az északi-északnyugati nyelvjárástípus vált.

2.2. A REGIONÁLIS NORMÁK

Nyelvészeti sablonként idézhetem több dialektológusunk, nyelvtörténészünk megállapítását, mely szerint a magyar nyelvtörténet nyelvjárások története. A XVI. században már feltételezhetően kialakult a mai nyelvjáróterületeknek viszonylag a maihoz hasonló elhelyezkedése, és ekkor indul el nyelvünk az egységesülés útján. (Vannak vélekedések, melyek szerint előbb, mások szerint később. Mindegyik vélemény lehet helytálló, attól függően, hogy milyen tényezőket veszünk figyelembe.) A normalizálódás kezdeti lépéseinek művelődéstörténeti, történeti, társadalmi, települési, gazdasági, vallási, pedagógiai-neveléstörténeti, azaz külső nyelvi hatásai ismertek a nyelvtörténettel foglalkozók számára. Az ország három részre szakadása, a török uralom, ennek kapcsán a telepítések, a népmozgalmak a nyelvjárások keveredését idézték elő, egyik területen honos nyelvi jellegzetességek kerültek más vidékek nyelvjárási közegébe, melyek folyton változó kiegyenlítődéseket és eltéréseket eredményeztek a magyar nyelvterületen.

A nyelvi-nyelvjárási helyzet alakulását a politikai, az egyházi és a gazdasági birtokhatárok, sőt a megyehatárok is befolyásolhatják. Hont és Nógrád vármegye közigazgatási képviselői bizonyára a palóc regionális köznyelvet beszélhették, hisz származásuk és hivataluk is ide kötötte őket nyelvileg. Török Gábor szerint ez a – XVIII. századra kialakult – rétegnyelv közelebb állhatott a nyelvjáráshoz, ezért konzerválólág is hatott rá. (Török 1964)

„Aki irodalmi nyelvünk, írott nyelvünk egységének kezdeteivel foglalkozik, elkerülhetetlenül szembetalálkozik a nyelvjárások problémájával; aki a magyar nyelvű írásbeliség nagyobb tömegű emlékeit a nyelvjárások történetére vonatkozóan akarja megszólaltatni, óhatatlanul belebonyolódik az egységesülési folyamat kérdéseibe.” (Papp 1961:10)

Hiába tehát a területhez kötöttség, a regionalitás, a kutató mégsem tudja elkerülni a XVI. századtól egyre erősebben alakuló norma hatásának vizsgálatát a kor szövegeiben. Ettől az időszaktól kezdve a magyar nyelvterület egyes régióiban kezdenek kialakulni a regionális vagy provinciális irodalmi nyelvek, amelyek a helyi nyelvjárások, nyelvjáróterületek egységesültebb nyelvváltozatai. Bárczi Géza jól érzékelteti ezen nyelvváltozatok átmeneti helyzetét: „a köznyelvnek kevésbé művelt változatai, melyeken mind erősebben mutatkozik tájnyelvi színeződés, szinte

észrevétlen átmenetekben vezetnek a másik pólushoz, a népnyelvhez. Ezek a változatok kuszán fonódnak egymásba, elhatárolni őket sem egymástól, sem a két szélső pólustól nem lehet.” (Bárczi 1947.b:93)

A XVI. században még több, kisebb területeket átfogó regionális norma létezett, a XVII. századra csökkent a számuk, egy-egy egységesültebb nyelvtípus már nagyobb területre terjedt ki. A XVII. századi Nógrád vármegyében a beszélt nyelv még mindig a palóc nyelvjárás, az írott nyelvben azonban a keleti-északkeleti regionális norma jelenségei mutatkoznak.

A keleti-északkeleti terület XVII. századi normáját az *i*-zés kerülése jellemzi (néhány ingadozó alaktól eltekintve); az egytagú szavakban szóvégen az *ú, ű* helyett *ó, ő* áll (pl.: *ló, kő*); normatívak a *tött, vött, lött* alakok. A többes szám harmadik személyű birtokos személyjel az *-ok, -ök, -jok, -jök, -ék, -jék*. A határozóragokat az ingadozás jellemzi: egyaránt létezik a középzárt magánhangzójú *-ból, -ből* és a zártabb magánhangzójú *-búl, -búl* típus.

A magyar nyelv XVII. századi alakulása kétirányú: egyfelől integrálódó a folyamat, egy egységesült nyelvváltozat felé haladnak a nyelvjárások fölé rendeződő regionális normák; másfelől differenciálódó a hatás, ugyanis ez az a nyelvi korszak, amikor megindul a visszanyelvjárásiasodás folyamata. A XVII. századi nyelvemlékek vizsgálata tehát alapos körütekintést igényel a nyelvtörténéstől, a történeti dialektológustól. Az itt bemutatott jobbágylevelekből is nehéz kihámozni a palóc dialektus sajátosságainak és az északi-északkeleti regionális normának a jelenségeire utaló vonásokat.

2.3. A LEVÉLÍRÓ SZEMÉLYÉBŐL ADÓDÓ NYELVI PROBLÉMÁK

Deme László felveti tanulmányában (Deme 1953) a „fej és a kéz” problémáját, a szöveget fogalmazó és lejegyző személy azonosságának, illetve eltérésének a problémáját. A levéltárakban ma megtalálható levelek többsége diktálás útján keletkezett irat, hisz a magas rangú urak, a hivatalt is vállaló nemesek, földesurak, még ha tudtak is írni, leggyakrabban deákokat alkalmaztak; a jobbágyleveleket pedig jószerivel szintén a deákok jegyezték le, mivel az alacsonyabb társadalmi rétegből származó emberek nagy része írástudatlan volt. Ez pedig felveti azt a kérdést, hogy a levél írójának vagy diktálójának kell-e tulajdonítanunk a nyelvi elemzés útján kikövetkeztetett nyelvvállapot sajátosságait, az élőnyelv hiteles vizsgálata-e ez vagy csupán írásvizsgálat.

A lokalizálhatóság előnyt jelent, mégis buktatót rejthet akkor, amikor a levél szerzőjének anyanyelvjárására akarunk következtetni. A szöveg keletkezési helye ugyanis nem mindig azonos a levélíró anyanyelvjárásának területével. Ennek oka egyrészt a történelmi háttérben rejlik, abban, hogy a török hódoltság idején megindulnak a népmozgalmak: az etnikumok vándorlása, a telepítések, ennek nyelvi hatásaként a nyelvjárás-keveredések, a nyelvi integráció. Másrészt: a levélíró deákok

nem feltétlenül maradtak tanulmányaik után lakóhelyükön, új működési helyre, más nyelvjárási területre kerülve saját nyelvjárásukat, avagy a területi normájukra jellemző nyelvváltozatot használták a szöveg lejegyzésekor. Mivel a levélíró a kor viszonyaihoz képest művelt ember, ezért műveltségéből adódóan igyekszik kerülni a nyelvjárási elemeket, próbál közelíteni valamiféle egységes nyelvváltozathoz. A nyelvjárásiasság feltárásakor ez akadályt jelenthet.

Az itt bemutatott levelek íróinak kilétét nem tudjuk megállapítani. Annyi bizonyos, hogy tanult, a kor viszonyaihoz mérten művelt, az egyszerű jobbágyoknál, akiknek nevében írják a leveleket, mindenképpen műveltebb, latin nyelvtudással is rendelkező egyének. A levelek lejegyzői lehettek a faluban működő deákok, a helybéli papok vagy licentiatikusok (latin műveltséggel rendelkező tanult emberek, egyházi személyek).

3. JOBBÁGYPANASZOK A XVII. SZÁZADI NÓGRÁD MEGYÉBŐL

Az alább közölt jobbágypanaszok XVII. századi levéltári iratok, melyek az egykori Nógrád vármegye területén keletkeztek. Öt falu lakóinak panasza abból az időszakból, amikor az állandó bizonytalanság, a magyar és a török földesuraktól sanyargatott nép nyomorúsága jellemezte a jobbáglétet. A kisoroszi bíró, a falu esküdtjei és lakói pénzbeli „szorongattatásik” miatt fordulnak segítségért a vármegyéhez, a nagyoroszi bírák és esküdtök aggasztó kérdéseikre várnak választ a vármegye alispánjától. A szalmatercsi jobbágyok a faluban tartózkodó német katonák ellátása miatt fordulnak panasszal a vármegye közgyűléséhez. Lőrinciből négy lakos kér segítséget a vármegye alispánjától a sóvásárlás körül kialakult bonyodalom miatt. Az ecsegi lakosok, hasonlóan a szalmatercsiekhez, a háborús helyzetből adódó, „nyakukon lévő elviselhetetlen terhek” miatt panaszkodnak a vármegyének.

Az állam- és közigazgatási határok változása miatt a XVII. században még Nógrád megyéhez tartozó települések egy része ma más ország vagy megye területéhez tartozik. Az egykori Nógrád vármegyei Kisoroszi és Lőrinci ma Heves megye része, Ecseg a mai Nógrád megye déli, Nagyoroszi a délnyugati területén található, Szalmatercs a megye északi részén, a 22. főközlekedési út mentén fekszik.

A Nógrád Megyei Levéltár gyűjteményéből származó öt levelet eredeti helyesírással közöljük. Az eredeti levelekben használt gyakori rövidítések feloldását az átírt szövegben zárójelben adtuk meg. A korabeli írásmódból adódó olvasatbeli nehézségeket, a latin kifejezéseket és a szöveghez kapcsolódó történelmi vonatkozású utalásokat a lábjegyzetben közöljük. A levél szövege után zárójelben megadjuk pontos fellelhetőségi helyüket.

A levelek nyelvezetében a latin elemek magyarral való keveredése azt a fentebb is említett helyzetet feltételezi, hogy a panaszok lejegyzői latin műveltséggel rendelkező deákok. A megszólítási, üdvözlési formulák és a búcsúzó, levelet záró elemek sablonszerűek, a kor szokásának megfelelően hosszan kifejtett, sokszor

körmondatos szerkesztésű jókívánságok, melyek csupán tiszteletet kifejező, sablonos gondolatok, nem pedig a levél tartalmi egységei. Ezek a nyelvi formák iskolában elsajátított, tanult írásbeli nyelvi elemek, melyek használata azt feltételezi, hogy ezek írója többé-kevésbé, legalábbis a kor viszonyaihoz képest művelt ember. A lejegyzett szövegben ezeket a stilisztikailag gondosan szerkesztett üdvözlési és búcsúzó nyelvi elemeket kurzív betűtípussal emeltük ki.

Az alább közölt szövegek nyelvvizsgálatokor nehezen húzható meg a palóc nyelvjárás és a keleti-északkeleti regionális norma jelenségei közti határvonal. Például e terület XVII. századi normáját a *-ból, -ből* típusú határozóragok esetében az ingadozás jellemzi. Az itt bemutatott levelek mindegyikében a zártabb alak jelenik meg, s leggyakrabban annak is rövid magánhangzós párja (*-bul, -büh*), amely akár nyelvjárási elem is lehet a szövegekben.

Az alábbi levelek alapján bizonyítható, hogy a XVII. században az íródeákoktól származó írásművekben félreismerhetetlen bizonyos nyelvi normák jelentkezése, egyes nyelvjárási alakok kerülése. Nem jár ez a törekvés teljes sikerrel, mert az írásokon át-áttör a nyelvjárásiaság. A normaérvék még a század végén sem elég szilárd, a beszélt nyelv még maga a nyelvjárás, bizonyos rétegekben inkább nyelvjárásias, legalábbis nyelvjárásiasabb, mint az írás. A nyelvjárástípusok és a regionális normák kiegyenlítődéseéből alakult egységes köznyelv, illetve irodalmi nyelv a XIX. század terméke.

KISOROSZI JOBBÁGYOK PANASZA (1692. MÁRCIUS 4.)

*Címzés: A Tekintetes Nemes Nograd Varmeg[y]ének, minekünk Jó k[egye]lmes Ura-
ink[nak] eő N[a]g[yság]ok[na]k es eő k[egye]lme[k]ne[k]*

Loſonczt.

*Tekintetes Nemes Nogradvarmegye,
Minekünk Jó k[egye]l[me]s Uraink.*

El kerülhetetlen keppen kellet N[a]g[yság]tokat és k[egye]lmeteket Sok Borongattatáſink miat Tudoſitanunk, melyetis az ket Curren[ekbül]² Bölcsen meg itélhet es meg érthet, N[a]g[yság]tok és k[egye]lmetek. Annak okáért alázaſosan könyörgünk Meltozaſsek prolegalni³ bennünket hogy végſő puztulaſunk ne következik. SzolgaBiro Bene András Ur[nak] Curren[ſeis (...)] érkezve hozank, azert nem küldhettük embereinket hamareb; *Toábra ajalván az N[a]g[yság]tok es*

¹ Az ſ a korabeli helyesírásban az s egyik tipológiai változata.

² a két korábban írt levélből

³ biztatni, figyelemre méltatni

*k[egye]lmetek Gratiajab[a] magunkat kivanyuk irásunkis találja N[a]g[yság]tokat es
k[egye]lmeteket szerencsés⁴ boldog óráb[an] Jó egé[ség]ben
N[a]g[yság]tok[na]k és k[egye]lmetek[ne]k,*

engedelmes szolgálai

Datum Kis Oroszi
die 4 mar[cius] 1692

Kis Oroszi Biro több
E]kűttivel es Lakó]jival

p. s. Az Nagy Oroszi Nemet Kapitannak fizettünk eddig florenensis⁵ 24 toabra
penig mi tevők legyünk az N[a]g[yság]tok és k[egye]lmetek parancsolatjatal va-
runk.

(NML IV. 1. b. 2. 1692. március 4.)

NAGYOROSZI LAKÓINAK LEVELE (1692. OKTÓBER 31.)

*Mint nagy bizodalmas s jó akaró Urunk[na]k köv[et]ősséggel valo Szolgalatunkot ajánlunk
k[egyelmedne]k.*

Minek utánna vettük volna k[e]g[ye]l[me]d parancsollattját, mellybül értettük
k[e]g[ye]l[me]d kívánságát; Tudniillik hogy a' miket Szolgabíró Ur Őcsitül,
ugymind nem igaz úton járotul, elnyertük vólt, azokat k[e]g[ye]l[me]d
Parancsollattjara viSza térítenénk; azt a' mint illendő dolgokban tartozunk ennek
utána-is./ mindgyárt meg-cselekedtük: Azon útal egy kis alázatos irásunkkal
tudositottunk k[e]g[ye]l[me]d[e]t, hogy méltoztátna k[e]g[ye]l[me]d tudunkra
adni, gazolhattyae Nemes Varmegye Szolgáia az ő Felsőge ujottan kiadatot Nagy
és Kis Orosziak[na]k Czimerit s- Adományát? vagy Sem? és következendő képpen
áde hellt nemes Varmegye azon ő Felsőge maga kegyelmes gratiajábúl⁶ adatot
Adomannak? vagy Sem? De mivel nem vettük Sem[m]ji választot⁷ kegyelmedtül:
Ujjonnan egy kis irásunk által alázatosan kérünk kegyelmedet mint nagy jo akaro
Urunkot, méltoztassék k[e]g[ye]l[me]d felől említet dolgokrúl ezen Emberünk
által minket tudósítani, ne talántán mondassék hogy az k[e]g[ye]l[me]d bölcs taná-
csával nem élünk. A mellet arrul-is méltoztassék k[e]g[ye]l[me]d tudósítani vanne tudtára
k[egyelmedne]k, hogy Nagy Oroszit tűzzel, vassal a' Nemes Vármegyével feneget-
tük,⁸ ugy gondolnank mink Edes Vice Ispán Ur hogy még Gomorha és Szodoma
Várasinak bűneit Nemes Varmegye ellen nem követtük-el. *Azért nagy Alázatossággal
kérünk mint nagy jó akaro Urunkot vehessük ezen Emberünk által k[e]g[ye]l[me]d bölcs
valasztyát.* Datum in Nagy Orosz Anno 1692 31 8bris.

⁴ Az β a korabeli heylesírásban az sz egyik jele.

⁵ florenus 'forint'; pénznem

⁶ jóindulattal

⁷ választ

*K[egyelmedne]k Szomszédtságban lévő alazatos Szolgái
Nagy Oroszi Birák es Eskütek.*

(NML IV. 1. b. 1692. október 31.)

SZALMATERCSI JOBBÁGYOK PANASZA (1694)

Tekintetes Nemes Varmegye!

*Hogy az Ur Isten szerencses jó egészségel dolgaiban boldogh elő menetellel megh algya szívünk
szerent kivanyuk, Ez alazatos Supplicationkaka⁸ kelletek Nag[yság]tok K[e]g[yelme]tek
line eleiben folyamodnunk ez elmúltt három estendővel Segyn helyünkben bizonyos
Jamu⁹ nemetesegh harmad napigh leven kikre is huszhon hétt forintott
kóltótunk, Tavaly Estendőben Jagon¹⁰ leven bizonyos Nemettesegh annak is
attunk kétt killa¹¹ Tißen ött kenyerett Ugan Taval estendőben reank Jalott edgy
Compania Nemett annak is attunk kétt Beker Jénat killenczed fel kila Zabbott,
Ugan ez el multt arataskor Zabbott, Ugan ez el multt arataskor Jagon halvan¹²
bizonyos Nemettesegh annak is attunk negh killa abrakott hußon ótt kenyerett,
Ugyanezen estendőben Kis Honth Var[me]g[yé]ben menó nemettnek attunk
hattot fél killatt melyen is megh kellett volna fizetni de edgy nemett forintot
többett nem attak azért kertünk nolyas forintott, mely irant alazatossan kerjük
N[a]g[yságto]katt K[e]g[yelmete]kett mind másokhoz mutattvan gratiajatt hozánk is
melita[ta]ssal vagy edgybül vagy másbul sok kölcsügünkett acceptalni kiert az nagy Istenis megh
fizeti K[e]g[yelmetekne]k K[e]g[yelmetekne]k (kétszer leírva!) kivanyuk Isten elte[se] Jamos
estendeig N[a]g[yságto]katt K[e]g[yelmete]kett szerencsesen.*

N[a]g[yságtokna]k K[e]g[yelmetekne]k alazatos Segény

Jobbagy

Jalma Tercsi Lakosok

Köbönjégsen

(NML IV. 1. b. 1694)

⁸ supplicatio: kérvény

⁹ számú

¹⁰ Ma: Karancsság; a szomszéd község.

¹¹ kila: súlymértékegység, kb. 25, 2 kg

¹² hálván, megszállván

NÉGY LŐRINCI LAKOS PANASZA (1694)

Címzés: Nemzetes es Vitezlő N: N:¹³ Nemes Kis Nograd VarMegye Vicze Ispanyanak, nekünk nagy jo akaro Urunknak, ő Urasaganak adassek nagy alazatossan

Uraságnak mint nagy jo akaro Urunknak ajanlyuk alazatos solgalatunkot, es I[ste]n algya, eltesse Urasagodat kivanta lelki és testi szerencset es Üdvösseges jokkal kivanyuk

Mi Lőrinczi lakossak nemelyek közülünk kénberetettünk Urasagodat mint jo bizodalmas Urunkat alazatossan requiralnunk¹⁴ Im az el mult Napokban törtent ilyen allapot raitunk, midün Tokaibul valami keves sot hoßtunk volna el adny valot, kit a magunk búkségére mindenüt mind reveken vamokon es harminczadokon¹⁵ igassagossan eleget tettünk Egerbenis be mentünk a Vámra es Harminczadra otis Bokas berent a mivel tartoßtunk midenetrül eleget tettünk, el bocsatotak bekevel a regiakatis¹⁶ ki atuk, azon harmadnap mulva rajtunk küldöt az Egri Contra¹⁷ le arestaltatta¹⁸ a sot, ismet el jöt az Egri sos Ur a Budai Nemes Kamararul¹⁹ vißa jüteben hozank megent ujobban le arestalta ő K[egyel]m[é]ért a sot mondvan aßt legyen le arestalva a so mind adig miglen föl ßabadetom, mert ößve veßet a sos Ur Egri harminczadossal es a Contraval ami hoßtunk so veget, mivel a Contra el bocsajttot bennünkköt a sos Ur hire nelkül, es ez okert mar inquiraltat²⁰ a sos Ur a Contra ellen, imar nem tuggyuk mi leßßen a ki menetele, mi ßegen emberek leven felunk a kartul hanem kerjü Urasagodat mint bizodalmas Urunkot, mi tanacsot ad Urasagod felöle, avagy meltoßassek Urasagod ha lehet meg orvoslany mihez alkalmaßtassuk magunkot, *Ezekutan I[ste]n sokaig eltesse Urasagod minden Cselegyevel együt*

Uraságnak Maradvan leg kiseb jo akaro solgai mi Lőrinczi lakossak

Anno 1694

Szabo Istvan

Ludany Matyas

Ludany György

Nagy Péter &

Schriptum in pago Lőrinczi

¹³ Méltóságjelölő megszólítás rövidítése, vonatkozhat egyaránt a nagyságos, a nemes, a nemzetes szóra.

¹⁴ (meg)keresni

¹⁵ Révjog, vámjog, harmincadvám: ún. regálék, királyi haszonvételi jövedelmek. A rév- és a vámjog ún. regalia minora (kisebb királyi regáléjövedelem), melyek a XVII. századra városi jogokká lettek. A jura regalia majora (a nagyobb királyi haszonvételek) közé tartozott a sómonopólium és a harmincadvám, amely a királyi kincstár bevétele volt.

¹⁶ Valószínű: regálékat, királyi adókat.

¹⁷ ellenőri hivatal

¹⁸ aresto, arestare: lefoglal

¹⁹ A Magyar Kamara a királyi javak tárolóhelye, itt gyűjtötték a regálékat.

²⁰ vizsgáltat

P.S hißem tугya Urasagod hogy tilalma nem volt Tokaibul sot ne legyen az ő Fölsege sojabul hozny ezekre a Varmegyekre, mi Babagyaban igassagossan jartunk. Jollehet a regiákat Hatvany Praepost²¹ Uram föl vete Becsben mondvan aßt azon leßen hogy vegben vißi dolgunkot.

(NML IV. 1. b. 1694)

ECSEGI LAKOSOK PANASZLEVELE (1694. DECEMBER 15.)

Tekintetes Nemes Uarmegye²²

Hogy ez reánk köüetkezendö ß[ent] Innepeke²³ érie s eli²⁴ mulassa ßerend²⁵esen s boldogul N[agyságod] es ke[gye]lmetek kinán[n]yuk ßüue[en]

Keseruesen kelleik Nag[yság]toknakés ke[gye]lmeteknek ezen nyakúnkon lévő el wífelhetetlen terhúnknek nagy wóltat jelenteni, a mint hogy lehetetleny nekúnk ezen dolgot véghez vinnúnk, miuel hogy itt nyomorúlt helyúnkbenúj²⁶ vagyon 14 marha es három Bemély egy Bekér Mesterrel egygyütt, az Szölő²⁷ön²⁴ lévő Kapitanyúj²⁸ pedig rettenetes paranczollattal és kéréjssel terhel bennúnkot, az mely ugy annyra meg ijesztet és el kedvetlenitet bennúnkot, hogy az Isten tугygya hogy s mikint léßen uégreúj²⁹ dolgúnk, amintúj³⁰ tугygyák az T[ekintetes] N[emes] V[ármegye] közúnkben varó böc[ü]letes Tíjztei miczodás ßegény emberek lakiák nyomorúlt helyúnkot.

Kihez képejt kelleik ezen nyomorúlt igyúnbent²⁵ N[agyságtokat] ke[gye]lmeteket requirálnánk²⁶, hogy tekintvén ezen fellyeb enumerál²⁷ nyomoru[sa]gos állapotúnkot, méltozta[ss]ek in[st]antiankat revideálni²⁸, és ezen falúnkban lévő marhakat bére[se]ktül egygyütt uagy el oßlatni az Vármegyében, vagy pedig ingyen való tartá[ss]t ne tegyúnk nekik, mert egy áltaban fogwa bizony lehetetlen Szölösre új²⁹ gazdalkodnánk es ezeketúj³⁰ marhájtül tartanúnk, mely Nag[yság]tok és ke[gye]lmetek hozzáúnk mutatando ke[gye]lmes gratiáúját ha mi meg nem solgalhattyuk az menybeli I[ste]n meg iutalmazoia leßen. maradwan kegyes wála[ss]z uáro ßegény solgai N[agyságtoknak] es ke[gye]lmeteknek

Ecsek di 15 Decembry

Anno 1694

*Ecseki Lakosok solgálúnk
ßeretettel.*

(NML IV. 1. b. 1694. december 15.)

²¹ a káptalan feje, előljárója

²² Ennek a levélnek az írója a kor szokásának megfelelően a *v* betűt *u*-val írja.

²³ A levél keletkezésének idejéből következően karácsonyi és újévi ünnepi kívánsággal kezdődik a levél.

²⁴ Ma: Mátraszőlős.

²⁵ ügyúnkben

²⁶ megkeresúnk

²⁷ előszámlált, felsorolt, bemutatott

²⁸ kérelmúnkot ismét megvizgálni

FORRÁSOK:

- BÁRCZI GÉZA 1947. a *Régi magyar nyelvjárások*. Különlenyomat a Magyar Népkutatás kézikönyvéből. Budapest
1947. b *A történeti nyelvjárás kutatás*. Magyar Nyelv, XLIII, 81–91.
- BÁRCZI GÉZA-BENKŐ LORÁND-BERRAR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest
- BARTAL ANTAL 1901. *A magyarországi latinság szótára*. Budapest
- BELITZKY JÁNOS (szerk.) 1972. *Nógrád megye története 896–1849*. I. kötet. Salgótarján
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest
- BOROVSKY SAMU [1911] *Nógrád vármegye*. Magyarország vármegyei és városai. Budapest
- DEME LÁSZLÓ 1953. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. Budapest
- HERMAN JÓZSEF 1983. *Nyelvtörténet és történelem: Magyar Tudomány*. Új folyam XXVIII, 721–30.
- HORVÁTH ISTVÁN 1997. *Nógrád megye történelme*. Nógrád megye kézikönyve. Budapest, 29–51.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest
- PÁLMÁNY BÉLA 1988. *Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után 1683–1728*: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIV. Salgótarján, 167–241.
- PAIS DEZSŐ 1954. *A magyar irodalmi nyelv*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 83. Budapest, 125–153.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*: Nyelvtudományi Értekezések 25. Budapest
- TÖRÖK GÁBOR 1964. *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*. Nyelvtudományi Értekezések 45. Budapest
- ZELLIGER ERZSÉBET 1999. *Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez*: Magyar Nyelvjárások. Debrecen, 505–12.

RÁKÓCZI ERZSÉBET ÉLETE FÉRJÉHEZ ÍROTT LEVELEINEK TÜKRÉBEN (1654–1707)

„Betkó” – így becézték szülei a gyereklányt, akit később Thaly Kálmán Sappho és Diana, a költőnő és a vadász tulajdonságaival ruházott fel: „...határozott, erőslelkű, akaratos, dacos fejű úrasszony. ...szarvasok, őzek, erdek, hiúzok fáradhatatlan lövöldözője...”¹ Thaly romantikus pátosza talán még ma is meghatározza a Rákóczi Erzsébetet ismerő kutatók első lépéseit.

1863-ban Ráth Károly egy addig jobbra ismeretlen Rákócziról, Rákóczi Erzsébetről jelentetett meg egy rövid tanulmányt, és kiadta két levelét is.² Közleménye nem keltett különösebb visszhangot. Rákóczi Erzsébetet majdnem két évtizeddel később Thaly Kálmán „fedezte fel” újra. A „nagyságos fejedelem”, II. Rákóczi Ferenc gyermekkorát kutatva talált rá arra a Rákóczi rokonra, aki a családot ért veszteségeket részben pótolva megpróbált védelmet, támogatást nyújtani az árváknak, akihez a fiatal házaspár Rákóczi várandós feleségét, mintha hazavinné, elhozhatta. Már 1881-ben megjelent „történeti tanulmányában” olvashatjuk a következő jellemzést: „A Rákóczi-háznak ugyanis ez idő szerint, Ferkón és Juliánkán kívül volt még egy élő tagja. Ez, a kistapolcsányi uradalomnak és Hrussó várának férfias lelkületű s amazon természetű úrnője: gr. Erdődy Györgyné, szül. gr. Rákóczi Erzsébet vala.”³ Thaly interpretációjában Rákóczi Erzsébet az elvesztett otthont, a családot jelentette Rákóczi Ferenc számára. A határozott, erőslelkű, akaratos és dacos fejű, amazon természetű úrasszonyban nem nehéz felfedeznünk az anyát, Zrínyi Ilonát! Merényi Lajos, Esterházy Pál kutatója talált rá arra a levélre, és mellette egy cím nélküli, de a tartalmából világosan kikövetkeztethetően Rákóczi Erzsébet-ről szóló versre, melyet azonnal átadott Thaly Kálmánnak. Thaly a már fent idézett tanulmányában, egy másik verssel együtt, közölte a költeményt, így tágítva a vadászó Diana képét a költőnővel. A versről később Angyal Dávid⁴ bebizonyította, hogy Zrínyi Miklós hatását tükrözi. Mindezek után hosszú, majd egy évszázados csend következett Rákóczi Erzsébet újkori életében. 1979-ben Erdődy Ferenc két levelet publikált tőle⁵, majd 1986-ban a Régi Magyar Költők Tárában ismét kiadták a két verset⁶, és röviden rekonstruálták életét. 1989-ben Horn Ildikó⁷ megtalálta előbb Rákóczi László naplójának másolatát, majd röviddel utána az elveszettnek hitt eredetét is. A naplóból megismertük Erzsébet gyerekkori becenevét: Betkó. Majd a Zrínyi-kutatók következtek, Thaly, Merényi Lajos és Angyal Dávid nyomán haladva Kovács

Sándor Iván⁸ a verseket Zrínyi Miklós költészetével vetette össze; Uhl Gabriella⁹ pedig a már Merényi Lajos által is jelzett, Esterházy Pállal folytatott levelezést vette vizsgálat alá. Szaporodtak az apró mozaikkockák, de a teljes kép még közel sem volt kész.

Thaly, az általa közölt versnek önkényesen a „Gr. Rákóczi Erzsébet gr. Erdődyné panaszló éneke” címet adta. Ettől kezdve, a közel sem folyamatos kutatások középpontjában Rákóczi Erzsébet sikertelen házassága állt, anélkül, hogy a kor főúri házasságait alaposabban megvizsgálták volna a Rákóczi Erzsébettel foglalkozó kutatók.

Rákóczi Erzsébet személyiségének, életének újabb mozaikjait férjéhez írott leveleinek elemzése jelentheti. Már Thaly Kálmán is megállapította, hogy „Rákóczi Erzsébet – ez a behatóbb tanulmányozásra már csak saját, nagyszámban fenmaradt leveleiből ítélve is igen érdemes, eredeti, régebbi úrnőink közt is párját ritkító nőalak, ...”. Nem tudjuk, hogy Thaly vajon mire alapozta kijelentését, hogy látta-e Rákóczi Erzsébet leveleit, a levelek lelhelyét ugyanis nem jelöli meg. A jelenleg Pozsonyban őrzött vörösvári Erdődy levéltárban Rákóczi Erzsébetnek 205 második férjéhez, Erdődy Györgyhez írott levelét őrzik.¹⁰ A levelek 1672. január 5. és 1707. augusztus 13. között íródtak, és most először kerülnek kiadásra.¹¹ Férjének levelei, összesen 239, amelyek 1683. április 3. és 1707. szeptember 29. között születtek szintén megvannak. Ugyanitt található a kortársak által írt Rákóczi Erzsébethez szóló levelek is. A levélírók között van Amadé Ádám, Bakos János, Báthory Zsófia, Desseffy Ferenc, Ebeczky Imre és még sokan mások. Mindemellett tudjuk, hogy Rákóczi Erzsébet az Erdődy rokonság több tagjával is levelezésben állt, és feltehetően ezek a levelek is megtalálhatók a különböző helyeken őrzött Erdődy levéltárakban. Csak összehasonlításképpen, a máig mértékadónak számító családi levelezések közül Kanizsai Orsolyának 66, férjének, Nádasdy Tamásnak pedig 70 levelét ismerjük.¹² Szilágyi Sándor a két Rákóczi Györgytől valamint Lorántffy Zsuzsannától együttesen 680 levelet közölt.¹³ A korszak legnagyobb, és már publikált levelezés corpusait „létrehozó” Bethlen Miklósnak 701,¹⁴ Teleki Mihálynak pedig 3775¹⁵ levelét tartjuk számon. E két utóbbi politikussal kapcsolatban természetesen figyelembe kell venni, hogy teljes pályájuk és hivatali működésük levelezését igyekeztek feltárni a kutatók. Mindezekkel együtt is méltán mondhatjuk, hogy Rákóczi Erzsébet levelezése a legnagyobb és a legteljesebben megőrződött missiles anyagok közé tartozik!

Az előbb szándékosan nem tettünk különbséget magán, családi vagy politikussok hivatalos levelezése között, hiszen a levél megszületése, megírása mögött ugyanaz az értékrend munkált minden esetben, legyen szó politikusról vagy főúri feleségről: a távolságot áthidaló kommunikáció, az információ megszerzésének és továbbadásának igénye. Ilyen értelemben nem lehet különbséget tenni női vagy férfi levelezés között sem. Rákóczi Erzsébet leveleit ugyanabban a 17. századi szellemi környezetben kell elemeznünk, mint Bethlen Miklós vagy akár Zrínyi

Miklós leveleit. Viszont a férfi és a női szerepek elkülönülése a levelek tartalmában, stílusában könnyen felismerhető. Ebben az értelemben jogosan beszélhetünk női levelezésekről. Nem az arisztokra nők körében mérhető írni, olvasni tudás, egyszóval írásbeliség szintjére voltunk kíváncsiak, amikor Rákóczi Erzsébet leveleit sajtó alá rendeztük, hanem arra, hogy a levelek által bemutatott korszak megismeréséhez mennyiben ad új szempontokat egy arisztokrata nő férjéhez írott leveleinek elemzése?

A nők társadalmi szerepének, a társadalomban koronként elfoglalt helyének kutatása és történeti vizsgálata hosszú múltra tekint vissza, melynek még csak vázlatos áttekintésére sem vállalkozhatunk a jelen keretek között. Száz évvel ezelőtt Georgina Hill az angol társadalomban követte végig a nők szerepének és helyzetének történeti változását.¹⁶ Vizsgálta a családban, a politikában, a művelődésben, a kultúrában elfoglalt helyüket; a történeti korszakok során bekövetkezett változásokat egészen a 19. századi politikai mozgalmakig vezette. Hasonló nagyságrendű elemzést a magyar kutatás máig nem hozott létre, de Hill-lel egy időben több tudományos dolgozat, könyv, forráskiadás készült el, amely, a forrásadottságokat is figyelembe véve, a magyar arisztokrata nők világának bizonyos szeleteit tárta fel. Deák Farkas egy híján ötszáz levelet tett közzé 148 levélírótól, egy másik munkájában Wesselényi Anna 79 levelét adta ki.¹⁷ A nők társadalmi helyének, szerepének értékelése szempontjából tanulságosak Deák Farkas Wesselényi Anna életrajza elé írt bevezető sorai: „Mind férje a 'nagy' Csáky István, mind fiai: az első gróf Csáky István és gróf Csáky László, hatalmas szerepet játsztak a politikában: de ő, bár sokszor igen tevékenyen, csak mint nő és anya vett részt kedveseinek nagy küzdelmeiben.”¹⁸ Nem is annyira a 17. század értékrendje, hanem inkább a 19. század magyar történetírásának szempontjai érvényesülnek ebben a meghatározásban. Erősen érződik a politikátörténet fontossága, és ebben természetesen a politikusok, katonák elsőbbsége. A nők csak hozzájuk mérve kaphattak teret és szerepet a történelemben. Thaly Rákóczi Erzsébetről adott jellemzése – a „férfias lelkületű” úrnő – is ebbe a szemléletbe illeszkedik. Ezzel szemben Rákóczi Erzsébet, mintha kései kutatóival akarna feleselni többször is így ír leveleiben: „Guzsaly nekem, s csak azt kívánom, te se báncs, én sem bántlak s ülnék vesztég egy szegletbe.”¹⁹ vagy máshol: „... az asszonyok dolga guzsaly, motolla, ezzel nékem sincs semmi közöm ahhoz,”²⁰ Vajon melyik Rákóczi Erzsébet közelíti meg legjobban a valós képet, a Thaly által felvázolt férfias, vadászó Dianna, vagy a nőkre szabott társadalmi szerep mögé visszahúzódó arisztokrata nő képe?

Rákóczi Erzsébet 1654. november 16-án született. Édesapja Rákóczi László, édesanyja Bánffy Erzsébet volt. Még be sem töltötte 10. életévét, amikor elvesztette édesanyját, majd röviddel később édesapját. Az árva kislányt Báthory Zsófia vette szárnyai alá. Pozsonyban apácáknál neveltette, majd alig 14 évesen, 1668 februárjában férjhez adta Erdődy Ádámhoz. De, mintha a balsors üldözné pár hét múlva már özvegy. Két év özvegység után Erdődy György felesége lett.

Élete a 17. század utolsó harmadát és az új évszázad első évtizedét öleli fel. I. Lipót német-római császár és magyar király uralkodásának évtizedei korszakváltó évtizedek. A magyar társadalom nagy reményeinek és keserű kiábrándulásainak évei váltják egymást. A magyar politikusok évszázados tervei váltak valóra: Buda, a magyar királyok székvárosa megszabadult az Oszmán Birodalom megszállása alól, de a törökellenes háború belső meghasonlást, az ország népeinek mérhetetlen pusztulást hozott. Rákóczi Erzsébet még gyermek volt, amikor 1663–64-ben Zrínyi Miklós és Wesselényi Ferenc hatalmas energiákkal fogta össze az ország tartalékait, hogy reményeik szerint a meginduló törökellenes háborúban végső csapást mérjenek az Oszmán ház magyarországi hódításaira. Az 1664. augusztus 10-én megkötött vasvári béke meghiúsította terveiket. 1664 őszén meghalt Zrínyi, majd 1667 márciusában a nádor. Két olyan politikust veszített az ország, akiket Esterházy Miklós nádor mellett szerzett tapasztalataik és tekintélyük emelt az ország vezetői közé.

1670-ben I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Péter régi reflexek alapján, Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek példáját követve fegyveres fölkeléssel akartak érvényt szerezni a magyar érdekeknek. Elszámították magukat és tévedésükért súlyos árat fizettek. Zrínyi Péternek, Nádasdy Ferenc országbírónak és Frangepán Ferencnek, 1671-ben, életébe került ez a tévedés; I. Rákóczi Ferencnek hatalmas váltságdíjat kellett fizetnie, és váraiba Habsburg katonaságot kellett fogadnia. Innentől kezdve nincs nyugalom az országban, bujdosók és kurucok gyülekeznek Erdély és a királyi Magyarország végvidékein. Wesselényi Pál, Teleki Mihály majd végül Thököly Imre állt a bujdosók élére. Thököly néhány év alatt, 1681-re meghódította Észak-kelet Magyarországot. A Habsburg udvarnak cselekednie kellett, ha nem akarta elveszíteni a teljes országot: Lipót császár a jól bevált recept szerint hajlandó volt valamit visszaadni a rendi jogokból, és az ország Esterházy Pál személyében a soproni országgyűlésen ismét nádort választhatott magának.

A nyugalom azonban nem állt helyre. 1683-ban a török Bécsig vonult, Thököly hiába próbált kibújni a török szövetség hálójából, csapataival biztosítania kellett a nagyvezír seregének a hátát. A török sereg bécsi katasztrófája magával rántotta Thökölyt is. 1684-ben XI. Ince pápa fáradhatatlan munkájának eredményeként létrejött I. Lipót német-római császárt, Sobieski János lengyel királyt és a Velencei államot összefogó török ellenes szövetség, a Szent Liga. A kuruc fejedelemnek nem sikerült a keresztény szövetséges oldalára átvezetnie politikáját. Rákóczi Erzsébet férje, Erdődy György azon politikusok között volt, akik úgy gondolták, hogy Lipót császár ez alkalommal nem fog kihátrálni a török elleni háborúból. Vele együtt Rákóczi Erzsébet is úgy vélte, hogy a kurucok csak kerékkötői a török kiűzésének, és közöttük is sokan inkább a török ellen harcolnának: „Itt a katonák sokan torokszakadva kiáltják sokan, hogy török ellen inkább hadakoznak, vélem csak jőne valami had, sokan odatartanak a ló száját, de addig az szabad prédán amit elkövethet, el nem mulatja, ...”²¹ – írta ekkortájt egy keltezetlen levelében. A

levél egyébként rendkívül határozott, energikus, és pontosan látja, le is írja a kurucok és a császár között őrlődő magyarság problémáit. A kuruc haderő török ellen fordítása mellett a lengyeleket, és a lengyel királyt tartja a magyarság legfőbb támaszának. „...jó volna ha *kegyelmed* is abban fáradozna, hogy minél hamarébb Bártfát vennék meg, de kevés had ne jöjjön, mert itt is alkalmas noha nem igen sok a kuruc, de az parasztokat maga mellé ha veszi tehetne kárt az lengyelben, Bártfa megvételével az lengyel útja jól felnyílnék, azt megvévén beléhelyeztetvén jó népet, azonkívül is kvártélyban lehetne az lengyelség itten, kik miatt az kuruc is nem bátran kvártélyozhatna itt, mert az krajnya is amennyire megunta őket ellenek támadna, mely dolog végben való viteliben Barkóczi *uram*, ha maga nem jőne is, valami népet e több Bártfa alá jövendő lengyelekkel jól egyetértvén titkon és sok halogató nélkül nyúlnának hozzá az dologhoz, innen ha kiverhetik az kurucot, Bártfát megveszi, könnyű lesz az puszta földről az kevés kurucot vagy elhódítani, vagy olykor rajtok is menni, mely iránt *kegyelmed* is fáradna, s én is már megírtam Lengyelországban e javallásomat, ...” Azt, hogy kinek írta meg Lengyelországba „javallásait”, nem tudjuk, de az ekkor 29 éves fiatalasszony valóban nagyon határozott véleménnyel rendelkezett mind katonai, mind politikai kérdéseket illetően, nyoma sincs a „nem konty alá való”-féle fogalmazásnak, amely majd az öregedő Rákóczi Erzsébetet fogja jellemezni. A levélben, mindezekon kívül fontos információkat is továbbít férjének Csonka bég Thökölynél tett látogatásáról, Szirmay Miklóssal való beszélgetéséről, vagy figyelmezteti, hogy legyen óvatos Czobor Ádámmal.

Az országot azonban egyaránt pusztították a kuruc katonák, a lengyelek, a tatárok, a törökök és a császáriak. Amikor a keresztény szövetségesek 1684-ben hirtelen megjelentek Buda falai alatt sokan bíztak abban, hogy az ország fővárosának felszabadulása meghozza a várva-várt békét. Rákóczi Erzsébet írja: „...ha Isten kezünkhöz adja, nem kétlem, kegyelmes urunk, őfölsége mutatja kegyelmességét azokhoz, akik megvételekor jelen fognak lenni, kegyelmed is, ha akkor jelen lesz, bár valamely házat solitítálna annak idejében magáért; adja Isten hamarébb Budán lakhassunk, s kegyelmedet is friss egészségben láthassam, maradván kegyelmednek igaz hív társa.”²² Valószínűleg nem Rákóczi Erzsébet volt az egyetlen, aki már alig várta, hogy minél hamarébb Budán lakhasson. Már előző levelében kérte férjét, hogy tudósítsa őt „Budának bizonyos mi karban való létéről”²³ Országos várakozás az, amit itt olvashatunk.

Aztán később már nincs szó Budáról, a budai házról, csak a háború pusztításairól. „Ez elmúlt csütörtökön úgy hallom felrablotta Szerdahelyt a török, alkalmas károkat tett, s rabokat fogott, az mi magyarink megcsatáztak vélek, hallom több veszett az törökben, mint az magyarban, az német nem volt jelen, másutt feküdtek, csak akkor indultak utána az töröknek az németek, amikor az pogány közel járt Újvárhoz.”²⁴ „Csak már az hadak annyit ne járnának, mert télben tartjuk őket, s nyárban sem dölgozhatunk. Csak szalad untalan az nép, elég galibám volt velek,

bezzeg tehetnék én is panaszt az ittvaló comisáriusra...²⁵ „Az brandenburgus hadok most kötözködnek az fehér hegyen által, adóznak is rétjeink miattok. Czoborné asszonyom, a jó gazdasszonyosság mellett, amint írják, meg akarván előttek tartani az maga rétjeit, vizet bocsátott rájok, mely miatt ott meg nem telepedhetvén, az hadak az egész tavaszi vetéseire szállottak, semissé tették.”²⁶ Bár az országban keresztül-kassul jártak a hadak az emberek mégis a békére készültek: Rákóczi Erzsébet és férje 1692-ben a budai ház helyett Pozsonyban kezdtek építkezni, felismerve talán, hogy Budára egyhamar nem költözhet magyar család.

1699. január 26-án Karlócán a Szent Liga és a Porta képviselői aláírták a békeokmányokat. Rákóczi Erzsébet nagy lendülettel látott a birtokok rendbetételéhez. Egy indulatos levelében, férje szemére veti, hogy alig segít a gazdaság irányításában: „Gazda uram, csak jól van a kegyelmed dolga, nekem füstölög bele az sok pörben, buta gondban a fejem, izzasztópor sem kell, sokszor majd napestig a széna gyűjtők s munkások felett való vigyázás, s fel s alá való járásim, tépelődéseim miatt eleget verejtékezem, s kegyelmed proszanitate pitázál s vendégeskedik, sem segít, sem tart. Én pedig majd veres verejtékemmel keresem ezeket.”²⁷ Ugyanekkor intézkedett, hogy bécsi házából a magyar kancellária, ami bérelte a házat, költöztesse ki a hivatalnokokat, mert ahogy írja „magam is gyakrabban akarok Bécsben járnom”.²⁸ Érdekes, hogy a békeévek közül az 1701-es évből egyáltalán nem maradt fent férjéhez írott levele, talán kevesebbet voltak távol egymástól, és így fölöslegessé vált a levelezés? Nem tudjuk.

Azt, hogy nem volt ez igazi béke, későbbi leveleiből érezhetjük. 1702 decembe-
rében a következő rövid megjegyzéssel fejezte be levelét: „Híreink olyasok, hazánkbeliek nincsenek, a rettenetes adózások s azok miatt való ínségeken kívül.”²⁹ 1703-ban II. Rákóczi Ferenc szabadságharca még ki sem bontakozott, amikor a megjelenő kurucok elől előbb Pozsonyba, majd onnan férje horvátországi birtokaira, Szávaújvárra menekült. A Dunántúlon átvezető útja alatt megdöbbenve hallgatta a szegénység panaszait: „Innen semmi új hírt nem írhatok az nyugodalmas földről, hanem látom a nép hogy megfélemlert, s sopánkodva szól, tartván az ellenségtől, s másfelől az kemény porciózásokat emlegették, azt is nem különben, hanem mint Pozsonyon túl lévő elszegényedett népnek azaránt való bőv, nyilván való beszédit hallhatja akárki is.”³⁰ Vagy: „Még eddig valahol jártunk torok szakítva szólnak az emberek az portió iránt. Olyakat beszélnek, kiűl én gondolkodni sem mernék. Istenért is, ha lehet, aki igaz híve őfölségének, őfölségek hasznára s híveinek megmaradására nézvén alázatos instantiákkal segítse ezen teher megörvoslását, mert bizony itt is merő desperátusnak látszik lenni a nép, s szól szerte széjjel, amit a nyál nyelvére hoz, kit irtózással hallgatunk. Ezeket írom kegyelmednek csak magánosan biztomban. Másként nem konty alá való állapot.”³¹

Életének utolsó négy évét idegen országban, idegen emberek között töltötte. Akárcsak otthon, nagy lendülettel látott a gazdálkodáshoz. Már két hét után Varasdról azt írta férjének, hogy „pusztán, károsan, rendetlenül találtam az itt való jószágot, ... Azért kész vagyok fundamentumbul hozzá fogván, vizsgál-

nom s rendben vennem az állapotokat, ahol reáérkezhetem, ...³² Négy éven át inventált, urbáriumokat ellenőrzött és íratott, gazdatisztekkel vesződött, csak-hogy teljen az idő. Mindeközben folyton várta az otthoni híreket, várta, hogy mikor költözhet vissza: „Adná Isten, oly hírt írhatna ne[kem] kegyelmed ide, hanem én inkább hamarébb mehetnék vissza, s az magam ott kinnlevő dolga-imhoz is láthatnék;”³³

A kor elfogadott értékrendje szerint a feleség feladata, hogy összetartsa, irányítsa a család gazdasági háttérét szolgáltató birtokokat, egyszerűbben mondva, hogy jól gazdálkodjon. A kor legfőbb értéke „az jó hír s név” a nőkre és asszonyokra is vonatkozik a következő formában: „Az férfi ékessen szólásával, írásával, útonjárásával, hírt nevet szerez magának. De nem látom az asszonyállat miképpen magát nemesíthetné meg, hanem hacsak ... hon ülésekkel és otthon tisztetekben eljárásokkal, szavokban való eszességekkel, urukhoz való hűségekkel, jó erkölccsekkel, az szomszédival békességesen való élésekkel, háza népe között tisztességesen magok viselésekkel, és az külső emberek előtt való szemértmetességekkel, mind ez világi életben nagy dicsérettel éltenek, s mind holtok után örökké való hírt, nevet hattak az utánuk való embereknek.”³⁴ A „jó gazdasszonyság” Rákóczi Erzsébet számára magától érteődő. Nem jön zavarba a napszámosok, az aratók, az uradalmakat igazgató tisztartók között sem. Szülei számára ez szintén természetes volt, apja hátrahagyott naplójában többször olvashatunk hasonló bejegyzéseket: „Mentem ki ebéd után az aratókhoz, ... Mentem ki jó reggel a szénatakarókhoz, és mind egész nap odaki mulatván, takartattam szolgálommal is.”³⁵ Nem tudjuk, hogy gyermekkorából mennyi emléket őrzött, de az otthon meghatározó élményei, valamint a kor elvárásai egyaránt arra ösztönözték, hogy ne idegenkedjék a gazdálkodástól. „Én itt cselekszek amire ráérkezhetem, csak lábamra épülhetnék ki, s teljes erőm vóna. Tegnap sézán kivonattam magamat, déltől fogvást sötét estig a pajtában ültem, lencsét, babot, borsót csépeltettem, gabonát, zabot, szénát hordattam, másfelől a tisztartó dézsmált.”³⁶

A keltezetlen levelek között olvasható egy terjedelmes feljegyzése, amely arról árulkodik, hogy a birtokok gazdálkodását átgondoltan, tervszerűen irányította. „Ebből [t.i. földből] az úrnak szép hasznót mutathatnék, ha *őkegyelme* szabadságot ad s fog tetszeni, hogy magunk jószágabéli jobbágyok közé osztanám. Abbúl juthatna a halászoknak is proportionaliter, melyektől máris magunk jobbágyi ígérnek dézsmát, mindaz tokokat, mind pedig szobást vagyis adót adni, ott falut építhetni úgy, hogy a jobbágy amiatt maga előbbeni fundusát abban ne hagyná, úgyis itt egy háznál sok az ember, sőt amellet ugyan ott az úrnak majorja ahoz földje, rétje elég lehetne, ország útjain lévén, jó korcsmát lehetne folytatni, sőt a vízen hidast tartván attúl is szép haszon lehetne, elvárom azért *uram őkegyelme* parancsolatját hamarébb, amíg megszanthatni s nem lesz a földnek fagya.”³⁷ Nemcsak az éppen aktuális munkák számonkérését, hanem új falu, vámszedő hely telepítését is feladatának érezte. A bevétele-

ket nem egyszerűen a jobbágyok szolgáltatásainak, adójának emelésével, hanem a gazdálkodás minőségének javításával képzelte el. Külön tanulmányt érdemelne Rákóczi Erzsébet gazdálkodásának bemutatása. Tevékenysége a gazdasági élet szinte minden területét felölelte: termelt, eladott, kereskedett, bérleti szerződéseket kötött, pénzt kölcsönzött, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A fent idézett részlet is bizonyítja, hogy a földesúri földek felosztását saját jobbágyaik között befektetésnek tekintette. R. Várkonyi Ágnes elemezte Szirmay András gazdasági naplóit, feljegyzéseit, és megállapította, hogy Szirmay gazdálkodása, hasonlóan Rákóczi Erzsébetéhez, a gazdasági élet széles skáláján mozgott.³⁸ Természetesen Rákóczi Erzsébet pár oldalas gazdasági feljegyzései nem hasonlíthatók Szirmay több mint negyven éven át vezetett gazdasági naplóihoz, de azért az megállapítható, hogy a kor kívánalmaihoz igazodva irányította saját, később Horvátországban férje birtokait.

Rákóczi Erzsébet férjéhez írott levelei nemcsak birtokigazgatásról szólnak. Hétköznapijaiban fontos helye volt a szórakozásnak, a szabadidő tartalmas eltöltésének is. A Thaly által kiemelten említett vadászat különösen kedvelt szórakozása volt. De emellett szerette a zenét, tudott hegedülni, hegedűit nagy becsben tartotta, gondozásukra, javíttatásukra sokat áldozott. Egy alkalommal, a már korábban idézett levélben, amikor férje szemére vetette, hogy semmiben sem segít, irónikusan megjegyzi, hogy azért akar hegedűin gyakorolni, hogy ha az uraság – értvén ezen férjét – úgy parancsolná ne hogy szégyenben maradjon. Hegedűit később, bujdosásának idején is kedves barátainak tartotta. Készítettett orgonát. Kastélya mellett virágoskertet telepítettett. Szerette a társaságot, gyakran járt vendégségbe és maga is gyakran fogadott vendégeket. Ezt a rokonság is tudta róla, egy alkalommal Pozsonyban „komédia” nézésre marasztalták, de inkább hazament. Ő Pozsonyba birtokügyekről akart tárgyalni az Erdődy rokonsággal, de amikor észrevette, hogy nem veszik őt komolyan, távozott.³⁹ Nehéz helyzetekben állt helyt, különösen Szávaújíváron, amikor kóborlókkal, ellenséges rácokkal, rablókkal, a központi hatalom meggyengülését kihasználó csellengő katonákkal szemben kellett a birtokokat és saját biztonságát is megvédeni. Mindig határozottan döntött. Amikor azonban érdekei úgy kívánták, vissza tudott húzodni a kor által a nőkre szabott szerep mögé. „Nem konty alá való...” – írta, amikor a dunántúli nép szenvedéseit ecsetelte; „az asszonyok dolga guzsaly s motolla...” – írta máshol, amikor nem akart foglalkozni valamivel. De ez a magatartás már csak az utolsó éveiben volt jellemző rá.

Fürdőbe azonban gyakran járt férje nélkül is, és nem mindig csak a gyógyulást kereste, hanem alkalmanként a jó társaságot is.⁴⁰ A trencsényi hévízből írta: „Én itten Istennek hála jó egészségben vagyok, de némelyek, szolgálaim és frajczimereim közül, alkalmasint elkezdtek az kornyadozást. Illésházi uramat az asszonnyal mai napon bizonyosan idevárjuk, Csáki Ferencné asszonyomot is ma, vagy hónap. Pálfi Miklós uram embere is itt vót, az úr számára szállást keresett, de nehezen, ha gyű is el Pálfi uram, mert itt alkalmasint vagyunk, s

még mennyien leszünk, szállásokat igen elfoglalták. Pálfi uram számára alkalmatost nem is kaphatni.”⁴¹ Őszidőben hazautazott a fürdőből, mert senkit sem talált ott. Élénk társasági életet élt. Családjával, közeli rokonaival rendszeres kapcsolatot tartott. Gyakran látta vendégül „öccsét”, II. Rákóczi Ferencet, akinek születésére annak idején „egy ital borocskát” is köszöntött.⁴² Amikor 1688-ban Rákóczi Julianna és Ferenc birtokait központi igazgatás alá helyezték, Kollonich Lipót akkor még bécsújhelyi püspök Klobusiczky Ferencet tette meg a Rákóczi birtokok adminisztrátorává, Rákóczi Erzsébet saját emberét, Melczer Jánost bízta meg az örökösök jogi képviselőjével. Talán emiatt a családi összetartás miatt sem lehetett Bécsben túlságosan népszerű. Az időközben esztergomi érsekké lett Kollonich Lipótnak elég gondot okozott a család felserdült feje, Ferenc, és még Rákóczi grófnővel is meg kellett küzdenie.

II. Rákóczi Ferenc az 1690-es években, amikor megnősült és birtokaira hazaköltözött, gyakori vendége volt Erzsébet kistapolcsányi kastélyának. Feleségét, Sarolta-Amália hesseni hercegnőt, 1696-ban első gyermekük születésekor Kistapolcsányban nagynénje gondjaira bízta. Rákóczi Erzsébet igyekezett mindenben kedves öccsének és feleségének a segítségére lenni, akik Zboróról indulva majd hat nap alatt értek el hozzá, Kistapolcsányba: „Akarám kegyelmednek értésére adnom, hogy kedves öcsém uram és az fejedelem asszony tenap estve szerencsésen ideérkeztenek, magok lovait mindenestől a felföldön hagyván, csak postai alkalmatossággal jöttek ide. Az fejedelem asszony terhes lévén, ma egésznap fekszik, fáradt állapattal lévén, főképpen még az útban való ijedés árt néki, mivel valami nagy hegyről lemenet hintóstúl csaknem mindnyájan feldültek, alig tartózkodott meg a hintó valami fácskán, másként talám hintóstúl mind összeromlottak volna. Egyébiránt is igen gyenge természetű a fejedelem asszony. [...] Azonis kérem kegyelmedet, ha valami confectoma van kegyelmednek hova hamarébb küldjön ami van, mert generális uram itt létével éppen kifogytam belőle, [...]. Az citrombul s narancsbul is kifogytam, a fejedelem asszony kívánja, főképpen a narancsot ...”⁴³

Unokahúga, Rákóczi Julianna és férje, Aspermont gróf, is gyakran vendégeskedett nála. Soha nem érezte magát egyedül, ezért is lehetett számára különösen fájdalmas 1703 végén a Horvátországba való futás. Nemcsak rokonaitól került távol, hanem megszokott szolgáit is el kellett, hogy bocsássa. Ekkor bukkan fel leveleiben az eddig szokatlan rövidítés: “kedves öccsét” csak „R.”-ként jelöli. Mi az oka? Nem tudjuk. Nincs jele, sehol nem árulja el magát, hogy milyen érzelmekkel gondol II. Rákóczi Ferencre. „Beszéli nyilván R. Pécsre, Szigetre, Siklósra Szentmihály nap (szept. 29.) tájban küldött pátenseket...”⁴⁴ Amikor még az előrenyomuló kurucok elől elmenekült, nem tudhatta, hogy rövidéletű felkelésről vagy komoly, politikai célokkal rendelkező mozgalomról van szó. Férje, Thököly mellett tett rövid kitérőt leszámítva, rendíthetetlen császár és király-párti volt. Neki, mint feleségnek nem volt más választása, mint követni férjét. Guevara, Draskovich János fordításában, így fogalmaz:

„Az kereszténységbe pedig mind Isteni s' mind emberi törvény megh engedi, hogy az férfi az ő feleségének tellyesseggel feje legyen es ura.”⁴⁵ Rákóczi Erzsébet ezt másként mondja: „...immár nekünk hotig mind jót, rosszat együtt kell szenvedni el.”⁴⁶

Azt sem tudjuk, hogy mennyit tudhatott az országban zajló eseményekről 1703 után! Férje küldött ugyan híreket Bécsből, sőt nyomtatott újságokat is – amiket rendre megköszönt – de bizonyos, hogy nem Rákóczi propagandáját küldte el feleségének.

Horvátországban idegen világ, idegen nyelvű emberek közé került. Eddig még soha nem szorult tolmács segítségére, hogy embereivel, alkalmazottaival érintkezessen, itt ez is megtörtént vele. Horvátországból írt első levelei a bizonytalanságot, a félelmet tükrözik. 1703 végén több észak-magyarországi família tagjai is odahagyták birtokaikat, Pozsonyba, Bécsbe és Horvátországba menekülve. Koháry Farkas, Csáky Imre és Zsigmond az ismertebbek, akik a Dráván túli területeken érezték magukat csak biztonságban.⁴⁷ Az akkori menekült magyar nemesek tevékenységéről, de még életkörülményeiről sem tudunk túl sokat. Rákóczi Erzsébet arról ír, hogy Horvátországban olyan erős a magyarelles hangulat, hogy az odamenekülők élete sincs biztonságban. „Minket pedig magyarokat erősen fenyegettek az gyalázatos kiüzésekkal, amint hallani.”⁴⁸ vagy „A félelem esmét a bennlakósoktól nevedik.” – írta férjének.⁴⁹ A Csáky grófoknak pedig ő ad kölcsön szénát, hogy a magukkal hozott lovaikat etethessék. Arra a kérdésre, hogy a Horvátországba menekült magyar arisztokrácia milyen kapcsolatot tartott egymással ez a levelezés nem ad választ. Rákóczi Erzsébet nem írt férjének arról, hogy más magyarországi emberrel, rokonnal vagy barátal személyesen érintkezett volna. A horvát bánná kinevezett Pálffy János feleségével egyszer találkozott, és segített a Csáky család néhány Horvátországban „bűjdosó” tagjának, ez minden, amit ottani társasági életéről tudunk. A korábban jellemző színes társasági életet itt uradalmi tiszték, esetleg katonák és egyházi személyek jelentették. Egy pillanatig sem érezte magát ott-hon, minden percben haza vágyott. „Bú, bánat közt torkig úszom, sőpreném inkább másutt az istállókat, hogy nem itt vagyok, okait *Isten* tudja, másoknál is nyilván lehet.”⁵⁰ A számára oly kedves „felföld” viszontlátásának öröme azonban nem adatott meg neki.

1707. november 8-án Szávaújváron tért meg teremtőjéhez. Szülőföldjére holtában sem térhetett vissza, az Erdődyek klanyci kolostorában helyezték örök nyugalomra.⁵¹

JEGYZETEK:

1. Thaly Kálmán: Gr. Rákóczi Erzsébet mint költő Századok 1900/ 481-494.
2. Ráth Károly: Rákóczy Erzsébet két levele. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek II. kötet 1863. 28-37.
3. Thaly Kálmán: II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága. 1676-1701. Történelmi tanulmány. Pozsony, 1881 67.
4. Angyal Dávid: Rákóczi Erzsébet és Zrínyi Miklós. Századok 1901/ 359-60.
5. Erdődy Ferenc: Rákóczi Erzsébet két levele. Levéltári Szemle 1979 338-339.
6. Régi Magyar Költők Tára 11. szerk. Varga Imre Akadémia Kiadó, Budapest 1986 73. és 74. sz. versek.
7. Rákóczi László naplója közléseszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó, az utószót írta R. Várkonyi Ágnes In. Magyar Hírmondó Magvető Kiadó, Budapest 1990
8. Kovács Sándor Iván: "Veri a hab a kösziklát..." A költőnő Rákóczi Erzsébet In. Kovács Sándor Iván: "Eleink tündöklősege" Balassi Kiadó, Budapest 1996
9. Uhl Gabriella: Esterházy Pál és Rákóczi Erzsébet Irodalomismeret VI. évf. 1-2. sz. 1995 82-88.
10. Szlovák Állami Levéltár Bratislava / Pozsony Archiv rodu Erdődy / Erdődy család levéltára Correspondencia Juraj Erdődyho / Erdődy György levelezése – Listy od manzelky Alzbety Rákóczi / Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez. Cislo skatule: 143
11. Horányi Emese: Rákóczi Erzsébet levelei (ELTE 1999) című szakdolgozatában 25 levelet elemzett ebből a gyűjteményből. Benda Borbála-Várkonyi Gábor: Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
12. Károlyi Árpád – Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése Budapest, 1882 valamint "Szerelmes Orsikám..." A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Vida Tivadar, utószót írta Grynaeus Tamás, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1988
13. A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése 1632-1660. szerk. Szilágyi Sándor Budapest, 1875
14. Bethlen Miklós levelei (1657-1698). Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. In. Régi Magyar Próza Emlékek szerk. Tolnai Gábor, Akadémiai Kiadó, Budapest 1987
15. Teleki Mihály levelezése I-VIII. szerk. Gergely Sámuel Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1905-1926
16. Georgina Hill: Women in English Life from Mediaeval to Modern Times London, 1896
17. Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei 499 db 1515-1709, valamint uő: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné (1584-1649) életrajza és levelezése Bp., 1875
18. Deák Farkas: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné (1584-1649) életrajza és levelezése Bp., 1875 2. o.
19. 117. sz. Szávaújvár, 1704. június 3.
20. 170. sz. Szávaújvár, 1706. április 17.
21. 201. sz. én.
22. 15. sz. Szomolány, 1684. augusztus 28.
23. 14. sz. Vitenc, 1684. augusztus 18.
24. 25. sz. Szomolány 1687. július 2.
25. 27. sz. Kistapolcsány, 1688. július 4.
26. 39. sz. Kistapolcsány, 1691. június 13.
27. 74. sz. Kistapolcsány, 1700. július 22.
28. Uo.
29. 88. sz. Kistapolcsány, 1702. december 21.
30. 100. sz. Sopron, 1703. november 29.
31. 101. sz. Körmend, 1703. december 1.
32. 103. sz. Varasd, 1703. december 18.
33. 124. sz. Szávaújvár, 1704. november 16.
34. Draskovich János: Horologii Principum, azaz Az fejedelmek órájának második könyve. Graz, 1610 In. Bibliotheca Hungarica Antiqua szerk. Kőszeghy Péter Akadémia Kiadó, Budapest 1989, 29. o.

-
35. Rákóczi László naplója közzéteszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó, utószót írta R. Várkonyi Ágnes. In. Magyar Hírmondó Magvető Kiadó, Budapest 1990, 149. o.
36. 199. sz. Szávaújvár, 1707. augusztus 6.
37. 204. sz. én.
38. R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság, műveltség, mentalitás a XVII-XVIII, század fordulójának köznemesi rétegeiben és a hosszú távú társadalomtörténeti fejlődés kérdései. In. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 7. 1981 15-39. o.
39. 42. sz. Szomolány, 1692. szeptember 16.
40. A 17. századi fürdőkulturáról: Várkonyi Gábor: Hévizek és fürdők a 17. századi Magyarországon. In Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest, 1992
41. 2. sz. Trencsényi hőviz, 1677. május 6.
42. R. Várkonyi Ágnes: A fejedelem gyermekora. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest 1989, 11–12. o.
43. 54. sz. Kistapolcsány, 1696. január 14.
44. 102. sz. Varasd, 1703. december 6.
45. Guevara, im. 18/v
46. 3. sz. Trencsényi héviz, 1677. május 7.
47. Nagy József Zsigmond: Egy labanc főúr halála 1704-ben Tiszatáj 6. 1974 30-36. o.
48. 114. sz. Szávaújvár, 1704. május 12-13.
49. 205. sz. én.
50. uo.
51. Készült a T034969. számú OTKA pályázat támogatásával.

Hibó Tamás: Menyegző, 1978

Hibó Tamás: Vak vezet világtalant, 1978

Dr. Gyurkó György

ORVOSI SZEMMEL A MAGYARSÁG NÉHÁNY IDŐSZERŰ GONDJÁRÓL

A magyarság már a honfoglalás idején is kevert volt más népfajokkal. Az 1100 év alatt kunok, besenyők, szlávok, szomszédos népek és a törökök keveredtek a magyarságba. Az Osztrák-Magyar Monarchia idejének a homoganizáló szándéka folytán a szomszédos és német elemek a társadalom minden rétegében elkeveredtek.

Az Árpádkorban a magyarság benépesítette a Kárpát-medencét, Szlavóniát, Szerémséget, Karintia egy részét, de még Moldvában is voltak magyar települések. Az északi hegyekben laktak ugyan szlávok, és a Szepességbe, illetve Barcaságba telepítettek szászokat, de az országot döntő részben magyarok lakták. Az állandó háborúskodás folytán főleg a török hódoltság miatt a fogyó magyarság helyébe nyugaton az osztrákok, horvátok, északon szlovákok, északkeleten ruszinok, Erdélyben és Bánátban románok, délen szerbek, horvátok nyomultak előre a nagyszámú német, osztrák betelepülő mellett.

Az első és második világháború után az etnikai határokat messze meghaladóan szentesültek – a mi kárunkra – az államhatárok, ezzel mintegy 3,5–4 millió magyart idegen államokba adva. Az elmúlt két évszázadban nagyszámú magyar vándorolt ki Amerikába, illetve a világ minden részébe. Az emlegetett 15 millió magyar tehát az alábbiak szerint oszlik el; 1–1,5 millió szerte a világban, 3,5–4 millió a szomszéd országokban, 10 millió idehaza. Mi lesz ezek sorsa? A szerte a világban élő szórvány magyarság 2–3 generáció alatt teljesen beolvad a befogadó országba. A szomszédos országokban idegen környezetben élő szétszóródott magyarság sorsa is ugyanez. A nagyobb tömbben, illetve a határ közelében élők és egymással, valamint az anyaországgal szoros kapcsolatot tartók talán 1–2 évszázadon keresztül még megtarthatják magyarságukat. Sajnos bizonyos kivándorlás az anyaországból, illetve a szomszédos országok magyarságából még jelenleg is tart. A vendégmunkások, főleg nők külföldön történő házasságkötése, kintmaradása napjainkban is tartó folyamat. Minden kintmaradó nővel, illetve férfivel egy magyar anyát, illetve apát veszít a nemzet és még azt is hozzáteszem, hogy általában genetikailag nem a legértéktelebbeket.

Mi a helyzet a Magyarországi területén élő 10 millió lakossal, akik közül, mintegy 9 milliót számlálhatunk a szó szorosabb értelmében magyarnak. Egy év alatt 38 ezerrel, egy magyar kisváros lakosságával kevesbedik. Miből adódik ez? A születések száma 1997-ben, az előző évihez képest majd 7 ezerrel csökkent. 1996-ban 105 ezer volt. Nem akarom itt a születések etnikai megoszlását szóba hozni, mert így a kép még elkésérítőbb. Az átlagéletkor férfiagnál 66 év, nőknél 75 év. Ez a várható életkor messze elmarad a fejlett országok színvo-

nalától. A halálozások fele (50,7 %) szív- és keringési betegségek, negyedét (23,7 %) a daganatos elváltozások, egy másik egynegyedét gyakorisági sorrendben balesetek, mérgezések, erőszak, (7,5 %) emésztőrendszeri (7,0 %), légzőszervi (4,32 %) és egyéb (5,8 %) betegségek okozzák. A szív- és érrendszeri halálozások, különösen a középkorúak, elsősorban a férfiak korai elvesztésének oka az érlemezésedéssel járó folyamat, amely érintheti a szív, agy, végtagok, zsigerek ereit. Kétségtelen, hogy ez részben örökletesen a génekben meghatározott, de az életmóddal, táplálkozással, szakszerű kezeléssel mégis igen sokat tehetünk, amit azon országok statisztikai javulása bizonyít, ahol a megelőzést már régebben megkezdték.

A rizikótényezők eléggé ismertek. Melyek ezek? *Dohányzás.* Hazám ebben sajnos a világ élvonalában van és az évi, fejenkénti 3250 db cigarettával európai rangelső. Amíg az emberek a fő étkezések után egy-egy cigarettát elpöfékeltek, addig kimutatható ártalmat nem okozott. Nem így a mértéktelen dohányzás, amely egyértelműen kimutathatóan érrendszeri elváltozásokat, valamint daganatot, főként tüdőrákot okoz. A tüdő és a bőr rugalmas rostjainak károsítása korai öregedést, ráncos bőrt idéz elő.

Az *alkoholfüggőek* száma a világos 120 millió. Sajnos hazánk ebben is élen jár. Míg az alkoholisták becsült száma 1980-ban 220 ezer volt, ez 1995-re 1 millió fölé emelkedett. A belgyógyászati és sebészeti betegek 25–50 %-a alkoholista. A közúti balesetek felében, a gyilkosságok legalább felében, az öngyilkosságok egyharmadában szerepe van az alkoholnak is.

Az alkoholfüggőség 1–2 évtized alatt az illetőt testileg és lelkileg teljesen tönkreteszi, és minden szervrendszere visszavonhatatlanul károsodik. Kiemelném a szív- és érrendszeri betegségeket, a daganatokra való hajlamosságot és az impotenciát. A betegségek, munkahelyi mulasztások, a családi élet felbomlása, ittas vezetés miatt eljárás stb. teljesen szétzilálja a függő személy életét. Igen nagy szerepe van a magyar ember korai halálzásában.

Itt kell feltenni és felvetni az alkoholizmus társadalmi jelentőségét. Az alkoholista, amíg a saját pénzét issza el, önmagát rombolja, korai halálát okozza, azt mondhatjuk, hogy ez az ő dolga, de korán felvetődik a közösségi probléma is, mivel elkölti a családja pénzét és hozzátartozóit hátrányos helyzetbe hozza. Az alkoholista utódai gyakran szellemileg és testileg károsodottak és ezek a következmények évtizedekre a társadalomra is hárulnak, mivel a családnak és a társadalomnak kell eltartani, a károsodott utódakat. Az alkoholista gyakrabban szenved balesetet, halála előtt akár évtizedig is orvosi kezelésre szorulhat. Saját magának előidézte betegséggel évente sok 10 milliárd forintot vesznek el a társadalomtól, gyakran olyan emberek, akik fiatalok ota a társadalmi elvárásokat sohanem teljesítették. Érthetőbben fogalmazva, bizonyos emberek munkájukkal alig adtak a társadalomnak valamit, korán munkaképtelenné, beteggé válnak és évtizedekig élőködnek a társadalmon. Az egyéni passzió így lesz súlyos közösségi kérdés, amely az egész magyar társadalmat visszaveti.

Az elmondott súlyos szavakat kissé enyhítendő nem akarjuk azt állítani, hogy ivás minden formája tilos. Az emberiség ősidők óta ivott alkalmanként alkoholos italokat és ezeknek olykor kis mennyiségben jótékony hatása is lehet. A tudomány mai állása szerint egészséges férfiak 50 g, nők 30 g napi alkoholfogyasztást észrevehető károsodás nélkül elviselnek. A télen átfázott embernek egy pohárka töményszesz, a nyári izzasztó munkák közben és után néhány híg fröccs vagy egy nehéz nap végén gondúzónek, mondjuk nyugtató helyett egy pohár jó bor ne tagadtassék meg.

Az *elhízás* a leggyakoribb oka a többi rizikófaktor kialakulásának. A kövéreknél a magas vérnyomás öt-hatszor, a magas vérszirsint és a cukorbetegség, ill. koszorúérbetegség háromszor gyakoribb. Egy svéd vizsgálat szerint az infarktus veszélyeztetettség a derék és csípő körfogatának arányával van kapcsolatban az elhízottaknál, függetlenül a többi rizikófaktortól. Ha a has körfogat meghaladja a csípő körfogatot, ötször gyakoribb az infarktus és az agyvérzés. Az elhízás magas vérszirsint nélkül is árt a szívnek, s szívéltelenségre, koszorúér görcsre hajlamosít. Hazánkban mintegy 3 millió kövér ember van. Már 5–14 %-os testsúlytöbblet is 22 %-os, a 25 %-os elhízás 75 %-os halálozásnövekedést jelent. Idéznék itt egy régi versikét: „Aki mindig csak azt nézi, hol néz ki egy jófalat, megfogja a halál hamar, mint a halász a halat.”

Mindent lehet enni, csak módjával és kellő változatossággal. Nem fogadom el a kövérséget sorscsapásként, leküzdhetőnek és leküzdendőnek tartom. Az elhízás életésélyt csökkentő hatását bizonyítják a tapasztalatok, miszerint 70–80 éves kor fölött már alig látunk kövér embert.

A *magas vérnyomás* is elsőrendű rizikótényező. Hazánk felnőtt lakosságának mintegy 10–15 %-a magas vérnyomású, miközben fele nem is tud róla, s az ismert magas vérnyomásúak fele nincs megfelelően kezelve. A magas vérnyomás mindenképpen kezelendő, mert tartós fennállása, maradandó szervi elváltozást eredményez. A kövér betegek lefogyasztandók, a sófogyasztás korlátozandó. Ezen túl a rendszeres gyógyszeresedés megfelelő ellenőrzés mellett, akár évtizedeken keresztül is szükséges. Megemlíteném Goethe véleményét. „Hogy az ember meddig él, azt az Isten határozza meg, de abba hogyan él a jó orvosnak is fontos szerepe van.”

Cukorbetegség. Hazánkban mintegy 350 ezer cukorbeteg van, s még kb. ugyanennyi embernél lehet kimutatni cukorbetegség hajlamot. Az inzulin felfedezése, 1920. óta, ezek a betegek évtizedekig életben tarthatók. A betegség legnagyobb problémája ma nem az inzulin hiány, hanem az, hogy a fennálló anyagcserezavar hajlamosít érlemeszedésre és véralvadékonyság fokozódására is. A kisebb agy, szem, szív, vese, végtag erek elmeszesedése igen súlyos elváltozásokat hoz létre. A cukorbeteg jelentős része kövér és a betegség azért alakul ki, mert a hasnyálmirigy a megnövekedett inzulin igényt nem tudja teljesíteni.

Elsőrendű rizikótényező a dohányzás és magas vérnyomás mellett a *magas vérkoleszterin szint* is. Szerepe már, mintegy fél évszázada ismert. Sok vizsgálat bizo-

nyította, hogy minél több állati eredetű ún. telített zsírt fogyaszt egy népesség, annál nagyobb a koleszterin szint és annál gyakoribb közöttük az érlemeszesedés és ezen belül a szívkoszorúérlemeszesedés. Ahol hagyományosan olajjal főznek, a civilizációs ártalmak ellenére alacsonyabb a lakosság átlagos koleszterin szintje és az infarktus okozta halálozás is. Hazánkban sajnos a zsírfogyasztás igen magas, évi 32 kg s ebből 23 kg sertészsír. Ehhez jön még a szintén állati eredetű zsír, amit elsősorban a húsokban fogyasztunk el, és ennek mennyiségét 18 kg-ra becsülik. Tehát a zsírfogyasztás, évi 50 kg körül van. Sajnos még az elfogyasztott szénhidrátok egy részéből is a szervezetben zsír, elsősorban triglicerid keletkezik. A magas triglicerid szint a védőfaktor szint csökkentésével szintén hozzájárul az atherosclerosis rizikójához.

A közvélemény a stresszt tartja legelső rizikófaktornak. Szerencsére ez nem így van, hiszen a feszített élettempó mellett nem sok esélyünk lenne a túlélésre. A statisztikák szerint a finn favágók körében több az infarktus, mint az amerikai menedzserek között. Ha viszont már az érlemeszesedés kialakult egy konkrét stressz állapotnak szerepe lehet a koszorúér trombosis közvetlen kiváltásában. Számos országban a megelőző rendszabályok hatására az infarktusok száma csökkent, de a stressz állapotok száma biztosan nem.

Mozgásszegény életmód. Kedvezőtlenül befolyásolja az elhízást, a vér koleszterin és védőfaktor szintjét, valamint a cukorbetegséget is. A napi fizikai munka, vagy ennek megfelelő sport, mozgás feltétlenül szükséges az emberi élethez. Tehát a munka nem csak nemesít, hanem éltet is. A fizikailag is aktív ember testileg és lelkileg biztosan egészségesebb és tovább él. az idősebb korban ez különösen hangsúlyozandó, mert aki – abbahagyja megszokott életvitelét, hamarabb elnyomorodik.

Az *öröklés* adott dolog, amelyen nem lehet változtatni, de azon igen, hogy aki nek családjában fiatal korban infarktus fordul elő, még jobban odafigyeljen az étkezésre, testsúlyra és a többi rizikófaktorra.

A rizikótényezők birtokában egy tudományos alapon álló házassághirdetés így festene: Megismerkednék házasság és továbbszaporítás céljából olyan normál testsúlyú, normál vérzsír szintű, normális vérnyomású, nem izgulós típusú, nem dohányzó, mozgásaktív nővel, akinek szüleinél atherosclerosis rizikótényezők, veleszületett rendellenességek, daganat, elmebaj nem fordult elő. Ez persze olyan, mint a viccben az ideális férj, aki nem iszik, nem dohányzik, nem kártyázik, nem udvarol és nem létezik.

Az *öngyilkosságok* számában hazánk még mindig előkelő helyet foglal el. Az 1950-es évek elején az öngyilkosságok száma alacsony volt, ezután ismét emelkedni kezdett 1984-ig, majd azóta lassan csökkent. Jelenleg a szovjet utódállamok egy része már megelőzött bennünket.

A *bűnözés és erőszak* a világon 4 millió áldozatot követel évente és sajnos az utóbbi évtizedben nálunk is rohamosan terjed. Ha a szaporodó baleseteket is ide számítjuk, a halálozásban igen előkelő helyet foglal el –7,5 %. Itt említést kell tenni a televízió és videofilmek elsősorban a gyermekeket, de a felnőtteket is durvaságra,

brutalitásra, bűnözésre nevelő hatásáról. Hivatkozom itt Beethoven mondása, idézem: „A javakat, gazdagságot meg lehet szerezni, de erkölcsi érzéseket idejekorán kell a gyermekbe oltani.”

Gyógyszert *kábítószerként* szedők évtizedekkel ezelőtt is voltak hazánkban, de az igazi drogfogyasztás az utóbbi évtizedben terjed. A nyugati társadalmakban ez jelentős probléma és nálunk is az lesz, hamarosan. Erre érvényesek az alkoholizmusnál elmondottak, de a szervezet tönkretétele még látványosabb. A társadalmi kihatásai jelentősek.

Szólok még néhány szót az *elmebetegségekről*. Ezek száma, mintegy 130 ezer. Ezek eltartása és gyógykezelése nem kis terhet jelent a társadalomnak. Egyrészt az alkoholisták köréből kerül ki. Ez a szám nem tartalmazza a szaporodó depressziósokat és kedélybetegeket. Az életkor meghosszabbodásával az időskori elbutulások száma is növekedni fog. Az öregek ellátása is növekvő gondot jelent, de a munkában megöregedett emberek gondozása, kezelése, ellátása minden társadalomnak kötelessége. Vegyes érzelmeim vannak a fiatalon, saját szenvedélyük következtében elbutult, testileg, lelkileg leromlott emberek ellátási kötelezettségét illetően.

Az emberi társadalom történetéhez tartozik, hogy mindig vannak benne normaszegő, devians viselkedésű egyének. A deviencia típusai a bűnözés, alkoholizmus, narkománia, öngyilkosság, nem szervi mentális betegségek. Az ember alapvető természetéhez tartozik, hogy nem vagy nem tökéletes közösségi lény, állandóan lázad a közösség ellen, amelyben mégis élni kényszerül. A társadalom fejlődése szempontjából szükség van a számára látszólag káros devienciára is. Nagyobb gyakorisága viszont a társadalom működését veszélyezteti. Nem tudni, hogy az emberiség történelme folyamán szétesett, eltűnő társadalmak hanyatlásában játszott-e, ha igen mekkora szerepet a deviencia elhatalmasodása. Magyarországon gyakoribb a deviencia, mint a szomszédos országokban, ill. korábbi történelmi időszakban.

A magyarságra jellemző volt a munkaszeretet, szorgalom. Az elmúlt 5 évtized alatt ez sajnos megváltozott. Sok a műveletlen földterület, elhanyagolt, elpusztult gyümölcsös stb. Mindenki rokkantnyugdíjas akar lenni és ostromolják a fiatalok is az orvosi bizottságokat, csak éppen azt nem tudom, hogy ki fogja megtermelni a nyugdíjukat. A tétlenség az élet és kórtani szempontból testileg, lelkileg nagyon veszélyes dolog és nem kívánatos következményei vannak. Figyelemre méltó Columella bölcs megállapítása, hogy „A semmittevés gonosztevéssé tanítja az embereket”.

Van még a magyarságnak több furcsa lélektani sajátossága nevezetesen, hogy nincs egy akaraton, széthúz s saját fajtája helyett többre tart egy idegent. Ezek a történelem folyamán is végigkísérték. Pedig egy tehetséges nép, egyakaraton igen sokra vihetné. 500 év óta nem volt olyan lehetőségünk, hogy sorsunkról dönthessünk, most igen, de attól tartok, hogy nem jól élünk a lehetőségekkel. Idézem itt Arany Jánost „Élni fog a

nemzet, amely összetart, kit önvédke meg nem hódít, nem hódítja kard.” Az emberi kapcsolatok igen meglazultak családban és közösségekben. Pedig ez az összetartó erő igen fontos lenne az anyaországban és a környező országokban egyaránt.

Az elmondottak alapján a magyarság jövőképe nem éppen rózsás. A történelemben már számos nép eltűnt, beolvadt. Ez lesz-e a mi sorsunk is az elkövetkező 1–2 évszázad alatt? Ha a tendenciák így folytatódnak, sajnos könnyen lehet.

Györffy Dezső

ÖNÉLETRAJZ

A szubjektivitás fékjének szabad utat engedve talán könnyebb egy gyermekmesét megírni, mint egy objektív elváráshoz igazodó önéletrajzot. Pedig, ha jól meggondoljuk, mindnyájunk egyéni élete – legalábbis magunk számára – a gyermekmesénél is csodálatosabb titkokat rejtget. Miért mese? Vajon nem feltevésekbe burkolva ismerjük-e a magunk, a Földgolyó, a Világmindenség keletkezését? Nem véletlen-e, hogy költő korunkban is így látja önmagát, az embert: „Vagyok, mint minden ember fenség, északfok, titok, idegenség: lidérces messzefény.” De mesebeli titok a Földgolyóra zárt ember számára a Világmindenség végtelennek ismert mérete is, melynek napszerű csillagainak bolygóin emberhez hasonló lények jelenlétet tételez fel, és hogy a Világmindenség égi környezetének megszemélyesített sugárzó energiái a hívő ember számára a „ki-egyensúlyozó szeretet” energiáját is közvetíti. Mindezekre gondolva nem mesebeli titok-e az emberi élet? Igen, keveset tudunk! A hatalmaskodó, büszke homo sapiens csak ennyire vitte volna?...

Azért az „egyszer volt, hol nem volt”-tal kezdem én is életrajzom, ahogy számomra a sors vagy örökölt génkombinációm e titokteljes Földgolyón kijelölte.

Most 86 éves vagyok, talán legidősebb helybeli pedagógus. Nemzetünk történetének a Ferenc József-i korszakkal kezdve minden változását – jót, rosszat – át kellett élnem. A 20. század minden lényeges szellemi áramlata is érintett. Átéltém két világháborút, két szocialista forradalmat, két „ellenforradalmat”, de velük párhuzamosan ízelítőt kaptam a romanticismusból, realizmusból, naturalizmusból, impresszionizmusból, expresszionizmusból, kubizmusból, szocialista realizmusból, avantgardizmusból, szürrealizmusból stb., mert több mint húsz évig tanítottam művészettörténetet. Ez az oka, és mivel a század első évében, 1901-ben születtem, hogy az emberi morál és a magyarság létküzdelmének ingatag mérlegén a 20. században sok élet- és emberismeretet, következtetést raktároztam fel emlékezetemben.

Hogy hol születtem? Nem „a bakonyi erdő közepében”, de a mellette fekvő Káli-medencének tényleg a közepén, Köveskál községben. „Köveskál a régi latin oklevelek szerint a kereszténység felvétele után egy szent életű emberről Szent Vitus Kál-ja nevet kapott. Feltehető, hogy később, lakosainak és protestáns hitre való áttérése után vette fel először a Köves Kál-ja”, majd a mai leegyszerűsödött, Köveskál nevet.

Birtokos, kisnemesi, református családból származom, melynek a többi Györffy, Pálffy, Fábián és Bodor családokból létesült nemzetsége időnként egy-egy ügyvédet, fő- és szolgabíró, jegyzőt, tanárt és orvost is bocsátott a közéletbe. Néhány közvetlen gyermekkori és az idősebbektől vagy oklevelek által közvetített emlékem és értesülésem is van családomról és nemzetségemről. Dédnagyapám szobájában egy külön-talpon álló fegyvertartó fogas volt, rajta függött két vadászfegyver és két régies kard. Róla nekem is önkéntelenül Petőfi költeményének célzása jut eszembe: „Őseinknek véres kardja fogason függ, rozsdá marja. Rozsdá marja, nem ragyog. Én magyar nemes vagyok.”

De őseimnek más lelki beállítottságát tükrözi szülőfalumnak vidékünkön legnagyobb református temploma, tornyán az 1769-es évszámmal. Az évszám Mária Terézia korára utal, amikor is a protestánsok csak különleges engedélyhez kötött helyeken építhettek templomot. Mária Terézia korában miért kaphattak a köveskáli református nemesek különleges engedélyt ilyen nagyszabású templom építésére?... Benne Mária Terézia hálás gesztusa jutott kifejezésre, amiért uralkodása kezdetén sok ellenségtől szorongatva a pozsonyi várban a magyar rendek fegyveres támogatását kérte, melyre a magyar nemesség „Vitam et sanquinem!” kiáltással a segítséget megszavazta. Mária Terézia úgy érezte, hogy az orosz és francia szövetségesek mellett a magyar segítségnek volt döntő szerepe trónja megmentésében. Feltehető, hogy köveskáli nemesek is részt vettek a hadműveletekben, így az ő és a „magyar lovagiasság”-nak is szimbóluma szülőfalum temploma, mely jelenleg is a legmonumentálisabb templom az egész Káli-medencében.

De annak idején még Kossuth „regiment”-jébe jelentkezett rokonaim közül egy András nevű ük-nagybátyámról is meg kell emlékezni, aki, mint főhadnagy a branyiszkói ütközet és a tavaszi hadjárat után Buda várának ostromában vett részt. A császáriak a vár falához támasztott létráról lőtték le. Szülőfalujától távol, valahol a budai temetőben pihen. Kocsin Budára utazott édesanyja már csak kardját, naplóját és gyűrűjét tudta hazavinni. Most ezek idézik emlékét és a családban egy-egy „András” nevet kapott késői utód.

Ha a Káli-medence 8 Kál földrajzi nevének és Harka dülőnévének tényét párhuzamba állítjuk Constantinus bizánci császár történelmi adataival, mely szerint volt egy Kál nevű honfoglalás kori törzsfő, aki amellet a kharka nevű legfőbb bírói méltóságot is viselte; akkor a történészekkel együtt nyilvánvaló lesz előttünk, hogy a stratégiailag is nagyon előnyös helyzetű Káli-medence Kál kharka nemzetségének településhelye volt. Mivel egy 14. század elejéről kelte-

zett oklevél adata szerint a káli nemesek ősei már Szent István kora előtt is nemesek voltak, azért őket a Kál-nemzetség egyik ágazatából származó utódoknak tekinthetjük. Nemcsak a családokban tapasztalható enyhe mongoloid rassz-jelleg is bizonyosság még erre, de a közös nemzetségbe tartozó családok birtokainak még a múlt rendszerben is felismerhető szomszédos fekvése, vagy egyes birtokaik Kál névvel jelzett dűlőben feküdtek, például Sásdikál romja a mi családunk földterületére esett.

A földtan és földrajz röviden hogy indokolja a Káli-medence előnyös stratégiai adottságait a honfoglalás korában? A medencefenék meleg tengerből kiemelkedett kéregdarab. Déli pereme egykor kis szigetként ugyancsak tengerből emelkedett ki. A többi oldalon vulkánikus hegyek szegélyezik: bazalttakarók vagy szép bazaltkúpok. Majdnem zárt medence. Keleti kapuja közelében a Várhegy neve igazolja, hogy itt egykor egy erdőbe rejtett földvár védelmezte az ellenségtől a medence lakosságát, talán éppen Kál-kharka nemzetségét.

Tehát geológiailag tengert és változatos vulkanizmust, történelmileg pedig a honfoglalást idéző tájon születtem, melynek hitelét pogány sámáni szertartás helynevei: Bódi forrás, a Bé-kő, a Becs-kő és a Fekete Bács neve is támogatja.

Születésemről anyám elbeszélése alapján csak annyit tudok, hogy egy Steinerné nevű, zsidó származású – akkor bábának mondott – szülésznő segített az újvilágra, és hogy Pálffy Károly és felesége lettek keresztszüleim, hogy Földes tisztelendő úr öntötte fejemre a keresztvizet. Mivel nagyon fiatal kisgyerekkoromban skarláton estem át, talán ez indokolja túlságos érzékenységemet és bénító gátlásoktól akadályozott nehéz életutamat. De ha arra gondolok, hogy akaraterős anyám mindent megpróbált, még a pesti kórházban is többször megfordult csecsemő kisfiával, akkor úgy érzem, hogy döntően neki köszönhetem, hogy életben maradtam, hogy önéletrajzomban őt meg kellett idéznem.

Iskola előtti gyermekkoromról csak néhány emlékezetemben felvillanó képpel utalok.

– Nemcsak a torzonborz teknős, de a falusi muzsikus cigányoktól is félttem. Még most is jól emlékszem rá, mikor a szőlőhegyen muzsikájukat meghallottam, messze tőlük a szőlőtőkék közé rejtőztem, de félttem a német – nálunk „trottyosok”-nak mondott – trombitások zenéjétől is. – Nyári reggel felébredve nagyon élveztem az udvaron dolgozó cséplők „szép” négyes ritmusát. Bátyámmal mi is csináltunk csépet magunknak. – Éjszaka néha a „patró” kiáltása ébresztett fel hangos deklamáló versével: „Hallod-e te háznak ura Tizenkettőt ver az óra. Tűzre, vízre vigyázzatok, hogy semmi kárt ne valljatok?” – Lovaink jóllaktak már, hátrahátra nézegetnek. Mikor az istállóajtóban meglátják a kocsist a két vízzel telt „piti”-vel, hirtelen csodálatos örömmel harsan fel nyerítésük, mintha emberek nevetnének. Most is rezonálok e kisgyerekkori élményemre. Nem tudom, talán keletről hozott atavizmus, hogy az állatok közül a lovat szeretem legjobban. Mint gyermekkoromban valóságban, úgy néha álmomban is lovagolok a „Büszke” nevű gyerekkori lovunkon... – Gyerekkoromban egyszer voltam hadvezér is. Bátyám

huszárcsákót és piros sallangos fakardot csinált nekem. Mikor a kis falusi gyerekek meglátták fejemen a piros csákót és kezemben a sallangos fakardot, mindig többen és többen vettek körül, ők is hozták a fakardjaikat. Egyszer csak azt vettem észre, hogy lovon, botparipán ülök, és mint hadvezért egy 15–20 falusi gyerekből álló fegyelmezett kis hadsereg követ harcrakész kitartott kardokkal. Bár akkor is büszkeség töltötte el lelkem, hogy huszárok hadvezére lettem, de most visszagondolva mégis mivel magyarázható, hogy huszárcsákóm látása milyen spontán engedelmességet, katonás fegyelmet váltott ki falusi játszótársaimból? Erre csak azzal felelhetek, azzal a hagyományunkkal, ami népünk érzésvilágában a huszárokról korunkig él. Hogy még jobban kiemelhessem: azzal az érzéssel, ami Petőfit János vitéz megírására, ami Kacsóh Pongrácot azonos tárgyú zeneművek megalkotására készítette. Hogy valóban élő hagyomány volt, azt az alkotások csodálatos fogadtatása indokolja. – Egyszer egy kis társammal – zsebünkben pirostojással – a „Húsvéti domb”-ra mentünk. Ott véletlen kamaszgyerekek közé kerültünk, husággal a kezükben szinte körülvettek – bennünket. Mi pirostojásainkat elővettük, összehasonlítottuk, aztán féltve zsebünkbe rejtettük. De váratlanul az egyik kamasz zsebünkre nagyot ütött. Reccs! – a tojás eltört. Mikor aztán zsebünkbe néztünk, a kamaszok éktelen hahotában törtek ki. Már-már könnyekre fakadtam, mikor az egyik kamasz üvöltve kiáltotta: „Ne sírj, ne sírj! Hisz ez csak húsvéti ’kókányolás!’” De mikor aztán a pukkadózó kamaszok arcára tekintettem, hirtelen megfeledkeztem a sírásról, velük versenyezve én is hahotázva kiabáltam: „Hiszen ez csak húsvéti kókányolás!”

Hogy mi a „kókányolás”? – nem tudom, csak sejtem, hogy húsvéti gyakorlata valami pogány világban a tavaszi természetébredést hirdető negatív morállal való bemutatás. Mert ezt a feltevést egy gyerekjátékunk is bizonyítani látszik, melyben fakampóinkkal egymás lábát elkaptuk, és jót neveltünk, mikor az a földre huppant. Ezt a játékot is „kókányolás”-nak mondtuk, melynek lényege szintén orvul végrehajtott támadás. Hogy melyik keleti szellem népi hagyománya aktiválódott, azt itt részletesen nincs módomban bizonyítani. A *kók-ány-ol* szót „kók-” töre, és „-ány” főnévre, „ol” főnévképzőre és igeragra bonthatjuk. A *kók* tő tudom, igazolni – például Kuku nór –, itt jelentése: „kék, Ég, Égisten” lehet, a kók, kak, kik, kék variáns Kók-a, Kak, Kik, Kék, Kék-es magyar helynevekből, a kük és kók pedig főként a török nyelvekből ismeretes. Tehát a keleti „égtisztelet” főistenének nevét – feltehetően Kóka és Kók alakban – a Kál-nemzetség hozhatta vidékünkre, hogy ott a keresztény idealógia felvétele után ő az ijesztő szellem rangjára süllyedjen le.

De más ijesztő szellem nevére is emlékszem. Mikor egyszer egy kis cseléd-lánnyal egy képes újságot nézegettünk, fordítás után ámulva egy csúnya szakállas emberre mutatott. „Jaj, itt a Bákász!” – kiáltott fel. „Ez viszi el a rossz gyerekeket!” – toldta meg. Akkor én is ijesztő szellemnek hittem. De most már inkább vízi növények rejtőzött – félig még sámán – halász-vadásznak gondolom, kinek „pákász” neve a népnyelvben p-b hangcsere következtében ijesztő „Bákász” névvé

változott. A fenti tényekre gondolva: a sámánokat és regösöket a keresztény vallás nagyon korán kiszorította a Káli-medencéből a nyugattal szembehelyezkedő Kál és Bulcsu kharka birtokáról, mit a keresztény szentekről elnevezett községei és román, átmeneti és gótikus stílusban épített – már a 13. században misét szolgáltató – templomai nyilvánvalóan bizonyítanak. Még egy otthoni emlék gépesített korunk hajnalhasadásán. A század első évtizedében falunkban csak néha-néha jelent meg egy-egy átsuhanó autó. Itt különleges szenzáció volt. Garaboncot sejtetve berregés és gomolygó porfelhő már messziről jelezte jövetelét. Gyerekek rohantak ki az utcára és lélekszakadva, üvöltve kiabálták: „Motoor! motoor!! motoor!!!”. Mai túlgépesített korunkkal ellentétben olyan csodafélének tűnt fel nekünk, hogy ló nélkül ilyen gyorsan futhat egy kocsi. Most pedig azon kell meditálnunk, hogy fel mer-e lépni valaki a világ autó állományának gátlástalan szaporítása ellen.

Szülőfalum református elemi iskolájába jártam. Egy tanító 60 gyermeket tanított – legfeljebb egy nagyobb diák segített neki – például az egyszeregy és számtanon kívül alig maradt ideje a többi tárgy elmélyítésére, ami természetszerűen felületes, bemagolt tudásra vezetett. A bemagolt anyagnak voltak olyan részletei, melyeknek tudás- és nevelési értékeit igazán csak felnőttkorunkban ismertük fel.

A tanító életstílusa külsőségekben sok tekintetben még a táblabíró világ jellegzetességeit tükrözte. Bent az iskolában hosszú szárú pipát, pipaszurkálót, „pököládát”, kendőszerű zsebkendőt és fenyítő pálcát használt. Ha tüsszentett, mind a hatvan tanuló ajkáról harsányan csattant fel: „Kedves egészségére váljéék!” – éneklésszerűen hosszan megnyújtva a mondat végét. A tanulók sorbanállásban kifejezett értékrendjét legtöbbször szüleik vagyoni és társadalmi helyzete határozta meg. Ha valaki jobban tanult, „levetette” az előtte állót – vagyis helyet cseréltek.

A régi iskola – korunk haladónak mondott iskolájával szemben – az olvasásban a fokozatos induktív módszert alkalmazta, a számtanban pedig az egyszeregy biztos tudását követelte meg. A gyenge képességű tanulók kivételével „szótagolva” második osztályban mindenki folyékonyan olvasott, viszont egészségi szempontból szűk tantermeivel, palatábla használatával, annak nyállal való letörlése miatt sok kívánni valót követelt. Ha más módszerekkel is, de a régi iskolában is olyan nevelési elveket igyekeztek meghonosítani, melyek a társadalmi élet fennmaradásának és egyensúly keresésének ősidőktől kezdve morális és feszültségoldó alapjai voltak. Itt nemcsak a tűzparancsolatra és a kompromisszumokat oldó emberi szeretet gyakorlására, de a materiális természettel való kapcsolatunkra, annak józan, tárgyilagos értékelésére is gondolok. Nem mondtuk, hogy „átalakítjuk a természet”, de már azt is tudtuk, hogy az „anya-természet” az úr, az elbizakodott ember engedelmeskedik – vagy megbűnhődik. Nem véletlen, hogy az „anyag” szó fogalmát az „anya” szóból vezették le, de az sem, hogy a tudományos és társadalmi elméleteket az „anya-természet” mindig ellenőrzi.

Még valami: ...palcát használt régi tanítóm. Itt szerintem egy korunkban tabuszerű kérdéssel kell szembenéznünk. Éspedig, hogy a pedagógus alkalmazhat-e testi fenyítéket? Erre csak kérdéssel tudok válaszolni: vajon a múltban a vallások,

forradalmak és korunkban a nációk idealógusai meggyőzéssel tudták-e kényszeríteni összes ellenfelüket akaratok végrehajtására? Nem! Nemcsak azért, mert a költők – például a mi Madáchunk – megrázó képekben tárja elénk a természet által belénk oltott ösztönök és a társas morál istenivé magasztosult követelményeinek szélsőségekre ingadozó vagy egymást kioltó vonzását, de a biológia variációs törvénye is döntő materialista érvet szolgáltat számunkra: minőségi és mennyiségi szempontból más és más génkombinációt örökölünk. Ezért szokták mondani: minden felnőtt, de minden tanuló is „külön világ”. Visszatérve régi tanítómra: ő csak akkor választotta a testi fenytést, ha minden jóindulatú figyelmeztetés már csődöt mondott, ahogy a bíróság is az ön- és társadalomellenes felnőttekkel szemben kénytelen azt alkalmazni. Tehát korunk embere a pedagógiában és társas életben állandóan ható biológiai ellentéteket „áhumanizmusból” nem akarja észrevenni, de a háborúk tömegmészárlását és az egyetemes életet kioltó atomfenyegetést a hatalmi versengés démonikus érzése fenntartotta.

Másoktól hallottam, hogy öreg tanítóm, Kun bácsi kővágóörsi új lakásán idegennek érezvén magát, elindul a falu szélére. Megáll a Kőháton és néz Köveskál felé, hol több mint félévszázadig dolgozott, hol majdnem mindenkit ismert. Keresi falunk világosan derengő foltjában azt a magasan kiemelkedő templomot, ahol a református hívekkel együtt olyan sokszor buzgón énekelte el kedves zsoltárát, a „*Te benned bíztunk eleitől fogva...*” szép éneket. Elképzeli a falu utcáját, melyen a „*Kossuth Lajos azt izente...*” közös varázsától megittasodva március 15-én háromszínű zászlók lobogása közben, cigánybandától kísérve végigvezette tanítványait. Most itt idegen községben kell élnie, mivel Köveskál megfelelő nyugdíjas lakást nem tudott biztosítani számára. Nekem is fájjt jó tanítóm sorsa, de Trianon után falunk mindig szegényebb lett, anyagilag család-
dom is a mélypont felé haladt.

Ez az időszak az első világháború és az első szocialista forradalom után nemcsak a „hárommillió koldus”-t, de „Trianon”-t is eszembe juttatja, amikor „Nyugat” politikai és gazdasági gúzsbakötésre ítelt bennünket, „Kelet” pedig nem tudott segíteni rajtunk. Ugyanis „hárommillió koldus” mellett – kevés ügyeskedőt leszámítva – a magyarságnak majdnem minden társadalmi rétege csak a vegetálást biztosító gazdasági romlásba süllyedt. Akkor úgy tettük fel a kérdést: mi az oka, hogy mi a Nagyhatalmak vetélkedésének és barátai rokon- vagy ellenszenv szerint való megválasztásának vak eszközei vagyunk, mégis mi „bűnhődünk” legjobban a kis nemzetek közül? Hiába cseréltük fel egykor a keleti sámánizmust a nyugati kereszténység igazság súlypont moráljával, senki sem segített rajtunk: Trianonban a válogató „racionalizmus” győzött. Miért? Úgy éreztük: itt idegenek vagyunk, magunkra maradtunk...

A magunkra maradottság érzését tükrözték nemcsak az agyonhordott ruhák, rossz épületek, a bebiztosított épületek felgyújtása, mitöbb a menekülés, ha lehet a disszidálás, esetleg öngyilkosság stb. Az is nyilvánvalónak látszott, hogy a megalázó szegénység fojtogatásával együtt ezt a tájat az egyetemes kultúra súlypontjának

érintése megint kikerüli: a világ megismerésére irányuló természetes kíváncsiságunkat el kell fojtanunk.

Magunkra maradtunk.

De azért úgy éreztük, hogy ahonnét elindultunk messze keleten lehetetlen, hogy Kőrösi Csoma Sándor érzéseivel fölfegyverkezve még a vogul-osztyák rokonainkon túl keletebbre ne találjuk meg nagy számú, nagyrészt ősi műveltségű rokonainkat. Még, ha a finnugor nyelvészek berzenkednek is, hogy a MTA Kiss Hazincsiang tartományába már a második kutató expedíciót küldi.

A középiskolát a Pápai Református Gimnáziumban végeztem. Itt éltem át az első világháborút, a 19-es forradalmat, majd a Horthy-korszak kezdő időszakát. Apám a szerb harctérre ment, anyám pedig velem és Zoltán bátyámmal együtt Pápára költözött, majd jóval később két húgom is követett bennünket. Otthon a legszükségesebbeket kocsira rakva, egy félig részeg orosz fogoly a cigány támadástól veszélyes nyirádi erdőn keresztül szállított bennünket Pápáig. Itt megfelelő lakást nem kaptunk. A nagyobbik szobát diákoknak adtuk, a kisebbik szobában pedig a hely szűke miatt nekem egy ideig az asztalra kellett ágyat vetni. –Anyám hazai birtokunk jövedelméből és diáktartásból biztosította életünket. A városi és a gimnáziumi élet először nehéz alkalmazkodást diktált, később megszoktam szépségeit és nehézségeit. Feleltetéskor „lámpalázom” fokozatosan csökkent. Már első osztályban tornaórán – mivel a fekvőtámaszt legtöbbször csináltam meg – előtornász lettem, de mászásban is első voltam, a kérdve-kifejtő magyar órákon is jól szerepeltem. De legjobban szerettem rajzolni, már első osztályban lemásoltam Ferenc József arcképét akvarellben. Ebből később is minden osztályban első tanuló voltam, nyolcadikban legjobban rajzoló-festő tanulónak tartottak az iskolában. Általános osztályzatom megfelelt a mai „négyes” fokozatnak.

A festészetben szárnyalásomat nagymértékben emelte, felfokozta, hogy itt Pápán éltem át a legisztább diákszerelmet Ihász Rózsi varrólány iránt, aki – ha még él – néhány ajándék festményemre és osztálytársaimtól kísért szerenádomra gondolva talán rossz emlékkal nem gondol rám.

Még két diák – két pápai osztálytársam – emléke is mély nyomot hagyott életemben: Berkes Laci és Edelényi Gyszié, akit családjától kapott beceneve szerint „Muki” néven is szólítottunk. Egyszerűen: igazi jó barátaim voltak. Hosszú életem folyamán sok-sok emberrel volt dolgom, de azóta ennek a tiszta baráti összhangnak rezonanciáját nem éreztem soha. Ha barátot nem találnék, ma is az vigasztalna: ők nem hagytak el, de nem is hagyának el soha.

Laci egy uradalmi tisztviselő, Gyszi pedig egy kisnemesi eredetű vendéglős fia volt, előbbi mérnök, utóbbi kórházi főorvos lett. Már nem élnek. A múltat felelevenítve, együttvagyunk egy érettségi előtti bakonyi kiránduláson. A bakonyi bükkerdőben figyelem a sínek között trappoló ölfa szállító lovat, hallok a meredek oldalon a tőlünk megriadó gímszarvas robaját, a sötétben az egyik fán Mózes csipkebokrát idéző világító baktériumok „misztérium”-át érzem. De baráti érzés összekapcsol velük most is, mint egykor a pápai osztályteremben, mint trombitás-

koromban a diák-századi masírozáskor, egyetemista, diplomás és újházás koromban. Bizonyára ők is megérik, hogy most én is a régi feledhetetlen lelki rezonanciával gondolok rájuk ott a pápai temetőben, talán egy pillanatra föl is élednek.

Érettségi után Pesten a Képzőművészeti Főiskolán sikeres felvételi vizsgát tettem. Csók mester növendéke lettem, új örömteljes élményekre vágytam. De jórészt a trianoni béke megaláztatásaival kapcsolatos családi eladósodásunkból származó kilátástalan jövőm alaphangulatát nemcsak barátságatlan tanulótársaim magatartása fokozta, de a Pápáról hozott hitet és művészi szárnyalást végképp megbénította. Csók mester teljesítményemet türelmetlen fölényességgel értékelő bírálata. E közönségben idegennek éreztem magam, egy év után a főiskolát ott hagytam.

A következő 1923–24-es tanévre a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karára iratkoztam be földrajz-természettudomány szakra. Itt nemcsak hasonló beállítottságú – részben dunántúli – kollégákra akadtam, de a professzorok nagy része is különösképpen fel tudta kelteni érdeklődésemet a választott természettudományok iránt. Már akkor úgy terveztem, hogy az egyetemen szerzett természettudományi ismereteimet majd felhasználhatom szülőfalum tágabb környékének, a Káli-medencének megírásában. Tanári szakdolgozatomat és később egy a tudományos irodalomban megjelent tanulmányomat tényleg a Káli-medencéről írtam, sőt még a képzőművészeti főiskolán szerzett mintázó tanulmányaim alapján szép fehér gipsz-domborművet is készítettem róla.

Itt az egyetemi természettudományos tanulmányaim folyamán figyelmem mindinkább tudományos kérdések kutatása felé terelődött. Úgy is mondhatnám, hogy az a szellemi feszültség, mely engem egykor a képzőművészet felé sodort, irányt váltva; tudományos problémák megoldására kényszerített; igen kényszerített, mint az eksztázisba eső keleti sámánt. Azért a tudományok mindazon ágát tanulmányoztam, ami a magyarság eredetének igazabb megoldásához még közelebb vinne bennünket.

A nagyon nehéz elhelyezkedési körülmények ellenére 1929-ben véletlenül mégis kaptam állást, Szikszón, magán polgári fiú- és leányiskolában. Szikszó nagyközség jellegű település volt, de az akkori Abaúj vármegye székhelye, szomorú emléket hordozta – mint Kassa utáni székhely – Trianon után szervezett csonka magyar vármegyéknek.

Tehát magániskola tanára lettem, ahol tapasztalatom szerint az adott körülmények között igazgatójának sok szervezési és vezetési gonddal kellett megküzdenie. Például néhány évi ottlétem alatt nyolcféle tantárgyat tanítottam, a polgári iskola osztálytermei több épületben voltak elhelyezve, a tanulónak időnként hurcolni kellett a padokat egyik épületből a másikba stb. Ezeket a gondokat tükrözte – persze a maga szemszögéből – Kremniczky nevű tanító velem közölt „szellemeskedő” nyilatkozata, mely szerint magániskolánk: „zug-iskola”. De könnyű volt neki a szellemeskedés az egyházi iskola biztos anyagi pozíciójából. A Szikszóra helyezett Abrudán nevű hadnagy nehezményezte, hogy a fiúknak nincs szakképzett tornatanára.

Mikor a tanítási munkába már jól belekóstoltam, egy váratlan esemény zökentett ki mindennapi életemből. Ugyanis egy vidéki városból csomagot kaptam, melyben egy leány, kinek udvaroltam, ajándékaimmal együtt összes hozzá intézett leveleimet visszaküldte. Mi lehetett –az oka? Mivel nemcsak Szikszón, de a leszegényedett országunkban másutt is olyan tapasztalatokat gyűjtöttem, hogy beláthatatlan ideig nem nőülhetek, azért leveleimet feltűnő érzelmi töltés nélkül kellett megfogalmaznom. Ez az esemény először árvassággal párosult szégyenérzetet, majd elkeseredést váltott ki bennem, végül lassuló fokozatokban meg tudtam győzni magam, hogy tovább nem érdemes, különösen akkor, mikor észrevettem, hogy a szikszói lányok között is akadnak olyanok, akik szívesen szóbaállnak velem.

Ezért is, de ettől függetlenül, jó emlékekkel kell visszagondolnom. Ő apjától örökölt különlegesen szőke északi rassztulajdonságaival fogva és anyjától örökölt, velem rokon keleties alkatánál fogva és csengő hangjával nem mindennapi jelenség volt.

Utána, 1932-ben egy Szikszón volt magasműveltségű kartársam az új, akkor pestszenzerzsébeti magán leánygimnázium tanárának hívott meg. Az ajánlatot örömmel fogadtam, mert a jól vezetett iskola a balatonhenyei menyasszonyom jó anyagi helyzete mellett biztos létalapot kínáltak, hogy elszegényedett országunkban végre megnősülhessek. Az esküvő 1936-ban meg is történt tantestületem szolidáris jelenléte mellett. Feleségem a tantestület és az iskola diákjai felé rokonszenvet tudott ébreszteni. De felmerülhet a kérdés, hogy emberismeret után miért éppen őt választottam. Mert ő származását, rassztulajdonságait, Balaton menti hagyományait és vallását tekintve nemcsak közelállt hozzám, de azon túl talán vidékünk legigézőbb hatású, legszebb lánya, ezért talán legirigyeltebb személye volt. hogy valóság volt állításom: az irigység keserű poharából nemcsak neki kellett túl sokat innia, de közvetve nekem is fenékgig ki kellett azt ürítenem. De rokonszenvelő delejes közvetlensége ma is él legalább húsz barátnője szeretetében, egy-egy megszólított kisgyerek mosolygó-kacagó válaszában, egy-egy ismeretlen falusi ember bizalmas köszönésében stb.

Országunk szegénysége a pestszenzerzsébeti tantestületet igénytelenségre, lemondásra, kötelességteljesítésre, munkára, egymás megbecsülésére, szeretetre nevelte, mit az iskola tanulói is átvettek, melynek hatását nemcsak a diáktalálkozásokról küldött levelek hangulati hőfoka bizonyítja, de az igaz baráti szeretet is, mely egykori igazgatónak Salgótarjánba költözött sógornőjével és leányával mai napig is összeköti családomat.

Főképp anyagi megfontolás következtében 1940-ben a Salgótarjáni Állami Gimnáziumban vállaltam állást. A kezdeti nehézségek után néhány évre jó lakást kaptunk és anyagi továbbgyarapodásunk biztosítottnak látszott. De a németek visszavonulása miatt a hadi helyzet annyira megváltozott, hogy biztonságosabbnak tartottuk, ha feleségem, Piroska kislányunkkal anyósomhoz, Balatonhenyére hazautazik. Nemsokára engem is behívtak katonának Budára a 10-es élelmezőkhöz. Innét 1944-ben megindulva Sopronon és Bécsen át a székely hadosztály maradvá-

nyaival az ausztriai demarkációs vonalig jutottunk. Haza nem jöhettünk, mert az oroszok a stokerai fogolytáborba irányítottak bennünket. Itt három hónapot töltöttem. Itt a gyenge koszt miatt szervezetileg nagyon leromlottam, testhőmérsékletem a normális alá süllyedt. Szabadulás után Sopronban megpihenve Balatonhenyén tartózkodó családomhoz utaztam, ahol feleségem karján újszülött Dezső fiamat először pillanthattam meg.

Mivel a háború miatt nehéz anyagi viszonyok közé került özvegy anyósom egész családomra kiterjedő támogatását tovább nem vehettük igénybe, elhatároztuk, hogy munkahelyemre, Salgótarjánba visszautazunk, ott új életet kezdünk. Nagyon nehéz és kockázatos vállalkozás volt, mert akkor Pestig csak a Balaton déli, somogyi oldalán közlekedett a vonat, meg olyan híreket is kaptunk, hogy ennek a vonatnak utasait orosz katonák megrabolják. Több csomaggal, hátzútsákkal, csecsemőjét karján tartó feleségemmel kocsin kezdve mégis kénytelenek voltunk elindulni a bizonytalan útra. Balatonmárián kaptuk meg a pesti vonatot. Egy világitás nélküli, sötét vonat végén tudtunk elhelyezkedni csomagjainkkal. A haladó vonatban egyszercsak orosz katonák támadtak meg, csomagjainkat elrabolták, a vészféket meghúzták, majd a vonatról leugorva eltűntek a sötét éjszakában. A csomagokban lévő összes pénzünket, felnőtt és csecsemőruhát, összes okmányaimat elrabolták. Hiába tiltakoztam magamból kikelve, hiába jajgatott feleségem karján tartva csecsemő kisfiát, könyörtelenek voltak. Mélységesen megalázottnak éreztem magam, hogy mint apa ellenállva nem védtem családomat a rablók ellen, de a fogolytáborban nagyon legyengült szervezetem és a túlterhelés miatt dőreség lett volna. Jóhiszemű voltam a támadókkal szemben, mert ez a rablás a fegyverszüneti szerződés megkötése után öt hónappal történt: életem legnagyobb szégyenének tartom!

Még ma sem tudok ránk kifejezőbb szót használni: Salgótarjánba, mint „koldusok” érkeztünk, egyetlen ruhában, még lakásunkat sem kaptuk vissza. Hálával gondolok vissza Orsi Károly kartársamra és feleségére, akik egy ideig befogadtak bennünket, élelmüket megosztották velünk, amíg szükséglakást utaltak ki számunkra az egykori csendőr iskolában. Ekkor mutatta meg feleségem igazán anyai hősiességét kis csecsemő fia iránt, aki nehéz táplálkozási körülmények között, egy ideig megszkott eszközök és bútorok nélkül, háromszor is váltott primitív szükséglakásban családtag anyai ösztönnel meg tudta védeni kisfia életét és egészségét.

Az 1945-ös tanévet a régi gimnázium épületében kezdtem meg, majd átmenetileg a Rákóczi úti Általános Iskolánál dolgoztam. Annyiban előnyömre vált, hogy itt nyugodt iskolai légkörben élhettem, míg a gimnáziumban a Rákosi korszaknak ebben az időszakában a túlbuzgó haladó szellemű diákok értékelése tanáraik egzisztenciális helyzetét is nem egyszer veszélyeztette.

Négy év múlva – 1950-ben – Kmetyi Ferenc igazgatósága alatt a Madách Gimnáziumba kerültem vissza, aholis több igazgató-váltás után, Herold László idejében, 1965-ben mentem nyugdíjba.

Azóta a 22-ik évet töltöm nyugdíjban, pedig már két évvel azelőtt egy tanár társam felesége azzal a meglepetésszerű megjegyzéssel tisztelt meg, hogy „maga már

20 évvel elmaradt a világtól!” Nem vágtam a malomkereket hozzá, mint Toldi Miklós, mintha nem is hallottam volna... Pedig mikor nyugdíjas koromban azt a sok tanulmányt megírtam, nem az önfítogtató csevegési és fecsegési vágy dolgozott bennem, de az a kíváncsiság, hogy annak a magyarságnak, mely ezen a földön, velem együtt oly sokat szenvedett, eredetét minél mélyebben megismerhessem. Igen, én még huszonkét éves nyugdíjas koromban is – üres csevegés helyett – ebben nem akartam elmaradni. „Elmaradtam”, mikor geológiai, ásvány-kőzettani, nyelvészeti, történelmi, néprajzi és beszéd zenei tanulmányaimat megírtam.

Legalább 21 kutató célzatú tanulmányt írtam, melyek közül jelentőségét mérlegelve itt röviden csak kettőt ismertetek.

Egyik a „*Sárkány védi kapunkat*” című néprajzi munka, melyben a hazai és erdélyi néprajzi kapuink keleti eredetében – mongol, kínai rokonságával – foglalkoztam. Ennek hitelét megerősítve egy tekintélyes régész-néprajzos professzor levelének idevágó részletét kell idéznem: „Úgy gondolom, hogy Kolléga úrnak sikerült szemléletessé tennie alaptételét, azt ugyanis, hogy a székelykapu a keleti kapuformák közé tartozik. Különösen irigylem azokért a felismerésekért, amikor egy-egy hasonló szerkezetre bukkan.” Itt e keletre mutató néprajzi munkámat azért említtem, mert annak komoly bizonyító jelentősége lehet a MTA által Nyugat-Kínába, a Hszincsiang-ujgur tartományba küldött expedíció kutatási feladatainak megoldásában. Ugyanis korunkban feltételezik, hogy egykor a magyarok ősei törzsszövetségben álltak – az uigurokkal.

A másik munkám egy 62 oldalas tanulmány, melyet már évtizedekkel ezelőtt megírtam, ellenőriztem, de különösebb visszhangot nem keltett. Legfeljebb két nyelvzenével foglalkozó hivatásos szakember véleményezése alapján „*Konkrét beszédzenei kutatási módszer*” címen 15 oldalra leegyszerűsítve egy vidéki folyóiratban megjelenhetett. Itt róla csak néhány mondatban adhatok ízelítőt.

Módszeremre épített konkrét tapasztalat szerint reflexek szempontjából alapvető zenei skála 8 hangja és a beszéd magánhangzós szótagjai – a szavak sajátos mássalhangzós hangelemeit leszámítva – megfelelő azoknak az egyszerű biológiai reflexeknek – a lélegzés, az ásítás, a tüszentés, csuklás, nevetés, sírás, szex, szeretet, fájdalom reflexeinek –, melyeken azonos párhuzamos élettani törvényszerűségek mutathatók ki. Leegyszerűsített megfogalmazásban: minden zenei hangnak és minden zenei beszéd-szótagnak egy-egy jól kimutatható, meghatározott szintű egyszerű reflex felel meg. Lényeg: a reflex-szint a hangmagassággal mindig törvényszerűen egybeesik. Ezért van a zenének – a beszéd gondolati tartalmával szemben – optimista vagy pesszimista érzelmi tartalma és szuggesztív hatása. Ezzel kapcsolatba hozható egy világhírű hegedűművész véleménye: „A zene csak akkor adja a teljes kielégülést, ha a teljes 'érzelmi ciklus'-on végig megy. Egyesek szerint a 'klasszikus érzelmi ciklus' a haraggal kezdődik, végighalad a gyűlöleten, a szereteten, a szexen, az örömen, végül a hódolaton.” Mivel az alapskála négy összhangzó C-dur akkordos és több egymáshoz viszonyított más diszsonáns hangokból áll, ezért a zenei összhang kellemes érzésben, a beszédösszhang pedig állító

mondatok kialakulására vezet. Viszont a diszsonáns hangok a zenében szomorú, fájdalmas érzeteket váltanak ki, a beszédben pedig tagadó mondatok dallamát kísérik. A „c” szintre emelkedő vagy eső egészszárlat a felkiáltó vagy kijelentő, viszont a befejezetlen érzetű félzárlat a kérdő mondatok befejezetlenségét indokolja. A többi kölcsönös törvényszerűséget a zene és beszéd között a „*Beszéddzenei kutatásaim*” című tanulmányomban írtam le.

Címén is megnevezett két fenti tanulmányomat szakkörökben csak kisebb visszajelzés követte, utána meg mély hallgatás következett, mintha meg sem írtam volna azokat. Az volt a benyomásom, hogy a szakemberek szokatlan témájuk miatt mintha mellőzték volna azokat, mintha a véleménynyilvánítás elől kitértek volna.

Hogy lelki feszültségemen enyhítsek, az ellenőrző „á” hegedűsípomat már évek óta lefekvés előtt párnám alá rejtettem, majd lefekvés után elővettem, megfújtam, hogy az éjszaka csendjében tudományos hitelét ellenőrizhessem. Sokoldalú kísérlet után a sípot mindig felszabadult érzéssel tettem le, mert mindig azt a következtetést vontam le: hogy a konkrét fizikai rezgés- és élettani törvények a legnagyobb személyi tekintélyű lektornál is biztosabban igazolnak engem.

Ezek után kérdezhetem, mi lesz, ha életemben végképpen nem kapok semmi – se jó, se rossz – visszajelzést munkáimról?

Erre más feleletet nem tudok adni, mint hogy képzeletben Ady bőrébe bújok, így a következő átélt érzések törnek fel belőlem is: „A Dunatáj egy bús villámhárító, félnépek és félemberek számára készített szégyenkaloda, hol a szárnyakat lenyesték...” Igen mi magyarok szégyenkalodában, lenyestett szárnyal hogy repülhetnének? Utána – a siránkozás helyett – megkérem hallgatóimat, hogy a legvégző konklúzió levonása céljából a verset tovább együtt mondjuk el. Vajon mi magyarok mik lehetünk itt Közép-Európában?

Dióhéjban röviden nekem ilyen földi élet „adatott”. De ha már „dióhéj”-nál tartunk – mivel a mesében minden lehetséges –, a „dióhéj”-at vegyük járműnek, például Noé bárkájának. Mondókám szereplői „dióhéj”-ba kerekedtek, a Küküllőn leereszkedtek. Holnap legyenek hallgatóim vendégei.

Ennyi volt, mese volt!

MONOLÓGIUM

Kovács Bodor Sándor portréfilmje (I. rész: Salgótarján)

A Medves fennsíkon vagyunk, Salgótarján mellett. Ez az egyik legszebb természeti táj, amit valaha is láttam. Salgótarjánban születtem ugyanis. Hát az embernek a születési helyét és hogy mikor született bizony elég sokszor el kell mondania az életben, vagy le kell írnia. Nekem, amikor kikerültem Franciaországba, Párizsba, rengeteg bajom volt ezzel a helynévvel Salgótarjánnal, ugyanis a franciák képtelenek voltak leírni, kimondani pedig egész egyszerűen a lehetetlenséggel volt egyenlő a számukra. Úgyhogy a végén, amikor be kellett diktálnom hol születtem, akkor elkértem a tisztviselő ceruzáját, tollát és leírtam nyomtatott nagybetűkkel, hogy Salgótarján. Természetesen kitettem az ékezetet is az ó betűre és az á betűre és vártam, hogy respektálják ezt a két ékezetet. Általában nem tudták kitenni, mert a francia ábécében nincs hosszú ékezetes ó és hosszú ékezetes á.

Mit jelent nekem Salgótarján? Azt hiszem, hogy a kiindulópontot, annak a parabolának, annak a félkörívnek a kezdőpontját, amelynek most már a második felében vagyok, a leszálló ágában, de gondolom még sokáig leszek ebben az ágban. Tehát a kiinduló pont az itt van Salgótarjánban és környékén, hogy a végpont hol lesz azt nem tudom. Azt, hogy hol születik az ember, és hol tölti gyermekéveit, ifjúkorának legfogékonyabb éveit, azt hiszem, hogy meghatározó, nagyon fontos. Én egy időben lelkileg rendkívül rosszban voltam szülővárossal, ezzel a várossal. Hát hogy miért, majd azt talán egyszer később elmondom. Most már kibékültem vele. De természetesen letagadni nem akartam és nem is lehet.

A háború. Erről is kell azért néhány szót szólni. Hiába nem lehet elkerülni a kellemetlen emlékeket sem. Én például emlékszem arra az időszakra, amikor deportálták a zsidókat. A Füleki utcában laktunk. Szemben lakott velünk a zsidó rabbi, azokat is deportálták, a volt osztálytársamat egy nagyon okos fiút. Emlékszem, hogy édesapám mindig azt mondta, amikor kézen fogva sétáltunk az utcán és esetleg találkoztunk ezzel a Béni nevű fiúval, aki kitűnő tanuló volt, hogy „Fiam, nem kell ezeket az embereket gyűlölni és ha valami hátrányt érzel vagy kisebbségi érzésed van, igenis fel kell venni velük a versenyt, legyél olyan jó tanuló, mint a Béni.” Hát Bényt is deportálták családjával együtt, ott voltam, ha jól emlékszem a Nagyállomáson vagonírozták be őket. Hát egész egyszerűen szörnyű volt, szóval az embertelenségnek ilyen bugyrait addig nem láttam, nem tapasztaltam, nem élhettem meg és amikor láttam, hogy embereket úgy zsúfolnak bele vagonokba, mint az állatokat és

én gyerekként is tudtam, hogy őket hova viszik, hogy a halálba viszik. Nem igaz, hogy a többiek nem tudták, hogy mi lesz ezeknek az embereknek a sorsa. Mindig könnyű kibúvót találni, mi nem tudtuk, nem láttuk, nem hallottuk. Az is egy nagyon hosszú ideig tartó élmény volt, és még ma is hat.

Hát itt éltem meg a Rákosi korszakot is. Elég sokat szenvedtem emiatt, mert apám kereskedő ember volt, jómódú kereskedő lett, és aztán tartalékos tisztnek behívták katonának, és Dunaföldváron 1944-ben meghalt. Így lettem én egy horthysta katonatiszt fia. Hát azt hiszem ennél rosszabb kategória abban a rendszerben nem volt, és ezért már gimnáziumba sem vettek fel. Nemcsak egyetemre nem vettek fel később, hanem már gimnáziumba sem vettek fel. Így kerültem Sárospatakra, a sárospataki református gimnáziumba. Nem bántam meg ezt az egy évet. Egy évig jártam oda, bár azt a rendkívül vallásos és kegyes szellemet én nem szerettem, amely akkor vagy akkor is uralkodott Sárospatakon, de maga a gimnázium remek volt. Szóval jártunk mendikálni, szuplikálni, nagyon érdekes korszak volt, de vissza kerültem Salgótarjánba és itt érettségiztem.

Még egy apróságot mondanék el. Nagyon fontos emlék volt akkor, amikor nehéz helyzetbe kerültem vagy külföldön bizonyítani kellett. Ugye közvetlenül a háború utáni években úgy fűtöttük az iskolákat, az osztályokat, hogy kimentünk az erdőbe, rőzsét szedtünk, felraktuk két ilyen hosszú botra, és azt becipeltük az iskolába. És emlékszem, hogy egyszer valószínűleg Bíró Sándor barátommal nagyon megraktuk ezt a két fát, és ahogy vittük az iskola felé az egyik fa kicsúszott a kezemből, és az egész rőzseköteg a földre esett, és én nagyon szégyelltem magam, és akkor elhatároztam, hogy többet ez a rúd nem fog kiesni a kezemből. És hányszor eszembe jutott, mikor nehézségeim voltak, vagy a teljesítőképességem határán voltam, hogy nem, nem adom fel, összeszorítom a fogamat és szorítom ezt a botot, és nem adom fel, azért is megcsinálom!

Még egy dolog jut eszembe, hogy sokszor mondják, sokszor kérdezik az embertől, hogy hát te pesti gyerek vagy-e, vagy vidéki gyerek vagy-e? Hát én vidéki gyerek vagyok. Büszke vagyok rá egyébként és arra is, hogy vidékről mindjárt a világ szellemi fővárosába, Párizsba kerültem. És mivel megakadályozták annak idején '53–54 tájt, hogy én az egyetemi tanulmányaimat Pesten végezzem el, hát elvégeztem Párizsban a Sorbonne-on.

Az ösztönök, érzelmek ébrednek ilyenkor fel az emberben, és ez a kettősség is nagyon fontos, hogy én, aki egész életemben, szinte vad racionalista voltam, mert hiszen a francia felvilágosodástól, azt tanultam meg, hogy bizonyos rémes dolgokat, háborúkat, vérengzéseket, deportálásokat, minden ilyen szörnyű dolgot egyedül úgy lehet kivédeni, ha az ember racionalizálja a dolgokat, racionálisan gondolkodik, felvilágosultan gondolkodik. Az a kettősség sem zavar, sőt a legnagyobb harmóniában van bennem, hogy egyszerre vagyok a görög istenek gyermeke, és fontosak számomra a mítoszok, a mitológia, a legendák, a szibólumok, ugyanakkor van bennem egy erős racionalizáló hajlam.

Egy kicsit elbambultam azt időt, mert egy órakor találkozót beszéltem meg Hermésszel itt a keresztnél. Érdekes módon nem zavarta őt az, hogy egy keresztény jelképnél találkozunk. Van itt egy kereszt, de már majdnem negyed kettő van, az ördög vigye el hát majd valamit csinálunk itt. Sietek, remélem megvárt, bár nem szeretni, hogyha késik az ember, ezt lehet, hogy tőle örököltem, mert én sem szeretem, hogyha késnek a barátaim. Hát a fene egye meg, nincs itt senki, elkéstem, az anyját. De várjál, van itt azért valami. Jé, lúdtollat találtam. Hát úgy látszik Hermésznek nem volt ideje, nem várt meg, de hagyott nekem üzenetet. Mégpedig egy-kettő-három-négy szép lúdtollat. Hát igen. Biztatásnak veszem, hogy írjak tovább, folytassam a megkezdett munkát.

Hogyan lesz valakiből író? Nem tudom pontosan megmondani, hogy mikor döntöttem el, hogy író leszek. Valószínűleg akkor, amikor egyszer Sárospatakon magyar tanárunk azt a feladatot adta az osztálynak, hogy mindenki írjon verset vagy novellát. Az egyik osztálytársam verset írt, és nagyon megdicsérte őt a tanár. Gondoltam ejnye, ejnye hát ilyen én is tudok írni. És akkor kezdtem el rendszeresen írni, persze ilyen kezdő diákokra jellemző verseket.

Párizsban jöttem rá, jöttünk rá '56 után, hogy tulajdonképpen nem ismerjük a modern magyar irodalmat, fogalmunk sincs Kassák Lajosról vagy Szentkuthy Miklósról, de még olyan írókról is, akiket pedig akkor agyon ajnároztak, még József Attiláról is túl keveset tudunk.

Hát amikor egyszer megkérdezték tőlem fiatal író barátaim, hogy ők lapot szeretnének alapítani, egy új nemzedéki, irodalmi folyóiratot és mi a teendő, azt mondtam nekik, hogy gyerekek, ha nincs pénzetek, ha nem örököltetek a szüleitektől vagy nincsenek gazdag rokonaitok, ismerőseitek, akkor tanuljátok ki a nyomdászmesterséget. Menjetek el egy nyomdába dolgozni, és csináljátok meg azt a lapot! Most persze ez egy kicsit viccnek hangzik, holott nagyon komolyan mondtam nekik, mert mi, ahogy erről talán lesz még alkalmunk beszélgetni, úgy alapítottuk 1962-ben, Párizsban egy magyar nyelvű folyóiratot, hogy egy árva fillérünk nem volt, és csak úgy sikerült egészen a mai napig fenntartanunk, hogy az egyetem elvégzése után kitanultuk a nyomdászmesterséget, és Papp Tibor barátommal ketten közel harminc éven keresztül egy nagy Párizs környéki nyomdában dolgoztunk, amelynek kulcsa a zsebünkben volt, ahol este bent maradhattunk és szedhettük a verseinket, novelláinkat és nemcsak a sajátunkét természetesen, hanem másokét is, amelyek a Magyar Műhelybe kerültek bele. Bemehettünk szombat-vasárnaponként is, és ott töltöttük időnk nagy részét, így aztán természetesen nem lettünk gazdag emberek, nem gazdagodtunk meg, de azt hiszem, hogy itt megint elmondhatom, hogy nem bántuk meg.

Hát keresem továbbra is Hermészt, meg vagyok róla győződve, hogy itt van valahol, csak incselkedik velem. A kert alatt Hermész alakoskodik, nem véletlenül hagyta itt nekem ezt a tollat. Hermész, Hermész ott vagy? Hát, ide figyelj csak meg akartam köszönni ajándékodat.

Salgótarján képe az utóbbi harminc-negyven esztendőben persze teljesen megváltozott. Emlékszem, hogy gyermekkoromban itt ródliztunk az öreg zsidótemető kerítése mellett, mert itt egyetlen egy ház sem állt. Az erdő széléről indultunk és leszaladtunk egészen az útig. Nyáron meg az ide közel lévő Báthory szobornál játszottunk, a Kiseréten, a vasút mentén, a Tarján patakban, úgyhogy a legkorábbi emlékeim ezek. Most már itt a zsidótemető melletti rész teljesen beépült, így a zsidótemetőbe jöttünk be, hogy ezt a részt leforgassuk. Hát ez alkalmat ad nekem arra is, hogy egy kicsit a különbségről, az emberek közötti különbségről elmélkedjem. Nagyon megdöbbenett tegnap, amikor azt olvastam egy komoly tanulmányban, ugye hogy a csirkék, némely csirkefajta gyűlölik egymást. Hogyha a kendermagos csirkék közé betesznek egy fehér csirkét, azt a kendermagos csirkék agyoncsípik és fordítva. Nagyon elgondolkoztató ez a különbség. El nem tudják képzelni, hogy van-e valóban a fajok között valami determináns különbség. Én továbbra is azt hiszem, hogy nincs, hogy mindenféle faji megkülönböztetés és faji gyűlölet az az embernek nem vele született tulajdonsága, hanem kialakult, sajnos kialakult tulajdonsága. Igen, azt hiszem, hogy azok a jó társadalmak, amelyekben még az átlag emberek, azok is akik különben nem hősök, tisztességesek maradhatnak.

Salom! Nyugodjatok békében kedves barátaim. *Ez a föld a ti földetek is.*

„Báthory István Erdély fejedelme, majd Lengyelország egyik legkiválóbb királya”. Hát ezt mi akkor gyerekkoromban még nem nagyon tudtuk, vagy nem nagyon figyeltünk oda, de rengeteget játszottunk itt a Báthory szobornál, hát ez a szobor már ötven éve itt áll, kopik, ugye még dacolt az idő támadásaival. Nem messze laktunk ide, a Füleki utca 42-ben. Ide jártunk ki játszani a hegyoldalba, a Kiserdőbe egy barlangot ástunk. Egyszer egyik barátunk Schultz Pityu majdnem ott is veszett, mert az ellenfél bandája – nekünk is volt természetesen bandánk, a Füleki utcaiaknak – a bezárta Pityut egy barlangba, és tüzet rakott a barlang bejárata előtt. Mi rohantunk haza a szüleinkhez és segítséget kértünk, mert attól féltünk, hogy Schultz Pityu benne ég a barlangban. Aztán sokat fociztunk itt, vagy lementünk a Kiserétre, a patak partjára és rendkívül nagy rongylabda csatákat vívtunk.

Hát itt a Polk vendéglőnél jöttünk le ide, itt folyt ki valahol a gőzmalomból a meleg víz, itt tocsogtunk, fürödtünk és itt volt a Kiserét. Hát ma is itt van, csak már nem egészen olyan, mint azelőtt volt, harminc-negyven évvel. Szépen le volt kaszáva a fű és itt rengeteget futballoztunk, hiszen ott van fent, még ma is létezik a régi Sté-cé pálya. Ugye mi nagy Sté-cé drukkerek voltunk: Hajrá Sté-cé!

„Kevés hely van a világon, ahol olyan festői környezetben épült volna labdarúgó pálya, mint Salgótarjánban. Itt a tarjáni stadionban csap össze egymással a Salgótarjáni Bányász és a Sztalinói Shaktyor együttese. Most Bodon a bal oldalról hozza át jobb oldalra a labdát, szépen gurítja tovább, ott van Jagodics jobbszélőnél. Majd tovább előre Csákihoz kerül, Csáki meredeken szökteti Jagodicsnak, Jagodics száguld a labdával, majd lő. Gól!”

Magyarország egyik legmeredekebben emelkedő vasúti pályája ez. Itt megy el szülőházam előtt. Nagyon sok kellemes és nehéz élményem fűződik ehhez a házhoz. Most végül is csak annyi fogalmazódik meg bennem, gyakran szokták mondani, hogy összemennek a gyerekkori házak, kertek, kicsik lesznek az idő múltával, és nekem is az az érzésem, hogy nem csak hogy összement ez a ház, meg a kert, hanem a felismerhetetlenségig kicsi lett. Ebben a házban is volt egy nagyon jó kis kocsmá. A Scholtz-féle kocsmá. Aztán itt lakott egy „kurucz” néni, akit egyszer a padláson átfúrt lyukon keresztül meglestünk az egyik barátommal. Vagy például itt a Nemzeti tűzfalán sokáig lehetett látni apám üzletének hirdetését.

Apám egyébként nagyon felvilágosult, modern gondolkodó ember volt. Például a húszas évek végén, harmincas években Adyt olvasott, és egyik anyámnak írt levelében hosszasan elemzi Ady költészetét. Azután repülőgéppel elment az 1936-os berlini olimpiára. A gödöllői dzsemborin vett egy sátrat amerikai cserkészektől és mi ezzel a sátorral jártunk az Ipoly-partra, hát ahogy ma mondanák kempingezni. Övé volt az egyik első gépkocsi Salgótarjánban, egy kis Fiat Topolinó, úgyhogy tőle és anyámtól is nagyon sok mindent tanulhattunk mi gyerekek, és tanultunk is.

És hát természetesen aztán itt ébredezett bennem a szexualitás is. Azt hiszem, hogy azzal a mi szüleink abszolúte nem tudtak mit kezdeni, semmiféle szexuális felvilágosítást nem kaptam, még az iskolában sem. Úgy gondolom, hogy az én igazi egészséges szexuális életem az majd Párizsban kezdődik, bizony elég későn, hiszen 22 éves koromban kerültem külföldre. De jó is lenne, ha ezek a szép kis tarjáni lányok, akik itt sétálnak, jönnek iskolából, mennek hazafelé, már más nevelésben részesülnének mint én, és azt a sok felesleges kínlódást, onalizálást, meg mindenféle pótszerelmet ugye már ki tudnák kerülni és egészséges, felszabadult, szerelmi és szexuális életük lenne, amilyen például a francia fiataloknak van. Akiket jobban ismerek, de azt hiszem, hogy most már idehaza is a fiatalok sokkal felszabadultabbak, sokkal természetesebbek, mint mi voltunk az '50-es években.

GERELYES ENDRE SZOBRÁNÁL

Szerbusz Bandi, gondoltad volna 1951–52 körül, hogy 1996-ban majd itt ülünk egymás mellett, te mint szobor, én mint élő ember. Egy osztályba jártunk, mennyit csibészkedtünk együtt. Jó barátok voltunk, te bokszoltál, én szertornáztam. Együtt kirándultunk, udvaroltunk. Írni is együtt kezdtünk, van is egy közös írásunk. Én írtam a szöveget, te pedig az illusztrációkat készítetted. 1956-ban te voltál az a pesti diák, aki a Nógrád megyei Munkástanács ülésén elmesélted, hogy mi történt Pesten, beszámoltál a fővárosi eseményekről. Lehet, hogy ezért fizetted olyan súlyos árat. '56 után felfedeztek, mint fiatal író. Te hajlandó voltál akkor közölni első novelláidat, amikor minden magyar író hallgatott, úgyhogy fiatal zsenit csináltak belőled. Később Szegeden lettél egyetemi tanár vagy előadó tanár. Elindultál felfelé, amelyről kiderült aztán, hogy lefelé ment ez az út.

Meghasonlítottál önmagaddal, és te aki olyan jó képű, fiatal, erős fiú voltál, a „9 perc” bokszoló hőse, lassan megkopaszodtál. Rászoktál az alkoholra és amikor Párizsban találkoztunk az már nagyon kínos volt. De ebből érdemes levonni azt a tanulságot, hogy az író ne kössön szövetséget a hatalom ördögével.

„Csellel leiszom magam a sárga padlószőnyegig,
végigheveredem a célegyenesen
így se neked, se nekem.
Pőre a barna anyateszt, albérletbe kiadott vágy,
higany rohan a falvédőben, vezércsere.
Sejtéd miközben hajadat bodorítod,
sötét hajadat, kiegyenesíted a derekadat.
Ma minden sikerül.
Minden hungarocsel.
A játszma vége”

1996–97

A portréfilm folytatása 2001-ben Párizsban, Shervy-ben és Marseille-ben készült. A bemutatók 2002 tavaszán Salgótarjánban, Budapesten és Párizsban lesznek. (KBS)

„ÁLMOK, MESEK, JÁTÉKOK NÉLKÜL AZ ÉLET SZÍNTELEN ÉS ÜRES”

– Beszélgetés Erdős Istvánnal –

Mintegy húsz éven keresztül dolgoztunk együtt a nógrádi megyeházán. Mi, mezői munkatársak, kissé különönc kollégának könyveltük el, míg a vezetők inkább rebellis, izgága ifjúnak ítélték, akinek majd’ mindig merőben más véleménye van, mint a hivatalos álláspont.

Erdős István valóban valahogy kilógott a merev adminisztrációból, a bizalmatlan, bürokratikus hivatali karból. A társadalmi problémákra érzékeny tanár-népművelő mentalitásával, és a ’60-as évek közepétől megjelenő kritikai írásaival, novelláival sok vihart kavart maga körül.

S ha az eltelt évtizedek alatt higgadtabb és körültekintőbb is lett, egész munkássága arról tanúskodik, hogy a bőrből nem bújít ki. Mindig képes valami újjal előrukkolni környezetéről, a társadalomról, szakmájáról, az irodalomról.

Eddig megjelent művei sokoldalúságáról tanúskodnak: írt publicisztikát, kritikát, esszét, novellát, játékfilmet, rádiójátékot, szociográfiát is. Munkája mellett népes családjára a legbúszkébb.

– Szeretném, ha nagyjából időrendben tekinthetnék át életed, pályád főbb állomásait. Először mégis, mintegy bemutatásul azt kérdezem, képzettséged, munkásságod alapján hogyan határozod meg te magadat?

– Mindenekelőtt nyugdíjas tanárnak, népművelőnek tartom magam. Olyannak, aki értelmiségiként valamiféle irodalmi és tudományos munkásság határán megpróbáltam hozzátenni valamit ahhoz a reménytelenül sivár és üres szerephez, ami az iskolában pedagógusként, a közigazgatásban népművelőként, a kulturális vállalat és a civil szervezet vezetőjeként rám hárult.

Azt gondolom, ezek a szerepek nem tölthették ki igazán az életemet. Így jött az a belső kényszer, hogy tanulmányt, kritikát, novellát, szociográfiát kell írnom. A baj az volt – legalábbis az 1960–1999 közötti időszakban –, hogy a hivatásszerűen végzett érdemi munka ellehetetlenülése mellett a publikálás sajnálatosan, már-már gyalázatosan a vasárnapi író színvonalán valósulhatott meg. Nem fordítódtak rá azok a kutatói, írói energiák, amelyek szükségesek lettek volna, hogy az ember 60–62 éves korában ne két-három könyvvel, játékfilmmel, rádiójátékkal a háta mögött nézzen vissza, hanem a jó művek tucatjaival, amelyek hiányoznak a repertoárból.

Ha az ember hatvan éves elmúlt, akkor igazából már csak hiú remény, haogy majd még ezeket megírja. Bizonytalan, ad-e az Isten egyáltalán időt, teret, bölcseséget és sugallatot, hogy ezekhez hozzákezdeni érdemes legyen.

– *Zemplén határán születél, paraszti családból. Milyen örökséget hoztál magaddal? Milyenek voltak gyermekéveid?*

– 1939-ben láttam meg a napvilágot, az akkor még önálló Zemplén és Borsod megye határán fekvő Hernádnémetiben. szüleim parasztemberek voltak, de szigorú, gondolkodó emberek, büszkék arra, hogy zempléniék.

Azt tartották, hogy a zempléni világ a konzekvens paraszti hagyományörzésében, gondos gazdálkodásában, emberibb, okosabb munkálkodásában, őszinte vallásosságában értékesebb, mint a borsodi. Ez egy elfogult, lokális közelítés volt, de én ezt megörököltem, emiatt ma is büszke vagyok zempléni származásomra.

Nyolc-tízéves gyermekként szüleim szemével láttam a világ nyomorúságát, ellentmondásosságát. 1948–49-ben az ország hatalmas változások előtt állt. Édesapám, 6–7 holdas parasztemberként a kiscgazda mozgalomnak volt lelkes híve, szavazója. Mi, iskolás gyerekek viszont egyenes parancsot kaptunk a tanítónktól, mondjuk meg szüleinknek, hogy a kommunista pártra kell szavazni. nem tették, de ebből nem lett bajom...

Gyermekeimet egyébként a háború utáni szegénység jellemezte. Cukor helyett melasz volt az édesítő, minden második nap kását ettünk. Édesanyám minden hónapban süített négy taligakerék nagyságú kenyeret. Sosem felejttem el a frissen kisült cipó, a tejföllel vagy zsírral megkent kenyérlángos ízét. Hát így éldegélt a mi nagy családunk, amelyben szüleim két nővéremet és egy hugomat is nevelték.

Szüleim vallásos emberek voltak, katolikusak. Nemcsak hittanra járattak, de ministrálnom is kellett a miséken, litániákon. Fájdalmas büntetés volt, amikor kölyök-futballcsapatunk mérkőzése egybeesett a litániával, és nekem foci helyett ministrálnom kellett.

– *Talán innen, elemista korodból származik legendás futball-imádatod, a sport szeretete, netán a küzdelem feltétlen vállalása is?*

– Igen, ugyanis iskolánk igazgatója hallatlanul sokat adott a sportra, a testi kultúrára. A Hernád a falu gyerekeinek természetes fürdőhelye volt. Imádtuk a tiszta, zöld vizét. Az igazgatónk megtanított bennünket úszni, majd kiszuperált versenykajakokat szerzett Diósgyőrből. Azt mondta, aki tud úszni, kajakos lehet. Csodálatos élmény volt a kajakokiba beülni és versenyezni. Később röplabdapályát építettünk, esti világlátással. Gondold el, az '50-es évek elején.

Hát innen örököltem én meg a sport, a labdajátékok szeretetét. A futballszenvedélyem máig megmaradt. A küzdés kényszere, a játék fontossága ötven éve evidencia nekem. Tanárként ebből konfliktusaim is származtak, mert hiába panasztam: a legnagyobb nevelési ziccer marad ki az iskolában, amikor elhanyagoljuk a testkultúrát. Csak legyintettek rám. Pedig nem agitálni kell a gyerekeket, hogy légy erős, bátor, bajtársias, hanem a csapatban, a küzdelemben kell rászoktatni őket a fair-play szellemére, a becsületes győzelem örömére.

– *Nagy tisztelettel emlékeztél édesapád emberi tartásáról, különös szigoráról. Azt mondtad, ezeket örökölted tőle. Az önfejséget is, mert azt mondják önfejű vagy?*

– Édesapám már-már az ésszerűtlenség határáig igazság-párti, makacs volt. Ahogy én a magam paraszt eszével gondolom, az úgy jó – vallotta. Ezt is megörököltém tőle. Sőt, az önfejlés mellé nálam párosul a hirtelenharagúság is: bizonyos helyzetekben a józan ész, a realitás ellenére vitázom, ellenkezek. Már-már az ökölre menésig is vállalom a konfliktusokat, ami a valóság tényeivel szemben értelmetlen. Borzasztóan haragszom magamra ezért.

– *Az elemiben jó tanuló voltál, természetes volt, hogy tovább lépsz. Milyen hatások értek a városi iskolában?*

– A miskolci Földes Ferenc gimnáziumba jártam be minden nap vonattal. Jó orosz tudásomnak köszönhetően a haladó nyelvi csoportba kerültem, így latint és franciát is tanulhattam az orosz mellett. Egyszer helyettesített az osztályunkban H. Kovács Mihály tanár úr. Ő egykor József Attila diáktársa volt a szegedi egyetemen, és egyben a híres-hírhedt Horger Antal professzor egyik tanúja, amikor az eltanácsolta nagy költőnket az egyetemről. Az óra végén felszólította egyik osztálytársamat meg engem, famulusokra lenne szükséges az egyetem könyvtáraiban... Ránk gondolt...

Képzelheted, mennyire másként néztünk már az irodalomra, amikor bekerültünk az egyetemi könyvtár világába. Az egyik héten József Attila kötetét, a másikon Jókai regényeket vittem haza, aztán Tolsztojt, Mikszáthot, Szabó Dezsőt. „Az elsodort falu” regény-élménye ma is bennem él. Nem volt már többé gondom a könyvek hiányával. Olvastam is rendületlenül. Így teltek a diákéveim, szinte észrevétlenül.

1956 októberében kitört a forradalom. Ott voltam mindenütt a miskolci eseményeken. Nagy Attila, fiatal színész szavalatát soha nem felejttem el. Esküszünk, esküszünk! – harsogtuk vele. Tanúja voltam azoknak a lövéseknek, amelyek a miskolci rendőrkapitányság ablakából vágódtak ki a tüntető tömegre. Gyerekésszel arra gondoltunk, itt vagyunk, merészen tiltakozunk, ez a forradalom, a mi forradalmunk...

– *A szülőfaludban hogyan fogadták a forradalmat?*

– Október 25-én, vagy 26-án, mire hazaértem már tudtak a miskolci eseményekről. Különböző rémhírek keltek lábra... A forradalom fogadtatása a faluban örömteli, szinte mámoros volt, a paraszti világ álma teljesedett be. Persze apám is csak addig lelkesedett, amíg megszűnni látta a beszolgáltatást. Ám, amikor arról volt szó, hogy megyünk tüntetni a diáksággal, megálljt parancsolt, úgy kellett elszöknöm a faluból Miskolcra.

Egyébként csak egy hajszálon múltott, hogy magam is nem lettem az esztelen megtorlás balekjává. A falu forradalmi bizottságának elnöke felkért, hogy a nagygyűlésen szavaljam el a Nemzeti dalt. Ám én a vonaton huzatot kaphattam aznap, és rettenetes fülfájással, magas lázzal ágyba kerültem. Aki helyettem szavalt, és aznap este ott a forradalmi bizottság diáktagja lett, két év börtönbüntetést kapott...

November 4-én aztán minden szép álmunk szertefoszlott. Az égből Népszabadság eső esett... Az oroszok Miskolcra is beköltöztek. A laktanya kerítés mellől

szídtuk őket, kiderült egész jól tudunk oroszul. El is határoztam: oroszból fogok érettségizni. Nem bántam meg, jeles lettem. Zöld utat kaptam az egyetemi felvételihez. Kisebb-nagyobb kitérők után 1958-ban a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem hallgatója lettem.

Az egyetemen volt egy kitűnő irodalomtörténész tanárom, Kovács Kálmánnak hívták, fiatalon meghalt, ma is áldom a nevét. A XIX. századi magyar irodalom, a magyar nagyepika és különösen Arany János művein át volt rám igen nagy hatással. „A nagyidai cigányok” nekem sokkal több lett, mint lecke.

Egyébként eleinte úgy voltam vele, hogy az már maga a csoda, hogy én itt állok a fényes egyetem kőkövén. Én bizonyára csak véletlenül kerültem ide. Nem vagyok én idevaló, kiderül a tévedés, nem lesz ebből semmi. Szinte csak szégyenkeztem, pirulgattam a nyakkendős gyerekek mellett. Sok időt töltöttem a focipályán, meg a moziban, s aztán már magam is csodálkoztam, valóban jelesre vizsgáztam? Igen, a legelső félév végén hét tantárgyból hét jeles volt az indexembe beírva.

Így jutottam el az államvizsgáig, s akkor kezdett csak igazán lelkifurdalásom lenni, amikor jelessel fogadták el a sietősen összelapátolt szakdolgozatomat is. Nem csak az ötösért kellene tanulni, hogy éhen ne haljak – jó vizsga, jó ösztöndíj! –, de végre komolyan kellene készülnöm, hiszen nemsokára tanár, történész leszek...

Egyszer csak ott volt a diploma a kezemben. hamarosan megéreztem a tanítás ízét. Micsoda remek dolog, hogy harminc fényes szempár szegeződik rám, harminc gyereket érdekel az a vers, amiről beszélek.

– Csakhogy ezzel a lehetőséggel, ezzel a szuggesztíóval nem sokáig tudtál élni. Hogy kerültél Tarjánba?

– Csík Pál megyei tanfelügyelő eljött Debrecenbe, magyar-történelem szakos tanárt keresett. Megegyeztünk. Letelepедtem Salgótarjánban, hamarosan családot alapítottam. Nagy lelkesedéssel láttam munkához, esküdni mertem volna, hogy amíg élek én mindig egy katedráról fogom nézni a ragyogó gyermekszemeket. Nagyszerű érzés volt tudni: értik amiről beszélek, amit mondok.

– És akkor, egyszer csak megfagyott körülötted a levegő?

– Igen, de nem a magyar tanítás, vagy éppen a diákszínjátszó csoport körében sorakoztak a konfliktusaim, hanem a már emlegetett testnevelés tantárgy körül. Azt mondtam, hogy úgy nem lehet, nem szabad testnevelési órákat tartani, ahogy csinálják. Később rájöttem, nemcsak a tornaórával van baj, de majdnem minden csak a látszatokért van az iskolában. Mindenki önös érdekből magyarázkodik. Mellébeszél, és mi tanárok fütyülünk arra, hogy milyen a tanítványok helyzete, hogy mi a gyerekek érdeke. Emiatt jöttem el...

– A közigazgatásba kerültél, ahol ugyanaz volt a helyzet.

– Még rosszabb volt. Elképesztő, hogy milyen szabályok, kötöttségek között kellett lavírozni, amíg megszületett valami viszonylag értelmes dolog. Nagyon nehezen fogadták el, hogy én egy lelkes bolond vagyok a szakmám körében. A művészeti területen dolgoztam. Ma egy szobrászati zsűriben ülök, holnap egy

Madách Tragédia bemutatóján veszek részt. Persze, hogy élveztem, persze, hogy jöttek az új konfliktusok.

Szerencsémre irodalmi, képzőművészeti, sajtó kapcsolataim kihúztak a közgazgatás kínlódásaiból. Sok mindenről gyökeresen más volt a véleményem, mint a hivatalos álláspont, és nem is hallgattam erről. Nehezen viselték el, de elnézték. A hátam mögött azt mondták, zavarosfejű vagyok...

– *Így húztál le közel negyedszázadot ebben a közegben, amiről egy kötetre való élményanyagot gyűjtöttél. Ez volt a Te igazí világod, 1987-ben mégis más vízekre evezted.*

– Igen, a moziüzemi vállalat igazgatója lettem. Ez nagyon is kedvemre való volt, mert – ahogy említettem – egyetemistaként minden időmet a moziban, meg a foci pályán töltöttem, imádtam a filmeket. Azt gondoltam, mozivállalati igazgatóként megvalósíthatom elképzeléseimet, kiélhetem ezt a szenvedélyemet is.

Az első években minden rendben volt. Akkoriban még 110 keskeny vetítőhely, és vagy 30 normál mozi működött a megyében. Az átlagos nézőszám 100–200 körül mozgott, még egy ezres lélekszámú kisközségben is. Három évig sikeresek voltunk. Háromszor nyertük el a Kiváló vállalat címet.

– *Kulturpolitikai, filmszakmai nézőpontból otthon voltál, de gazdasági ügyekben?*

– A vállalat gazdasági vezetője jó szakember volt, idővel azonban magánéletbeli problémái miatt gondok jelentkeztek. Sokan biztattak, keressek mást, a változásokat is jobban követni tudó gazdasági szakembert. Bennem azonban volt valami emberi rokonszenv, talán némi szánalom is iránta, s nem váltam meg tőle. Ez – mint később kiderült – súlyos hiba volt.

Néhány rossz szervezeti, gazdasági döntés után a vállalat kasszái kiürültek. 1990 körül csőd határára jutott ez a tanácsi vállalat is. Egyébként az ország húsz moziüzemi vállalata közül a többség így járt. Néhány gazdag megye, nagyobb város akadt csak, ahol üzleti alapon, vállalkozásban tovább tudták éltetni a céget.

– *Te, a korábban mindig „nagyokos”, magabiztos ember bukásként élted meg ezt a szituációt?*

– Feltétlenül. Fájdalmas volt megbirkózni azzal a tudattal, hogy volt egy jól működő megyei tanácsi vállalat, amelynek ingatlan-tulajdona egyszerűen csak Salgótarján, Balassagyarmat, Pásztó városok önkormányzatának birtokába megy át, s a bérleti jogot Salgótarjánban 10 évre krajcárokért kapja meg az INTERCOM, Balassagyarmaton pedig egy forint éves bérleti díjért egy helyi vállalkozó...

– *Két-három évre visszakerültél a korábbi munkakörödbe – most már ugyan a megyei önkormányzat hivatalába –, majd 1995-ben már a TIT Nógrád Megyei Egyesületének igazgatójaként szövedtél újra szép, színes álmaidat.*

– Nézd, a TIT korábbi igazgatója megmondta nekem, hogy csőd szélén van az egyesület, s legfeljebb csak nagy erőfeszítések, átszervezések árán lehet talpon tartani. Kihívásnak tekintettem ezt a feladatot. Egy-két évig még sikeresen működött is a rendszer, aztán gyorsan kiderült, hogy már a tudományos ismeretterjesztés világa is oly módon üzletiesedett el, hogy csak az tud megélni, aki csal, lop,

manipulál... A felnőttképzési rendszerben olyan verseny van, amit én magam, mint ambiciózus népművelő már nem tudtam vállalni.

– *Erre mondják: egy kudarc is elég, kető már sok/k/...*

– Így igaz, a depresszió határára kerültem. Egy ideig táppénzes állományban voltam, aztán 60 éves koromban nyugdíjba menekültem.

– *Azt mondják nehezen viseled el a kritikát, érzékeny, sértődékeny ember vagy. Mennyiben játszottak ezek közre kudarcaidban?*

– Bizonyára volt benne szerepük. A kritikát egyébként jól tűröm, amennyiben az igazságos. De a kritika, a minősítések realitása nehéz kérdése az életnek. Az viszont való igaz, hogy túl érzékeny vagyok – s mint utaltam rá, hirtelen haragú is. Pedig tudom, hogy az emberi kapcsolatokban legfontosabb a feltétlen tisztelet a másik ember iránt, az emberi méltóság nagybecsülése. Függetlenül származástól, vallástól, társadalmi státusztól. Sőt, mint nélkülözhetetlent, ide sorolom a türelem, a szeretet, a nyájasság szükségességét.

Igen nagy hatással volt rám a tolsztojianizmus, abban az értelemben, hogy milyen nagyszerű lenne, ha a társadalmakat nemhogy a gyűlölet, a rivalizálás működtetné, de a szeretet határozná meg. Ha nem az irigység, a féltékenység, a kivagyiság, a mindenáron való győztesnek lenni helyzet dominálna, hanem a megértés, a méltányosság, a szeretet.

– *A kudarcaid után gyorsan talpra álltál. Könnyen túleszed magad a törtéteken?*

– Egyáltalán nem, de amikor a TIT-től megváltam, már jó egy éve dolgoztam a Nagyoroszi című könyvemen. Csak az írásnak élni! – az volt életem következő programpontja. A kutatás, a szorgalmas munka! Újra otthon lettem a könyvtárban, a levéltárban – mindez gyorsan visszaadta az életkedvemet.

– *Meg a löverseny talán? Baráti körökben ismert, hogy szenvedélyes szerencsejátékos vagy. Ezt a személyiségjegvedet aligha a családból hoztad. Hát honnan?*

– Hát, nem családi örökség, az bizonyos! Azt gondolom viszont, hogy az emberi boldogulásnak egyik legfontosabb kritériuma, – a már említett szeretetigény mellett – hogy az élet monoton mechanizmusát, darálóját hogyan viseled el.

Ha a kényszer-monotóniát nem színesítik a család szeretet-örömei, a nyitott játékok, az emberi méltóságot megőrző tudatosság apró kis tünetei, akkor értelmiségiként nem élhetsz elviselhető életet. Álmod, mesél, játékok nélkül az élet színtelen és üres.

– *Hogy épült be személyiségedbe, hogyan vált nálad szenvedéllyé a játék?*

– Nézd, az álmokból, a mesékből egy másik élet épül fel az ember fantáziájában és gondolatvilágában, akarva-akaratlanul is. Na, most a játék, a győzni akarás ebből a fantáziavilágból következhet. A hétköznapi valóságot nekem gyermekkoromtól kezdve az álmok, a fantáziák világa egészítette ki. Ez már maga is egyfajta játék. Sajátos izgalom-világ, amelyre újabb és újabb játékok épülnek.

Kezdetben csupán a labdák játéka. Éppúgy imádtam a gyermekmarokba is elférő kaucsuklabdát, mint a röplabdát, majd a futball-labdát. A futballból automatikusan következtek a focival kapcsolatos szerencsejátékok elsősorban a totó.

Később a lóversennyel is megismerkedtem, és ma is szívesen járok az ügetőversenyekre.

– *Most fejezted be egy könyvedet. Hallhatnánk erről, mostani munkádról és terveidről?*

– Messze kéklik a Duna címmel írtam egy esszéregényt, egy szociografikus kariertörténetet, amely Rácz Pál XIX. századi cigányprímás életéről szól. A könyv figyelmeztetni akar: rossz úton járunk a roma-problémák megoldásában, ha ma is képtelenek vagyunk a roma-embert egyenrangú partnerként kezelni.

Egyébként most egy kísérletező fővárosi kiadó felkérésére anyagot gyűjtök olyanféle művelődéstörténeti munka alapozásához, amely a magyar könyv évszázadaihoz kötődik, ha ezt a könyvet meg tudom írni 2002-ben, akkor a réges-régen félbemaradt tanári munkámat folytathatom az irodalom, a magyar kultúra megszerettetése ügyében...

Pájer Marianna

„HIDEGEN VERIK A VASAT”, AVAGY A PLETYKA LÉLEKTANA

„...íme olvasóm, kezembe adom Hatvani Istvánnak biográfiáját. Nekem ezt Pörzse néném beszélte, neki pedig Kati, a pap szolgálója, ki ismét maga szájjaválása szerint hiteles embertől hallotta. Ezt azért mondom el, hogy ha valaki kételkedne annak igazsága felől, azt én egyenesen Örzse nénémhez igazítom, ő pedig haladék nélkül Katira, a pap szolgálójára, az megint kétségkívül tovább. Hogy tehát ez a sok lótás – futás elmaradjon: commendálom minden becsületes embernek, hogy inkább csak nekem higgyen, aminthogy lehet is...”

Próbáljuk meg kicsit izlelgetni ezt a szót: PLETYKA.

Mi jut róla eszünkbe?

Falu – idős asszonyok – általában fekete ruhás kendős öreg nénikék – unaloműzés – időtöltés – jó idő, rossz idő: mindegy – magánélet, magánélet... persze mindig másoké!

Kicsit gondoljuk át az interperszonális kommunikációnak ezt a sajátos szegletét, amelyről nagyon keveset tudunk, de ez a nagyon kevés csak a tudományos háttér és ismeret vonatkozásában értendő, valójában valamennyien született pletyka szakértők vagyunk.

¹ Dr. Kazinczy Sámuel hajdúböszörményi főorvos *Töredékek debreceni professzor Hatvani Istvánnak életéből* című anekdotagyűjteményének előszavából.

Célom az, hogy megtudjam mi a pletyka, mi a funkciója az interperszonális kapcsolatokban, mi az, ami miatt soha „ki nem vész”. Mi lehet az, ami minden elutasítás ellenére „pletykálásra késztet, kényszerít” minket. Szerettem volna feltárni, igazak-e a pletykához, pletykáláshoz kapcsolódó sztereotíp képek miért van és tükrözi-e a valóságot az, hogy a pletykafészek szó hallatára sokunkban egy idős, unatkozó öregasszony képe jelenik meg, aki mindenkiről tud mindent, és tesz is róla, hogy jól értesültségéből másoknak is jutasson. Természetesen szociológiai, szociálpszichológiai szempontok figyelembe vételével és módszereinek használatával.

Jelen írás ennek a próbálkozásnak az első felét foglalja nagyon röviden össze, így a pletykával foglalkozik. A pletykálás mechanizmusával, szociálpszichológiájával jelen írásomban nem foglalkozom.

Hipotéziseim a következők:

A pletykával szembeni általános mértékű elutasítás mellett megfigyelhető a jelenséggel kapcsolatos kapcsolatban élő sztereotípiák erős hatása.

A pletykáról bennünk élő sztereotípiák által a pletykával kapcsolatos tényleges viszony empirikus vizsgálatokkal nem erősíthető meg.

A pletykálásra való alkalmasság gyökere nem az egyén társadalmi státuszában és demográfiai sajátosságaiban keresendő, hanem a pletykálásra vonzó helyzetek a meghatározóak.

A PLETYKA RÖVID KULTÚRTÖRTÉNETE

A pletyka történetét nagyon nehéz különválasztani a kultúra, az emberi kommunikáció fejlődésének történetétől. Nagyon érdekes lenne megtudni azt, hogy az ősközösségi társadalomban miről pletykáltak eleink, – „Szerinted Samu azért nem jött mamutra vadászni, mert...” – illetve miről pletykálnak a még létező törzsi jellegű társadalmakban. (Érdekelne, hogy például a busmanoknál „miről folyik a suskus.”)

A történeti és nyelvi emlékekből levonhatjuk azt a nem túl újszerű következtetést, hogy amióta az emberek beszélnek egymással, azóta egymásról is beszélnek.

A pletyka szó szinonimáinak felsorolása között szerepel a *fama* szó is, amely az ókori római mitológiából ered. Jelentése: 1. *hír, hírnév*; 2. *szóbeszéd, híresztelés*. Az elnevezés Fama, a hír ókori római istennőjének nevéből származik.

Természetesen a magyar történelemben is voltak olyan személyek, mint például Báthory Anna, akikről különböző pletykák (valós vagy valótlan állítások) terjedtek és maradtak fenn napjainkra is. Szemezgetve a nyugat-európai kultúrtörténetből, föltehetnénk a kérdést: hogy Casanova valamennyi – számunkra is ismert – kalandja valóság volt? Nagyon érdekes az a korabeli, a történelmi emlékekből fennmaradt szóbeszéd is, amely a Mohácsi csata után a Csele patakba fulladt Lajos király véletlen halálát gyilkosságként terjesztette; olyan gyilkosságként, amelyet a

királyt a trónon követő Szapolyai János testvére hajtott végre. A híresztelés, mely a napjainkban megszokottnál lényegesen lassabban terjedt, mégis súlyos károkat okozott a leendő királynak.

Számos népdal, például a „*Kiültek a vénasszonyok a padra, a padra...*” kezdetű, vagy közmondások, szólások és szólásszerű mondások is tanúskodnak a pletyka meglétéről.

Közülük csak néhány:

„*Nem zörög a baraszt, ha nem fújja a szél*”; „*Nyelve veri meg az asszonyt „Titkos tanácsodat asszony ne tudja*”; „*Nem mindig ég, amikor a barangot félreverik*”; „*Szomszéd határba ér a nyelve*”. *Szófia beszédet mond. Könnyű a szót megfordítani, mert nem terhes a szekér. Kulcs likán is kirepül a szó. Minden szó szelének és hírnek nem jó végére menni. A borjúból ökör lett, mire a falu végére ért. Megrögzött hazugság idővel igazság. Ha valaki megcsúszik, már másnap azt mondják, hogy elesett. A verebek is csiripelik. Nem esik forgács vágás nélkül. Kiről minden szól, kell abban valaminek lenni. Amit sok ember mond, az vagy megvan, vagy meglesz. Nem mindig ég, amikor a barangot félreverik. Egy-két ember szaván nem lehet várat építeni. Falu farkára köt mindent. Nem kell minden szó szelének hitelt adni. Szomszéd határba ér a nyelve. Azt is tudja, melyik oldalán fekszik a király. A szeméttel mindent kihord a házból. Bársonyt megveszti a zsír, embert a gonosz hír. Kinek veszett neve indul, szél is árthat annak. Lett magától, mint fűrészporból a bolha.*”

De a versek egy részéből is megismerhetjük a költőket és korukat leginkább foglalkoztató témákat.

A kommunikáció csatornáinak bővülése természetesen bővítette azt a kört, akitől pletykálnak és akik pletykálnak. A telefonos és az Internetes kommunikáció fejlődése és a média szerepének nagymértékű megnövekedése életünkben tovább bővítette a pletyka lehetőségét.

Még egy évszázaddal ezelőtt szinte elképzelhetetlen volt, hogy az egész világ azonnal értesüljön pl. az Egyesült Államok elnökének kalandjairól, a világ különböző részén történt kisebb-nagyobb tévedésekről, ballépésekről, botrányokról, tengerentúli sztárok nem mindennapi életéről. A mobiltelefonok terjedésével és az SMS küldés lehetőségével ez a folyamat, országon belül is jelentőssé vált. Nem csak tényszerű dolgok, de viccek – és nem utolsósorban pletykák – is rövid időn belül körbe járnak az országot, hiszen a lakosok jelentős hányada rendelkezik már mobiltelefonnal.

A kérdés az, hogy az individualizáció ellenére meddig folytatódik az a folyamat, amelyben az emberek magánélete nyitott könyvvé válik világszerte; és meddig van érdeklődésre számottevő értéke annak, ha valaki nem olyan, mint mások.

Mi a pletyka?

A szlovák *pletka* szóból ered, melynek jelentése: „ármánykodás, szóbeszéd, csip-csup, nevetséges dolog, semmiség, kellemetlenség”. Azonban más szláv nyelvekben is megfigyelhető ez a szó, így a *pletka*, a lengyel *plotka*, az ukrán „*plítka*”. Mindezek a szó – fon jelentésű plet – tőnek, illetőleg igekötős alakjának származékai. A magyar nyelvben az 1700-as évek eleji írott emlékekből olvasható először a pletyka szó, amit a következő mondat bizonyít:

„Azt is mondják: Pálfi azt (!) királyt mégyen keresni. De mi haszna az sok pletykával terhelnem nagyságodot?”

A pletyka szó jelentése tehát: 1. a pletyka, 2. a pletykálkodás, 3. heverő, vagy lelógó szárú cserepes futónövény, melynek magyarázatát az adja, hogy ez a növény úgy burjánzik, terjed, mint a pletyka.

Megkísértem összegyűjteni azokat a szavakat, amelyeket a pletykálással kapcsolatban használunk. A 107 összegyűjtött szó, kifejezés és azok tartalmának sokszínűsége is bizonyítja, hogy a pletyka milyen nagymértékben van jelen életünkben, és tartalma milyen széles skálán mozog:

Hangutánzó és hangulatfestő szavak: bla-bla, csacsogás, csámcsogás, csevegés, csevely, csicsergés, csivitelés, fecsegés, fracsogás, habratyolás, halandzsa, hanta-banda, kotyogás, kavarás, lefetyelés; letye – petye – lepetye; letye-fetye, litty-latty, locsi-fecsi, locsogás, mendemonda, pofacsattogtatás, pofázás, pusmogás, rizsa, sugdolózás, susmogás, susmutolás, susmus, sutyorgás, szurka-piszka, taranda, tere-fere, trecsozás, trécselés, „hidegen – verik a vasat”.

Az erkölcsi normaszegést kifejező szavak: a másik bemocskolása, ármánykodás, árulkodás, áskálódás, félrevezetés, félreinformálás, gonoszság, háta mögött beszélés, hazugság, hírbe hozás, intrika, kigúnyolás, közszemlére tevés, megszólás, mocskolódás, ócsárlás, rágalmazás, szapulás, titokmegszegés, szájára veszi a másikat.

A felsorolásból látható az is, hogy több kifejezéshez további nyomatékosító jelzőt is kapcsolnak, így például: *alaptalan híresztelés, alaptalan rágalom, felesleges szóbeszéd.*

A magyar szókincstárban található még néhány szinonim szó, melyek a következők:

Szófia beszéd, aggnőrege, fáma, drót, füles, temonda / temondál, jabdos (táj szó), toplakodik, megszól, nyelvére vesz.

Mindezek mellett a pletykás emberre azt is mondhatjuk, hogy *cserfes, szószátyár, mindent tudó, hetet-havat összehord, szócsapodár, locsos, falunyelve, megcsuszamodik az ajka, „a szeméttel mindent kibord a házból”; „azt is tudja, melyik oldalán fekszik a király”; „posta a szája”; vagy a surfang nélküli, legáltalánosabb jelző: a pletykás, és a pletykafészek.*

A PLETYKA LÉNYEGE

A pletyka fogalmát nehéz pontosan, szabatosan meghatározni. Ez a nehézség elsősorban az árnyaltságából és a pletykához kötődő ambivalens érzésekből ered.

Több beszélgetés során az interjú alanyok felvetették, mi is a pletyka? Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy mennyire vékony a határ a „hétköznapi beszélgetés” és a

pletykálás, valamint a *manipuláció*, a *rágalmazás* és a *pletyka* között, és az is, hogy többen a rágalmazást és a pletykát a kommunikáció specialitásának egyazon családjához tartozónak tekintik. Az tehát, hogy egy beszélgetés pletyka-e vagy sem, függ attól is, hogy a beszélgető partnerek erkölcsi normái szerint a beszélgetést mennyire tekintik mások életébe való beleszólásnak, mások magánélete kitérőgálásnak.

Összefoglalva: a pletyka a kommunikáció egy formája, melynek témája elsősorban általunk személyesen „ismert mások”, vagy közéleti személyiségek magánélete; általában „szájról szájra, de ma már azt is mondhatjuk, hogy „mobiltelefonról mobiltelefonra” terjed; alapja lehet valós, vagy nem valós információ, melyhez közvetlenül a „célszemélytől, célcsoporttól”, vagy közvetítő által jutunk. A fogalom meghatározásához többen az „*engem hidegen hagy*”, „*igyekszem kimaradni belőle*”, „*általában felháborít*”, „*elítélendőnek tartom*” kifejezések valamelyikét illesztették, ami megerősíti a *Néprajzi Lexikon* szócikkében leírtakat: („a pletyka alkalmi bizalmas közlés, amely a valóságot negatív irányba taszítja. A társadalmi normák fennmaradását segíti, ugyanakkor bomlasztja is a közösséget. Kettős jellege miatt a közösség gyakorolja, de tiltja is. A hallgatóval szembeni bizalom kifejeződése is. A közösség leggyakrabban érintkező személyeinél – asszonyoknál – a leggyakoribb”, melyek szerint az egyébként elfogadott pletykát nyilvánosan hajlamosak vagyunk elutasítani.

A PLETYKA TÉMÁJA

- általában valakinek (személyes ismerős vagy közismert személy) magánélete,
- nagyon kevés eset kivételével negatív tartalmú, gúnnyal és rosszindulattal párosul,
- általában „szenzációs” elem található benne.

Szemezgetve az összegyűjtött véleményekből, a pletykálások leggyakoribb témái a következők:

- mások (ismerősök, ismeretlen – közismert emberek) magánügyei, viszonyok, kapcsolatok, szexuális élmények, kinek-kivel van viszonya és miért, (szerelemből vagy érdekből – persze az utóbbiak a népszerűbbek a pletyka szempontjából), válások, félrelépések;
- hogyan néz ki ismerősünk barátja/barátnője; férje/felesége, – és miért úgy néz ki, a férfiak általában a nőkről, ki milyen, szép, csúnya – és persze a nők is a nőkről, hasonló témában, a férfiaknál kritikusan;
- ki mit vett, hol, mikor, mennyiért és főként miből, milyen a lakása, bútorai, kutyája, stb. és miért olyan;

- □ szenzációs eseményekről, vagy olyan történésekről, amelyek felháborítják az embereket,
- □ mások különcségeiről, életviteléről, másságáról.

Összefoglalva: minden, ami titok!

A PLETYKA TÁRGYA – „A CÉLSZEMÉLY”

A vizsgálat tapasztalatai alapján a következő személyek magánéleti eseményei képezik a pletyka tárgyát:

Akiket nem szeretünk, akik nem szimpatikusak, és akiknek a magánéletén szórakozhatunk; akiket másnak vélünk, mint amilyenek mi magunk vagyunk, vagy amilyenek látni véljük magunkat.

„Leginkább olyan emberek, akik hozzánk hasonló helyzetben vannak.”

Interjú alanyaim többsége megerősített abban, hogy tétje elsősorban azoknak a pletykáknak van, amelyeket ismerősökről hallanak; azokról, akikkel mindennapi kapcsolatban állnak, személyesen is ismernek.

Külön kell tehát választani és elemezni a közéleti személyiségekről, illetve a személyes ismerősökről szóló pletykákat. Ennek oka abban is keresendő, hogy egy jelentős számú sokaság által terjesztett pletykába való bekapcsolódás kevésbé rejti magában a „lebukás”, és a pletykásként való megbélyegzés veszélyét, míg a közvetlen környezetükben pletykákat terjesztőknek számolniuk kell azzal, hogy ha kiderül szerepük a folyamatban, az magával vonhatja a közösség büntetését.

Összegyűjtöttem ötven valós pletykatémát, amelyeket tartalmuk és a megcélzott személy kiléte szerint csoportosítottam.

„célszemély”	%-os megoszlás
Közéleti személyiség	10%
Családtag, rokon	10%
Ismerős, szomszéd	34%
Saját maga	32%
Egyéb	14%
Összesen	100%

A pletyka témája	%-os megoszlás
Haláleset, súlyos betegség	20%
Viszony, válás, szexuális élettel kapcsolatos kérdések	52%
Egyéb viselkedés (főként alkoholfogyasztás)	8%
Külső megjelenés	2%
Egyéb	18%
Összesen	100%

1. Táblázat: a pletyka célszemélye és a témája az összegyűjtött konkrét „pletykák” alapján

A felsorolt pletykák között vannak olyanok is, melyek vágyakat, álmokat is kifejeznek, ennek gyöngyszeme egy tanuló által hallott, hallani vélt szóbeszéd, mely szerint „felgyulladt a sulí”; de az az állítás is, mint „a szomszédom boszorkány”, amelynek hitelessége a tudomány mai állása szerint megkérdőjelezendő.

A táblázat adataiból is látható, hogy a leggyakoribb téma mások magánélete és természetesen párkapcsolatai. Az újságok, folyóiratok, televízió- és rádióműsorok tartalmát elemezve is azt állapíthatjuk meg, hogy akár közismert, akár „ismeretlen” emberekről is van szó, a téma mindig a magánélet legtitkosabb szegmense, vagy a „célszemély” különlegesei, hóbortjai, partnerkapcsolatai, illetve vagyoni helyzete.

Általam megkért személyek két hétig folyamatosan figyelték, miről beszélgetnek nyilvános helyen – üzletekben, fodrásznál, kozmetikusnál az emberek. A fodrászüzletben elsősorban a nők, a kocsmában pedig a férfiak beszélgetéseinek sajátosságait ismerhetjük meg. Megfigyelhető, hogy a téma valamelyest eltért aszerint, hogy az üzlet falun, vagy városban volt.

A nagyvárosban a „megfigyelt” fodrászüzletben kisebb valószínűséggel találkoztak ismerősök, – mint falun, ahol még ma is szinte mindenki ismeri a másikat – így a beszélgetések is sokkal általánosabb témáról folytak. Ha beszélgettek egymással a vendégek, az elsősorban a frizuráról, divatról, a város és a nagyvilág mindenkit érintő eseményeiről beszéltek; a pletykálások témája általában közismert személy, politikus, énekes, színész volt. Falun fodrászüzletben a „toplistát” az vezette, hogyan alakul a brazil szappanoperák hőseinek sorsa, párhuzamosan azzal, hogy mi történt éppen a faluban; ki kivel házasodott, kitől válik stb., az éppen ott levők közös ismerősei háza táján mi történt, és eztán következtek – egyéb téma híján a nagyvilág és az ország eseményei.

A kocsmában nem volt jelentősebb különbség a falu és a város között. Valószínű, hogy oda állandó, egymást ismerő törzsközönség jár mindkét esetben. A leggyakoribb beszédtema az volt, hogy ki mit csinált a ház körül, a munkahelyén, mi történt a környezetében – a városban / faluban – az országban. Gyakori téma még a sport – élén a focival, a politika, az ahhoz kapcsolódó botrányok, és persze a nők. Ugyanakkor a nőkről és szexuális kalandokról szóló beszélgetéseket a férfiak inkább tekintik dicsekvésnek, mint pletykálásnak.

A kérdőíves vizsgálat adatainak elemzése során bővebb következtetéseket vonhatunk le a pletykálások témáját illetően. Arra kértem a válaszadókat, hogy becsüljék meg, egy héten átlagosan hol, milyen témákról, mennyi időt beszélgetnek.

A vizsgált interperszonális kapcsolatok:	A beszélgetés szintjei, tématerületei				
	Magánélet	Munka	„Közhelyek”	Mások – pletyka	Összes heti beszélgetés
	Átlagos heti beszélgetési idő (perc)				
Családi kör	138	40	99	34	311,3
Baráti társaság	58,5	28	71,8	30,7	189
Munkahely	33	47,8	67	24,5	172,3
Rokonok között	55,5	18	61,4	22,6	157,5
Szomszédsági viszony	26	9,5	39	15,4	89,9
Felzárkózók	14,5	7	33	11	65,5
Alkalmi találkozások – ismeretlenekkel	12	6	28	9	55
A beszélgetések átlagos ideje	337,5	156,3	399,2	147,2	1040,2

2. Táblázat: átlagos beszélgetési idő a különböző társas helyzetekben

A főbb tématerületek időbeli megoszlását nézve látható hogy legtöbbet a „közhelyekről”, legkevesebbet pedig másokról beszélünk. Elképzelhető, hogy ez az eredmény összhangban van azzal, hogy nagyon nehéz megvonni a pletyka és az „általános értelemben vett” beszélgetés határát. Hiszen, ha a „másokat” ismerős és ismeretlen másokra bontjuk, megállapítható, hogy elsősorban az ismerős mások, így szomszédok, rokonok, barátok, munkatársak magánéletéről beszélgetnek. Feltehetőleg, hogy ez a fajta beszélgetés mások magánéletéről, nem minden esetben tekinthető pletykálásnak. Talán alátámasztja ezt az is, hogy másokról csupán néhány perccel kevesebbet beszélnek baráti társaságban és a munkahelyen.

Az a kérdés hogy „az elmúlt két hónapban kiről hallott pletykát”, lényegesen konkrétabb szegmense a vizsgált témakörnek. Itt célzottan a személyesen is ismert emberekkel kapcsolatos szóbeszédet kérdeztem, hiszen az egyén mindennapi élete szempontjából ezeknek nagyobb súlya van. Az eredmények ismeretében az a következtetés vonható le, hogy az ismeretség foka, a találkozások gyakorisága feltételezhetően befolyásolja, hogy kiről szóló beszélgetés jelent pletyka értékű információt a megkérdezetteknek.

Ezt támasztja alá az, hogy az elmúlt két hónapban legtöbb pletykát a megkérdezettek szomszédjukról (a megkérdezettek 64,7%-a), barátjukról (64,3%) és saját magukról 42,4% hallottak.

A PLETYKA ALAPJA, INFORMÁCIÓTARTALMA

Egyaránt lehet valós és valótlan.

Lehet információ és hírértéke is.

Általában szenzációs elemeket tartalmaz.

Az információ torzulásának oka lehet egyszerűen véletlen félreértés, vagy a tények szándékos megváltoztatása, – „a bolhából elefántot csinálva”.

Gyakorta megfigyelhető az, hogy amikor valaki egy szenzációs elemekkel dúsitott történetet mesél el, ad tovább, a következő mondatokkal szerez nyomatékot mondandójának: „Nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél.” illetve „Hamu alatt alszik a tűz, vagy lapul a parázs...”

Ez a két szólás is utalhat arra, hogy a pletykának volt – vagy lehet valóságalapja.

Ezen dimenzió mentén két csoportját különböztethetjük meg a pletykának:

Valós történetből indult ki, de terjedése folytán tartalma módosult.

A történet kitalált, nincs valóságtartalma.

Fontos kiemelni azt is, hogy honnan származik a pletyka alapját képező információ. A forrás lehet:

- A célszemély bizalmas közlése,
- Más személy, akik vagy közvetlenül a célszemélytől, vagy másoktól szerezték az információt, mint dolgozatom bevezetőjének első mondataiban Dr. Kazinczy Sámuel hajdúböszörményi főorvos Hatvani István professzor életének külön eseményeiről.

A PLETYKA FUNKCIÓJA

A pletykához, pletykáláshoz kapcsolódó, a korábbiakban már vázolt ambivalens attitűdnek a megfejtéséhez a pletyka funkcióinak megismerésén keresztül juthatunk. Fontos felismernünk azt, hogy milyen okok készíthetnek minket a pletykálásra?

- Frustráció és szorongás csökkentése:

Erre utal az, hogy a megkérdezettek többsége azt vallja „az pletykál, kinek sok problémája van, és azokról akarja elterelni a gondolatait”, vagy egy kényszerű társas helyzetben más téma hiányában a kínos néma percek elkerülése a cél.

Ugyancsak a frustráció csökkentést szolgálja a pletykálás azokban a helyzetekben is, amikor egy közösségben bizonytalan helyzet adódik és ez információ hiánnyal párosul. A hiányzó információ pótlásának egyik hatékony, de nem előremutató és a helyzet megoldását könnyítő módja lehet, az ilyen helyzetekben megszorodó, sok esetben negatív, pesszimista tartalmú szóbeszéd terjedése.

- Irigység:

„Általában azokról pletykálunk, akikre irigykedünk.” Ez szoros kapcsolatban lehet a frustráció csökkentésére való törekvéssel is.

- Egy adott csoportban, közösségben – kvázi jólinformáltság címén – presztizs, kedvező pozíció és megbecsülés kivívása.

Gondoljunk a főnök titkárnőjére, aki a számos, a dolgozók által érdekes információ birtokosa, és egy kis kedvességért, alkalmasint más szívességért megosztja velük ezen információkat.

- Manipuláció:

Valamilyen cél elérése érdekében terjesztjük a pletykát – tehát szándékunk van az elmondott információ hatásával, illetve ennek a hatásnak a következményével.

- Egy csoporthoz tartozás elérése:

Az ember számára fontos vonatkoztatási csoporthoz tartozás elérésének eszköze is lehet a pletyka, bár inkább manipuláció, és a cél elérésben betöltött szerepe is nagyon kétséges.

- Szándékos károkozás másoknak:

A pletykálás lehet ártó és rosszindulatú, irányulhat mások megalázására, ellehetlenítésére is. Ebben az esetben a szándékosság megkérdőjelezhetetlen.

- Saját magunk és mások szórakoztatása:

Célja unaloműzés, a szórakozás, bár nehezen különíthető el a többi motivációs tényezőtől.

A PLETYKA TÍPUSAI

Négy alaptípusát különböztethetjük meg a pletykának az információ hitelessége és a pletykálás szándéka alapján.

	nem ártó szándékú	ártó szándékú
Tartalma módosult az eredetihez képest, noha kiindulásakor volt valóság alapja	I.	II.
Tartalma kitalált, a kiindulásakor sem volt valós	III.	IV.

Általában valaki hall valamit a másiktól, de a kommunikáció valamelyik szintjén zavar történt és az információ torzul, de még nem sértő az illetőre nézve.

Ez a pletyka esetében gyakran előfordul, hiszem szájról – szájra terjed, és sok okból előfordulhat az, hogy: „Három Edda szám volt tegnap a disco-ban”-ból „Három medvét lőttek tegnap Miskolcon” lesz. (Ez egy „fülbésűgős” játék vége.)

Valakit „rendesen kibeszélünk”, talán olyan embert, akit nem szeretünk, akit irigylünk, vagy aki bosszúságot okozott nekünk. Például a munkahelyünkön dühösek vagyunk valakire, és amennyi rosszat tudunk, mindent elmondunk róla. Valóság alapja azért van, mert általunk ismert, vagy ismerni vélt személyről van szó. Az információ torzulásának jelen esetben csak egyik oka a kommunikációs zavar, eredményezheti az elvakult düh, és a tények szándékos megváltoztatása is.

Manipulációs céllal terjesztett pletyka, a terjesztő szándéka elsősorban nem a károkozás, hanem saját céljainak elérése.

A pletyka alapját képező információ már terjedése kezdetén „távol áll” a valóságtól, noha tartalma hitelesnek tűnik. Tartalma ártó és sértő, esetleg erkölcsi és egyéb károkat okoz annak, akiről szól. (Intrika, ócsárlás, rágalmazás, gúnyolás.)

Mi az oka a tartalom megváltozásának?

A kommunikáció során az adó és a kapó közötti folyamatban zavar támad és az üzenet nem teljes egészében jut el a kapóhoz, azonban a teljességre törekvés elve szerint a kapó saját motivációi, ismerete és fantáziája alapján kiegészíti a nem teljes történetet, elsősorban szenzációs elemekkel. A torzulás mértéke egyenes arányban van az adók és kapók számával.

A torzulás egy másik oka lehet a kapó (illetve a majdani adó) konfabulációs hajlama is. A következő képen egy ismert anekdota segítségével megpróbálom modellezni a pletyka terjedésének és a közölt információ módosulásának mikéntjét.

A PLETYKA HATÁSA – KÖVETKEZMÉNYEI A PLETYKÁLÓT ÉRŐ SZANKCIÓK

A rágalmazással ellentétben a pletykálást az adott közösség informális szankciói követhetik.

Amennyiben a pletyka célszemélye a közösség egy tagja (jelen esetben a közismert emberek nem érendőek ide) a híresztelés kitalálóját a közösség megbélyegzéssel, kiközösítéssel büntetheti. A „pletykafészek”-ként való megbélyegzés egy közösségben komoly szankciónak minősülhet.

A szankció ereje (hogy azt mennyire érzi a megbüntetett büntetésnek) függ az adott közösségben létező informális kötelékek erősségétől is. Ezt támasztja alá az

is, hogy a kisebb településeken, falvakban a pletykáláshoz való viszony és a pletykálással kapcsolatos sztereotípiákhoz való viszony alakulása különbözik a városokban, lakótelepeken élők körében tapasztaltaktól.

A közismert emberekről szól pletykákat a célszemélyek, az esetek jelentős részében rágalmozásként ítélik meg, így polgári peres eljárás keretében kéri a híresztelők (a téves információ kitalálójának és terjesztőjének) jogi úton történő büntetését, amelyet a következőkben felsorolt tényezők határozhatnak meg:

- a célszemély kiléte (ez a reakció gyakoribb politikusok esetében, míg a művészek, különösen színészek, énekesek esetében a pletyka része elehet egy a hírnév és népszerűség növeléséért indított tudatos cselekvéssornak)
- a pletykában terjesztőként résztvevők száma, a pletyka tartalmáról értesülők körének nagysága,
- a híresztelés elhangzásának, terjesztésének színtere,
- a pletyka tartalmának a célszemély becsületét sértő ereje.

Mivel a pletykálás az erkölcsi normarendszer megszegésének tekinthető, elsősorban informális szankciókat követhetik. Ez az a pont, amely mentén a pletyka és a rágalmozás megkülönböztethető, hiszen a rágalmozás az érvényes jogrend¹ szerint jogi szankciókat, tehát formális büntetést von maga után. A másik fontos kitétel az alapinformáció tartalom valódiságában rejlik, mely szerint a rágalmozás általában kitalált, de hitelesnek tűnő dolgokon alapul.

A PLETYKA CÉLSZEMÉLYÉT ÉRŐ KÖVETKEZMÉNYEK

A híresztelés hatása és következményei elsősorban tartalmától és az arról értesülők körének nagyságától és a célszeméllyel való kapcsolatuk természetétől függ. A következmények abban a dimenzióban várhatóak, amelyeket a pletyka érint. Így például a magánéleti kérdéseket érintő pletykák következményei a családban, a partneri viszonyokban várhatóak. A hatásuk függ a kapcsolat erősségétől, és a bizalomtól. Vannak azonban olyan pletykák, amelyek a célszemély jelleméről, erkölcsösségéről szólnak. Ezek függetlenül az érintett dimenziótól az élet valamennyi területén kifejtik hatásukat. (Gondoljunk például a diplomata kabátlopási esetére.)

A PLETYKA TERJEDÉSE

- nem az érintettek által jut el másokhoz,
- akkor és úgy hangzik el, hogy az érintett személy / személyek nincsenek jelen,
- az érintett személynek általában nincs módja védekezésre és véleményének nyilvánítására a pletyka tárgyát illetően,
- a legtöbb esetben szájról –szájra, általában futótűzként terjed,
- gyakori a pletyka témájának csoportos megvitatása.

Összefoglalni nagyon nehéz az eddig leírtakat. Ennek a nehézségnek a gyökereit részletesen megfogalmaztam. A vizsgálódást nehezítette tehát a pletykával szembeni ambivalencia – a tény (jelenség) elutasítása és a cselekvés elfogadása, továbbá az is, hogy mindannyian a pletyka avatott szakértjének tartjuk magunkat.

Hogy ez mennyire nincs így, remélem a fenti következtetések, gondolatok bebizonyítják. Szándékomban ált ugyanis az, rávilágítsak a pletyka természetének árnyaltságára, azért, hogy mindennapi ártó hatásait életünk során ki tudjuk küszöbölni.

Szujó Zoltán: Piac, 1977

Hibó Tamás: Hazafelé, 1978

PURPARLÉ A HOLT LELKEKKEL

Kíváncsisággal, felemás érzésekkel hallgatják az átható tekintetű, „kis nagy embert”, akit spiritiszta vállalkozóként tartanak nyilván a foglalkozási névjegyzékben. Vendégei szemében titokzatos, furcsa, már-már éteri figura, mert olyasmire képes, amire ők nem. Csak a beavatottak. Csodálat és feszélyezettség keveredik a társaságában, a látogatók iskolai végzettségétől függetlenül. Őseink tekinthettek így a törzsi varázslóra, aki kívánságra esőt fakasztott a tiszta égboltból, szelet hozott vagy fújt el, szegénységet tartott távol vagy megszállott-életeket mentett.

*

Fónagy Iván A mágia és a titkos tudományok története című könyvében (Pallas Antikvárium Kiadó, 1999) olvashatjuk az alábbiakat: „Bármilyen messze is megyünk visszafelé a múltban... ugyanolyan sűrűen találkozhatunk... szerelmi varázslással, fekete mágiával, mint a középkorban, ha az egyiptomi hieroglifákon túl a kultúra ősforrása körül kutatunk, az akkád ékírásokon is mindenütt okkultizmussal, mágiával találkozunk... az akkád vallásban spiritiszta elemekre bukkanunk.”

„Szólj, barátom, Enkidu, szólalj! Beszélj el, amit alant láttál!

Szólj barátsággal, bizalommal! Az alvilág rendjét beszélj el...

csak szólj az árnyak életéről!”

(Részlet a Kr.e. 19–18. században írt akkád nyelvű, Gilgames című mezopotámiai eposzból.)

Zsidó-keresztény kultúrkörben élünk, olvassuk Herbert Haag Bibliai lexikonját (Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1989.). Az ószövetségi könyvek halott-felfogását imígyen összegzi: a halott olyan lény, akiben már nincs benne az életető erő, vagy a lélek, illetve az élet lehelete, és így már nem képes az élők világában mozogni, láthatóvá válni. Az elhunyt további létét illetően mezopotámiai elképzeléseket tükröznek a szent iratok: a halott leszáll a holtak országába, s ott árnyékként a porban és a sötétségben folytatódik élete. Az újszövetség elképzelése abban különbözik ettől a felfogástól, ami lényeges eltérés, hogy halála után ugyan Krisztus is leszállt a holtak országába, de nem legyőzöttként, mint a többi halott, hanem győztesként, azért, hogy szabadulást hozzon majd, hogy feltámadásával végső győzelmet arasson a halál felett.

Haag írja a halottidézéstről: azon a hiedelmen alapszik, hogy kapcsolatba lehet lépni a halottakkal, s hogy a halottak nemcsak helyzetük, állapotuk felől tájékozathatják az élőket, hanem hasznos tanácsokat is adhatnak nekik.

Mózes törvénykönyve szerint a szellemidézés eredetileg kánaáni szokás volt, és rendszerint reménytelen helyzetben folyamodtak hozzá. Sámuel első könyvében szerepel az endori halottidéző asszony, akihez titokban a zsidó királyság alapítója, Saul is ellátogatott, mert Sámuel próféta szellemének megidézésével szerette volna megtudni, hogyan győzheti le a filiszteusokat. „Miért háborgattál, hogy felidézettél engemet? – méltatlankodik a próféta Károli Gáspár klasszikus fordítása szerint. – Ugyan miért kérdezel engemet, ha az Úr eltávozott tőled és ellenségeddé lön?!” Ennek szellemében a törvény tiltotta a halottidézést, s a halottidézőket a közönségnek meg kellett köveznie, mert kevesebbre tartották Jahve, azaz az Isten szavát, mint a halottakét.

*

Régi, a tehetősebb családok otthonaira emlékeztető házban él a spiritiszta vállalkozó. Vendéglátós dinasztia legifjabb sarja, aki továbbvitte a mesterséget. Talán ezért is örökölte a hajdani portát, talán ezért is ragadt itt, Kisterenyén, a palócok földjén, miközben nővére és bátyja más szakmát és más vidéket választott otthonul.

Vendégeit az egyik utcafrontra néző kisszobába invitálja. A legmegszokottabb, legpuritánabb berendezés fogad. A szoba közepén öregedő négerbarna, üveglapos dohányzóasztal, körülötte három, ugyancsak szokványos, kényelmes karosszék, a negyedik oldal mentén heverő. A megrendelők nem kevés szorongással helyezkednek el az ülő alkalmatosságokon. A feszültség szinte tapintható. A vállalkozó meggyújtja a környezethez illő, tehát nagyon is stílszerű gyertyát a szimpla üveg gyertyatartóban, háromlábú pici székét – van, aki asztalnak, vagy asztalkának hívja – többször megforgatja a láng felett, koncentrálnak, mintha valamit mondana is. Később, érdeklődésünkre közli, „tisztította” a széket, vagyis elűzte az esetleg ólálkodó rossz szellemeket. A művelet végeztével az üveglap közepére helyezi a 25–30 centis lábon álló széket. Az üvegre előzetesen felragasztott egy fehér papírlapot, amelyen az ABC betűi és 0-tól 9-ig az arab számok olvashatók, odarajzolt egy szívet, s ráírta az „igen”, a „nem” és az „idegen” szavakat. A székecske egyik lába grafitceruzában végződik – ez teszi nyomon követhetővé a szék útját, betűtől betűig vagy számtól számig, hogy a résztvevők össze tudják olvasni és értelmezni azokat.

– Gondoljanak arra, akivel beszélni szeretnének – kezdi szokásos tájékoztatóját a spiritiszta. – Tegyük az egyik kezüket a székre, a másikat az asztal lapjára! Ne nagyon erősen, mert lefogják a széket. Koncentráljanak, és öt percen belül el kell indulnia a székeknek... Mindent megkérdezhetnek a szellemtől, csak egyet nem: mikor halunk meg? Ez tabu... Azt tanácsolnám, hogy lehetőleg magukhoz közelálló rokont, ismerőst idézzenek meg, mert tőlük kaphatják a saját életükre vonatkozóan a legbiztosabb válaszokat. Na és még egy kérésem van: egy icipicit higgyenek a szellemekben!... Mert aki nem hisz, annak nem mondanak semmit a szellemek.

A két hölgy – anya és leánya, érettségizett dajka az egyik, főiskolát végzett tanítónő a másik – végrehajtja az utasításokat. Most még feszültebb várakozásban telnek a percek. Sikerül, vagy nem, a szellemidézés. A szék mozdulatlan. Nyugtatlanság és csalódottság jegyei az arcokon, a lélegzetekben. Te jó ég, kudarcot valunk? A mester sem így képzelhette el ezt a találkozózt. Ráteszi ő is a kezét a székre, pontosabban csak a két ujját. Igyekszik nyugodt maradni, bár meglehet, teljességgel az. Továbbra sincs eredmény. Az anya keze alatt nedvesen hullámszik fel a papír – elhunyt férjét igyekeznek megidézni. Eltelt az öt perc, a hat meg a hét is. Micsoda kóklerség! – jár körbe kimondatlanul a gondolat. A vendégek humbugot gyanítanak, és szó se róla, hitetlenkedik a vállalkozó is. Ilyen vele nem szokott előfordulni. Illerwe mégis: kétszer esett meg, hogy sehogyan nem indult el a szék. Azokban az esetekben azonban, mint utána a beszélgetésből kiderült, mindig volt egy külső tényező: aznap alkoholt fogyasztottak a vendégei, és azt a szellemek nagyon nem szeretik. Esetünkben viszont erről szó sincs, a vendégek előre tájékozódtak a legfontosabb „játékszabályokról”, és tisztában voltak az alkoholtilalommal. A mester egyszer csak megunja a dolgot, végül is az ő tekintélyéről van szó. Az anya kezét tapintatosan levétezi a székről, és az ifjabb hölgygel próbál indítani... És láss csodát! A szék jó perc múlva elindult.

– Először mindig én kérdezek – tudatja a szeánszvezető. – Mert ha idegen, kóbor szellem érkezik, akkor visszaküldöm... Szervusz, üdvözöllek. (Minden elhunytat tegez, tekintet nélkül életkorra, nemre, mert – mint magától érteődő természetességgel vallja – a szellemek neki barátai.) Jó szívvel jöttél? Ha igen, menj rá a rajzolt szívre, vagy rajzolj egy szívet!

A háromlábú székecske elindul, viszi magával a kezeket, az anya-feleségét is, aki – kellő nyugtatások és figyelmeztetések után – újra bekapcsolódhatott a rítusba, és a szellem magától rajzol egy szívet. Kicsit suta, mint az óvodások ákombákoma, de félreérthetetlenül szív.

Most már minden úgy történik, ahogyan történnie kell.

– Először be kell azonosítanunk a szellemet, bizonyosságot kell szereznünk, hogy az jött-e, akit akartunk. Először tehát arról kérdezzék, amikről csak ketten tudtak, vagy a szűk család. Így a biztos. Abba kívülről képtelen beleavatkozni bárki.

– Meg tudod mondani, hogy kihez jöttél? – segíti át ügyfeleit a kezdeti nehézségeken a mester. A szellem a széket arra a területre vezeti, amelyen az „igen” szó olvasható. – Akkor írd le! – És leírja sorban: Andi, Inci, Lala.

– Ez ő, ez ő! – ámuldoznak a vendégek, és felbátorodnak, de a spiritiszta most már magától is átadja a terepet.

– Emlékszel a kutyád nevére? – kérdezi izgatottan a feleség. A szék rámeleg az m, az o, az r, a z, az s, az i betűkre, s aki figyel, a betűket összeolvashatja: Morzsi. Hihetetlen – támasztgatják állukat a vendégek. De nem árt újabb próbákat tenni, gondolják, és megkérdezik:

– Hogy hívtad az unokádat? – A szellem emlékezik, és az előbb leírt módon tudatja: Pötyörő... Hát igen, fiú az isten adta gyermek, és ez a válasz – amit csak a szűk családban ismernek és értenek – minden kétséget eloszlat, s kezdődhet a minden korláttól mentes, igazi kötetlen „beszélgetés”.

Az érthetetlen, korai halál miatt gyöttrődő asszony a rátörő érzésekkel küszködik, s elfogódottan vallja – kérdezi:

– Nagyon hiányzol nekem. Légy szíves mondd meg, én hiányzom-e neked? – A szék rámeleg az igen feliratra. Az asszony végképp érzékenyül, kezdi úgy érezni, mintha élő emberrel beszélne. Pedig mielőtt rászánta magát, hetekig-hónapokig tanakodott magában, eljőjön-e, mert nem hitt a halottidézés mágiájában.

Hol együtt a lányával, hol külön-külön faggatják elhunyt szerettük szellemét. A legkülönbözőbb témakörökről. Például: a másvilágon találkozott-e a szüleivel, bátyjával, anyósával, hogyan érzik magukat ott, abban a másik dimenzióban; szokta-e látni a még élő, földi kérdezőket odafentről, mikor és hol; végül a leggyakorlatibb témákat is megpengetik, olyasféléről kérdezősködnek, hogy mit szól a családi ház csinosításához, hogy eladják-e, és ha igen, akkor kinek, a gépkocsit meg a horgászfelszerelést. A túlvilág „vándora” minden kérdésre válaszol. Annak a szerelőnek a nevét is megmondja, aki egykor az autóját javította, sőt azt tanácsolja, továbbra is csak hozzá vigyék az autót, mert a kisujjában van a szakma. Veje ház körüli javítgatásaival ugyancsak elégedett. Érdeklődő hozzátartozóinak üzeni: leánya legyen hűséges feleség, veje hűséges férj, földi párja pedig jó gazdasszony... Szó esik aztán nyugdíjba menetelről, lottózásról, és ki tudja még miről az egy óra tíz perces szeánsz ideje alatt. A vendégek a végére teljesen kifogytak: nem könnyű sokat és jól kérdezni. De a szellem sem bánja, ha felkerekednek – mintha lassabban futtatná ő is a székot –, csak azt kéri, látogassák meg minél előbb, lehetőleg még ebben a hónapban.

*

A spiritizmust nem tiltja törvény, de nagyon sok ellenzője volt és van napjainkban is. Amint a bibliai idézetből is kitűnhetett, a két nagy világvallás, a zsidó és a keresztény viszont tiltja a szellemidézést. S bár emberek milliói vallásosak, emberek milliói fordulnak szellemi-érzelmi segítségért életük egy-egy kritikus vagy tudj' isten milyen pillanatában a halottlátóhoz, a szellemidézőhöz, végső soron a holt lelkekhez. A Magyar néprajz sorozat népszokásokról, néphitről és népi vallásosságról szóló hetedik kötetében (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990) olvashatóak az alábbi sorok: „A halottlátóhoz járás gyakorlata az egyház időnkénti tiltása ellenére a mai napig eleven, különösen a nyelvterület északi és legkeletibb részén.” Főleg nők a halottlátók, akik pedig igénybe veszik a szolgáltatásaikat általában katolikus vallásúak.

Az újabbkori spiritizmus 1848-ban Amerikából indult hódító útjára, s öt év múltán már Európában terjedt. Olyan hirtelen és gyorsan, hogy a Hölgyfutár című folyóirat 1853. április 15-i számában már az első sikeres magyarországi asztaltán-

coltatásról tudósít. Sokan talán elképednek, ha azt olvassák, ami a valóság, hogy olyan kiváló, a tudományokban, a lélek rejtelseiben jártas, ismert és népszerű írók érdeklődtek a spiritizmus iránt, mint például Madách Imre, Jókai Mór, Arany János, Gárdonyi Géza, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond. Vonzódott ezen okkult tudományhoz a színész Egressy Gábor, Ferenc József császár és felesége, Erzsébet királyné, a katolikus papként politizáló Hock János, aki a Magyar Nemzeti Tanács elnöke is volt. (Az információk Tarjányi Eszter A szellem örvényében című könyvéből származnak; Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2002.)

*

Székvölgyi Lajos felszolgálóként szerzett nevet magának a vendéglátásban. Sikeres üzletvezető is volt, a balatonkenesei Port Jacht Club igazgatója. Munkája során találkozott a brazil futballsillaggal, Pelével, felszolgált a svéd teniszező Borgnak, Genscher német külügyminiszternek, Kohl kancellárnak. A világ sok országában megfordult, Európán kívül Ázsiában, Amerikában, Afrikában, s mint-hogy mindig érdekelte a jövő, a legtöbb helyen jóslatot is magának. Aztán valahogy elhagyta az egészsége, és a kilencvenes évek közepén nyugdíjazták Hazaköltözött a szülői házba. Egyedül él.

– Hogyan lettek tegezhető barátai a holt lelkek?

– Pesten éltem. Egyik vendéglátós barátom hallott a kolléganőjétől Bujka Antal spiritisztáról (aki már kétszer is megidézte Zámbo Jimmy szellemét – a szerző.), kíváncsi lett, és elmentünk Újpalotára. A faterjával beszélt, én az édesanyámmal. Kételkedve mentem el, s végül mindent el kellett hinnem, amit ott hallottam. Olyan válaszokat kaptam a kérdéseimre. Aztán egyik lépcsőházi szomszédom barátnője, Vanessza, akiről kiderült, hogy szintén spiritiszta, sőt Bujka tanítványa, lendített tovább a spiritizmus útján. A szellemidézésről sokáig csak annyit tudtam, hogy létezik, de hogy mit csinálnak a spiritiszták, meg hogyan, arról fogalmam sem volt. A szomszéd egyszer felhívott magához egy kávéra, jött a már említett barátom is, ott tartózkodott Vanessza, s egy idő után elkezdtünk szeánszozni... És a szék nem akart elindulni. Mondja a kisasszony, tegyem rá én is a kezemet... És a szék pillanatokon belül elindult. Hűha, magának hatalmas energiája van; nekem sem indul ilyen könnyen a szék; meg kellene komolyan próbálnia ezt a dolgot, mondta. Mit kellene nekem megpróbálnom? – kérdeztem furcsállva. És akkor Vanessza mesélni kezdett... Tőle tanultam a teendőket, meg Bujkától. Hogyan kell előkészíteni a szeánszot, hogyan kell befejezni, mit szabad és mit nem, például enni, inni... szóval elég legyen annyi: vannak bizonyos előírások, amelyeknek meg kell felelni, illetve amelyeket el kell végezni a szeánszok alkalmával. Ezek a szakmai titkok. Mindent azért ők sem mondtak meg. Menet közben majd rájössz magadtól, biztattak... Csináltattam aztán én is magamnak egy széket. Vanessza intézte. Fogalmam sincs, ki vagy kik készítették, mikor és hogyan, csak azt tudom, hogy minden szükséges ceremóniát elvégeztek a székekkel, mert az én székem védett... Jó,

egy cselekedetről valóban tudok: a széket kivitték a teliholdhoz; azért kellett olyan sokat várnom rá... akkoriban ugyanis jó ideig nem volt telihold... 250 ezer forintomba került a szék. De megérte. Nekem most ez a legnagyobb kincsem, ha utazom, viszem magammal mindenhova.

– Honnan tudja, hogy védett a szék?

– Mindjárt kipróbáltam, ha már olyan sokat fizettem érte... Nem vettek palira, gyorsan elindult... Meg aztán az én székeknél nem marad itt a szellem. Ha nem lenne védett, akkor bizony előfordulna, hogy a szeánsz végén hiába köszönnék el, itt maradna, és utána furcsa dolgok történének. Leesne a kép a falról, a csempe a fürdőszobában, kialudozna a villany, szóval sokféle kalamajka történhetne.

– Előfordulhatna az is, mint említette, hogy nem a hívott szellem érkezik...

– Igen. De ilyen velem még nem történt. Ha bekövetkezne, visszaküldeném. Ezért kell először mindig ellenőrző kérdésekkel megbizonyosodni arról, hogy az jött-e, akit akartunk, vagy más, egy idegen, kóbor szellem érkezett. Ha a szék elindult, újabban én már nem is foglalkozom az egésszel, hagyom, hogy a vendégeim úgy kommunikáljanak, ahogy akarnak. Kimegyek, rágyújtok... Az ő dolguk, mit beszélnek, az ő halottjuk. A szellemeiben egyébként nincs semmiféle harag, ellenszenv vagy gyűlölet. Már túl vannak minden földi érzelmen, hiúságon. Nincs semmi okunk, hogy szorongjunk, féljünk tőlük. Még akkor sincs, ha haraggal váltunk el tőlük. Mert odaát szinte kicserélődnek. A legzsémbesebb ember is kedves lesz, nem haragszik senkire. Bennük földi indulatok már nem motoszkálnak... Én egy infarktus után kezdtem el foglalkozni a spiritizmussal, s ma ugyanúgy cigarettázom, kávézom, mint előtte. Sehol nem olvastam arról, hogy ez tiltott lenne. Vállalkozói igazolványom van rá. De hát mi is lenne benne tiltanivaló? Ez nem fekete mágia. Ez nem árt, és nem is akar ártani senkinek. Egyszerűen az emberi kíváncsiságot igyekszik kielégíteni. Nem hiszem, hogy ez bűn... Azt tapasztaltam, hogy itt minden ember megnyugszik. Úgy jönnek, hogy hisznek is, meg nem is. Az emberek többsége kételkedik, aztán itt bizonyosságot kap, és megnyugszik. Látom gyakran, hogy nagyon sok emberben él valamiféle rossz érzés, valami lelkifurdalás azért, mert a váratlan halál megfosztotta annak lehetőségétől, hogy elköszönjön a hozzátartozójától, hogy nem volt ideje kellően végigbeszélni vele a problémákat... A holt lelkek különben mindent tudnak rólunk. Csak egy dolgot említek: ha a srác az apa halála után végezte el az egyetemet, és megkérdezzük az apa szellemét, tud-e róla, azt kell mondjam, annyira tudja, hogy még az egyetemi város nevét és a diploma érdemjegyét is leírja. A spiritizmusnak ez a fajtája nem egyszerűen jövedőlés, legalább annyira pszichikai segítségnyújtás, lelki segélyszolgálat. Azt hiszem, ez az egésznek a lényege. Aki innen kilép, az megnyugodva, elégedetten távozik. Itt sokak tenyere megizzad az asztalra helyezett papír alatt, ebben a szobában a nagyszájú, nagydarab emberek pillanatok alatt nagyon kicsik lesznek. Meghatódnak... Szoktam mondani a vendégeimnek, hogy ha valami kellemetlen, akkor arról ne kérdezzenek. Én már tudom, hogy a szellemeik nem hazudnak, őszintén válaszolnak a kínos kérdésekre is... Ebből bajom nekem nem volt még soha. Miért is

lenne? Nem én beszélek, nem én jövendölök. Én csak hozzásegítem az embereket a kommunikációhoz.

A holt lelkek az esetek túlnyomó többségében nem tévednek, bár olykor-olykor fals információkat is leírnak. Tévedés volt például, amikor a nagypapa szelleme két alkalommal is azt közölte érdeklődő tanárnő unokájával, hogy munkahelyének új igazgatója egy Fazekas nevű úr lesz. A nagypapa nem boldogult a lottószámokkal sem: nem nyertek a tippjei. A spiritiszta úgy magyarázza ezeket a melléfogásokat, hogy a kérdés pillanatában valószínűleg Fazekas tűnt az esélyesnek, a szerencsejátékok nyerési esélyei iránt pedig fölösleges érdeklődni: ha nincs megírva az ember karmájában a nyereség, akkor bizony nem nyer, mondhat akármit is a szellem.

Ellentétben az előbbiekkal, a helyes válaszok sora végeláthatatlan. Az elmondottak kilencven százaléka bejön – osztja meg sok éves tapasztalatát a szellemidéző. Csak szemezni tudunk a tengernyi esetből. Az elhunyt pontosan megmondta például kérdezőjének: meddig dolgozik adott munkahelyén, lesz-e unokája és mikor, együtt fogja-e leélni az életét a férjével, melyik munkatársa lopta meg, hol lelhető fel az ellopott személygépkocsi, kábítószerezik-e még a fia, terhes-e a barátnője, ki a szerelmi vetélytársa... – és mindegyik válasz igaznak bizonyult. A nagypapa megmondta, mikor jelent meg könyv a munkahelye történetéről, ki írta, és melyik oldalon említik a nevét, holott amikor a könyv megjelent, ő már közel egy évtizede nem volt az élők sorában. Aztán az egyik apa közölte a fiával, hogy hamarosan jól fizető, vezető állású munkahelye lesz – s nem vigasztalásul, mert a fiú két hét múlva megkapta az ajánlatot, amit természetesen elfogadott. Egy másik apa lopáson kapott lányát figyelmeztette: Ne hazudj, kislányom! – mert a szellemek tényleg nem beszélnek mellé.

– A legtöbb információval az őrangyalok rendelkeznek – avat be újabb „titokba” a spiritiszta. – Minden embernek van őrangyala. A szellemek visszaigazolják a pokol és a mennyország létezését is. Az egyik ismerősömnek az apja például rendkívül nehezen jelent meg, mert – mint elmondta – a pokolból jött. Tudni kell a megértéséhez, hogy a szellemek különleges úton, valamilyen sajátos csatornán jönnek le ide, hozzánk, s ezért is telik időbe, amíg elindul a szék. De visszatérve a pokolból jött öregre, nem is igazán válaszolt a kérdéseinkre, roppant nehezeze esett, és a végén azt kérte, inkább hagyjuk őt, ne idézzük meg többet. Az édesanyjával éppen fordított volt a helyzet. Nem vele akartunk beszélni, de ő jelentkezett, mert annyira kíváncsi volt a fiára. Mi nem is gondoltunk őrá, hiszen a halála még friss volt, még nem telt el a hat hónap, az a türelmi idő, amennyit a spiritiszta szakmában adni szoktak egy-egy elhunytnak. És ami engem is meglepett nála: a válaszait leírta a papírra, holott életében analfabéta volt... Ő a mennyországból jött.

– Szokott beszélni, a spiritiszta, a halottaival?

– Természetesen. Igen gyakran. Elmondhatom, nagyon sokat segítettek nekem napi gondjaimban, miről mit, hogyan gondoljak, kitől mit várhatok. Én, ha valami

problémám van, mindjárt megkérdezem a szüleim közül valamelyiket, vagy éppen az őrangyalomat. Mindig azt, akitől a legbiztosabb választ remélhetem, vagyis aki a szóban forgó témában korábbi tudása alapján, megítélésem szerint, a legjobb ismerettel rendelkezik.

*

A magyarországi spiritizmus egyik legképzettebb, szinte megszállott alakja Nógrád megye szülötte, a világirodalmi rangú Tragédia-költő fia, Madách Aladár. Cikkeket publikált, könyvet írt a témakörben. Szenvedélye miatt környezete különöncnek, sőt kicsit bolondnak tartotta – amint azt részletesen bemutatja a Palócföld 1981. évi 1. számában Szabó Károly balassagyarmati irodalmár-tanár A szellemidéző Madách fiú című tanulmányában.

„A lírában megfogalmazott világnézeti-politikai válságból Madách Aladár a spiritizmus tanaihoz menekült... Nála a spiritizmus egyben flastrom is a kor összes szellemi bajaira” – magyarázza a szenvedélyt Szabó Károly említett írásában.

Mi vajon, a ma embere, mi elől menekülünk, miféle bajokra keressük a gyógyírt, a tapaszt?

*

A szeánsz rendszerint egy-másfél óráig tart. Ekkorra mindkét fél kifárad: az egyik ámulatból a másikba esett kérdezők és a szellem is. A spiritiszta vállalkozó, a holt lelkek barátja ekkor lezárja a földi és az azon túli világ közötti utat, s – mint az elején – csak ő beszél, ő mondja ki az utolsó szavakat:

– Köszönöm, hogy itt voltál, hogy válaszoltál a kérdéseinkre – s egyik lábánál megragadva, lapjára fordítja a széket. – Nyugodj békében!

És elfújja az apróra zsugorodott gyertyavéget.

Sulyok Bernadett

VILÁGKÉPEK ÉS MOTÍVUMOK KODOLÁNYI JÁNOS TATÁRJÁRÁS-KORI TRILÓGIÁJÁBAN

(Julianus barát, A vas fia, Boldog Margit)

A TRILÓGIA KELETKEZÉSI KÖRÜLMÉNYEI, IDŐ- ÉS TÉRKEZELÉS

Kodolányi történelmi regényeit „szintetizáló és drámai műveknek” nevezi: a múltba fordulva akarja az egyén és a nemzet jelenbeli kérdéseire a választ megadni. Olyan emberi eszményeket keres, amelyeket példaként állíthat a magyarság elé. A jelen romlottságát kutatva a XIII. századig, a tatárjárás koráig jut el.¹

Az 1930-as években két eszme foglalkoztatja különösen: a nemzethalál és az életösztön gondolata. „Egyfelől fenyegetettnek, kiszolgáltatottnak, pusztulásra ítéltnek látja a magyarságot, mely idegen érdekek malomkövei közt őrlődik. Másfelől a nép életösztönében bíz”, a parasztságban látja a társadalom legfontosabb osztályát, amelyben még van teremtő képesség és erő.²

1935 és 1938 között írja meg a tatárjárás korában játszódó trilógia darabjait. Leghamarabb *A vas fia*ival készül el, Budapesten 1936-ban. Folytatását, a *Boldog Margit*ot 1937 tavaszán Finnországban és Budapesten írja. A sorozat tulajdonképeni első, bevezető részét, a *Julianus barát*ot 1938 szeptemberében fejezi be Helsinkiben.

E művekben jelentkezik először a monumentális regényépítkezésre való törekvése, a múlt eposzi méretű ábrázolására vállalkozik. Magasra állítja a mércét ön maga előtt: „a magyar *Háború és békét* szeretném megírni”.³ *A vas fia* megjelenése után 1937-ben Baumgarten-díjat kap.

Az alábbiakban néhány összefoglaló megjegyzés következik a trilógia egyes darabjairól, ahogyan azokat a kritikusok értékelik. Juhász Géza véleménye az, hogy *A vas fia* a vihar regénye, csupa esemény, az élet gazdagon örvénylő áradata. A *Boldog Margit* a csönd története, mely „a nagy lélek kilátástalan helyzetét

¹Tüskés Tibor, *Kodolányi János*, Pécs, 1999. 2. kiad. 159. l.

²Uo. 160. l.

³Uo. 163. l.

festi a hétköznapi alakjai közt.”⁴ A három regény tárgykör szerint egészíti ki egymást teljes világgéppé: a *Julianus barát* a város regénye, az európai történelem tág színpada, *A vas fia* a falu arcát mutatja be, amin nyomot sem hagy a tatárjárás, a magyar lényeket, kelet diadalát hirdeti; a *Boldog Margit* a kolostor világába vezet, a lélek harcát ismerhetjük meg a mennyei üdvösségért.⁵ Talán koncentrikus körökkel jellemezhetnénk e regények világát, míg a *Boldog Margit* jóformán két kolostori helyszínre korlátozódik, addig a trilógia másik két darabja egész Magyarországot, sőt az akkor ismert földterületet átfogja. A *Julianus barát* bemutatja a dunántúli falut, a kolostorokat, az itáliai városállamokat, végül a hazánktól keletre elhelyezkedő népeket, országokat. *A vas fiainak* főszereplői különböző népek, nemzetek, az egyes alakokban a magyar, a kun, a tatár és az osztrák karakter tárul fel. Hangsúlyozottan a szerző, Kodolányi ítélete, véleménye alapján.

Csűrös Miklós meglátása szerint a trilógia végső célja a korszakváltás megragadása. Ha a ciklus elején (II. András uralkodása) megrajzolt állapotokat Margit és az idős IV. Béla korával összehasonlítjuk, az ország megerősödése, a különféle etnikai elemek összeolvadása, a keresztényebb és európaibbá válás tűnhet szemünkbe. A nemzeti és az egyéni élet drámai csúcspontjait a lassú, szerves átalakulásnak alárendelve ábrázolja.⁶ Ez az észrevétel megfeleltethető Kodolányi törekvésével: a történelmi regényekben az örök, változhatatlan életérzést szándékozott bemutatni, amint egy nép sorsa az idő örök folyamatában áramlik előre.

Várkonyi Nándor véleménye az, hogy az igazi misztikus, az igazi magyar szent nem az önsanyargató apáca, hanem Julianus. Margitban a fejlődés átváltozik az ösztönök, a bűnök, a lélek halála ellen s az elragadtatásért vívott egocentrikus küzdelemmé.⁷ Margit számára kétségkívül a legfontosabb önmaga megzabolázása és fegyelemre nevelése, ám ezt nemcsak saját üdvössége végett teszi, hanem engesztelő áldozatnak ajánlja az egész magyarság vétkeiért, népe megmentéséért. Pomogáts Béla recenziójában rámutat, hogy Julianus megküzdve önmagával és környezetével olyan magatartást alakít ki, amelyet a keresztény erkölcsiség és műveltség éppúgy áthat, mint a hűség, a ragaszkodás a magyarság ősi hagyományai iránt. Alakja példázatos, a nemzet érdekében tevékenykedő írástudó jelképe.⁸

⁴Juhász Géza, *Kodolányi János, Boldog Margit = Válasz*, 1937. 497-499. l.

⁵Juhász Géza, *Julianus barát = Napkelet*, 1939. I. 540-543. l.

⁶Csűrös Miklós, *Kodolányi János emlékezete = Baranyai Művelődés*, 1975. 3-4. sz. 101-129. l.

⁷Várkonyi Nándor, *Kodolányi János = Sorsunk*, 1941. 3. sz. 253-271. l.

⁸Pomogáts Béla, *Kelet és/vagy Nyugat, Julianus barát = Alföld*, 1983. 12. sz. 16-25. l.

Németh László a *Boldog Margit*ot tartja a legtöbbre a három regény közül, mert „a nyers kritikai látás s az írón erőt vevő meghatottság az ábrázolásban hatalmasabb egyensúlyt tart, mint Kodolányi bármelyik művében.”⁹ A magyar történelmi tárgyú regények az író máig legolvasottabb könyvei.

A NARRÁCIÓ STRUKTÚRÁJA, A MAGYAR IDENTITÁS KERESÉSE, ÉRTÉKRENDEK KONFLIKTUSAI

A regényekben történeten kívüli narrátor beszéli el az eseményeket, aki tetszés szerint helyezkedik bele az egyes szereplők tudatába, mindenki érzéseibe beelát. Gyakran a szereplők szemszöge, az ő korlátozott tudásuk érvényesül, így bizonytalan atmoszféra teremődik. A hősök életmódját, gondolkodását alapvetően a kereszténység vilásképe határozza meg, ám nem képes hegemon uralomra jutni, mivel a magyarság régi, a pogány hitvilághoz kapcsolódó szokásai is továbbélnek. Ebben Kodolányi nemzetkarakterológiai koncepciójának kettőssége mutatkozik meg: az eurázsiai jelleg (minden olyan népet eurázsiaiának tekint, amely a németiség tömbjétől keletre foglal helyet, vagyis a szlávokat, a finnugorokat és a különféle török etnikai csoportokat) és a keresztény szellem (ami idegen hittérítők révén terjedt el az államalapítás idején) a trilógiában nem fordul egymás ellen, hanem szerves egységet alkot, ezáltal a középkori magyarság kultúrájában Kelet és Nyugat találkozik. Ám ez az egység nem valósul meg maradéktalanul, sok szereplő a kettős meghatározottság malomkerekei közt őrlik. Az elérendő cél a keleti örökség és a Nyugat-Európától kapott új szokások, társadalmi és erkölcsi értékek összhangba hozása.

Az eltérő értékrendeknek való megfelelés az egyes embereknél, és a különféle népek között konfliktusokat idéz elő, ami *A vas fiában* érzékelhető legerőteljesebben a keresztény magyarok és az éppen megtérített, pogány kunok együttélésében, illetve a tatárok természetvallása teljesen szemben áll az európai katolicizmussal. Julianus alakjában a gyermekkorában megtapasztalt pogány hitvilág és a bencés, majd domonkos rendben megismert keresztény miszticizmus nem kerül elentétbe, a táltos és a Zengő titokban látogatott bálványa elhalványul emlékeiben, míg a Fehérlófia motívum mint a kalandvágy kifejezője, és a testvérkeresés iránti igény a hittérítés munkájával kapcsolódik össze. Árpádházi Szent Margit teljességgel a keresztény értékrend szerint él, mindazt, ami ettől eltér, ami ettől el szeretné tántorítani, az ördög mesterkedésének tekint, s állhatatosan küzd ellene.

⁹Németh László, *A magyar középkor regénye*, In.: Uő., *Két nemzedék*, Tanulmányok, Bp., 1970. 728-732. l.

AZ IDŐ SZEREPE, IDŐÉRZÉKELÉS A REGÉNYEKBEN

A *Julianus barát* nagyszabású epikus portré, szerkezete Julianus életének egymást követő eseményeiből következik, vagyis az elbeszélés lineárisan halad előre, sem retrospekció, sem prospekció (elkövetkező dolgokra utalás) nem szakítja meg. A cselekmény 1212–1213-ban indul, amire Gertrudis királyné megöletése utal (1213-ban történt), és 1235-ben zárul Julianus *Magna Hungariába* való megérkezésével (ennek hiteles történelmi forrása Riccardus domonkos rendi fráter 1237-ben keltezett jelentése IX. Gergely pápához), vagyis negyedszázadot ölel fel. A kronologikus rendben haladás a regényvilág és ezzel együtt Julianus világmésképek fokozatos bővülésével párosul: Julianus a Zengő lábánál megbúvó faluból a pécsváradi kolostorba kerül, ahol megtanul írni-olvasni, a barátok megismertetik a klasszikus stúdiókkal, majd a székesfehérvári kolostor következik, később eljut Esztergomba és a budai várba is, míg felsőbb tanulmányait a bolognai egyetemen végzi. Érett férfiként IV. Béla megbízásából útra kel a magyarok őshazáját felkutatni, s Konstantinápolyon, Matrikán, Torgikánon, Bundán és Bulgarin keresztül végül eljut az Urál vidéki Baskíriába.

Felcseperedésével párhuzamosan megismerkedik különféle hiedelmekkel és szokásokkal, összes végleteiben feltárul Magyarország és Európa. Először a parasztság keresztény és pogány elemeket keverő életmódjával, majd a kolostorok homogén katolicizmusával találkozik. Egyetemi éve alatt a nyugat-európai értékrenddel is kapcsolatba kerül, az itáliai mentalitás harsánysága, a nagyvárosok nyüzsgése mellett felbukkan Szent Ferenc és Szent Domonkos, akik a világiassá és bűnös életűvé váló egyházi előjárókkal szemben az őskeresztényekhez, a krisztusi tanítások hiteles megéléséhez térnek vissza. Julianus egyik diáktársa Paulus fráter, a domonkos rend magyarországi megszervezője, tanúi lehetünk a szerzet hazai megalapításának.

A *vas fia*i szintén időrendben halad, ám a lineáris előrehaladást térbeli ugrások kísérik, a narrátor bizonyos eseményekről beszámol, majd hónapokat, esetleg egy-egy évet is kihagy. Az epikus anyag egyik szervező elve társadalmi keresztmetszet adása: bepillantást kíván nyújtani minden magyar társadalmi réteg életébe, sőt a kunok, a tatárok, valamint az itt élő böszörmények (vagyis muzulmán hitűek) és zsidók életmódjába is. Másik kohéziós módszere az atmoszférateremtés, a valóságban a démoni és a tündéri érzékeltetése, egyfajta mágikus realizmus kialakítása. Julianus barát ebben a regényben egyszer bukkan fel, amikor felidézi a budai várban IV. Béla királynak második, 1237-es utazásának eseményeit, s beszámol a tatár hadak készülődéséről Magyarország ellen. A cselekmény így valószínűleg 1238-ban kezdődik, s az „udvari” szál 1242-ben zárul Béla király kényszerű elmenekülésével az országból. Az elbeszélő kedve szerint veszi kézbe és ejti el az elbeszélés fonala- it, nehéz középponti figurát találni. Leginkább Benét, az ormánsági parasztleányt tekinthetjük „főszereplőnek”, mivel az ő sorsának alakulását végigkíséri a sikertelen leányrablástól a kun táborban töltött évein át a tatár fogságból való szabadulá-

ság, míg nem a történet végén visszatér szülőfalujába. Ez a kört leíró mozgás keretbe foglalja a művet, a kiinduló és a végpont helyszínének egybeesése szimbolikus jelentőséget kap. A magyar falu az állandóság jelképévé válik, Bene rokonai, szomszédai nem is találkoztak a tatár hordákkal, csak hírből ismerik a „kutyafejűeket”. Az élet megszokott ritmusa, az évszakokhoz kapcsolódó munkavégzés és a nagycsalád megszabta kötelességek kitöltik mindennapjaikat, olyan ciklikusságot biztosítanak, amelyből ugyan nem tudnak kitörni, ám mindez biztonságot, védettséget is nyújt számukra.

A *Boldog Margit* időbeli struktúrája szintén kronologikus szerkezetű, alig van benne idősíkváltás néhány kivételtől eltekintve. A bevezető és a befejező jelenet keretbe foglalja a történetet, hangsúlyosak, szimbolikus jelentőségűek. Kezdőállapot a kislány Margit nyugós ébredése, míg környezete, illetve Katerina soror mosolyog. A regény végállapota: most a sororok sírnak, míg Margit eltávozása e világból boldog, a beteljesedést jelenti. Az ellentét szövegszervező ereje a szerkezet egészére kiterjed.¹⁰ A külső, világi élet, valamint a gyarló emberi természet szemben áll a keresztény önfeláldozás és erkölcs eszméjével.

A regény három részből áll, ami utalhat a Szentháromságra, Margit egész életében az Istennel való misztikus eggyéválásra törekszik. Az első rész Veszprémben játszódik a Szent Katerina-klastromban, Margit kilenc év körüli kislány, ez az egység az első áldozáshoz járulásával zárul. Ebben a részben található néhány retrospekció a főhős gyerekkorára vonatkozóan, amikor még a zárda falain kívül élt. Margit emlékképeiben egy nagyúri lakóház elevenedik meg. Prospekciónak, előrevetített végkifejletnek tekinthető a történetet keretező álom motívum, amely az élet, a halál és az álom kapcsolatát különös megvilágításba helyezi. A második és a harmadik rész története a boldogasszony-szigeti kolostorban zajlik, végigkíséri Margitot kamaszkorától egészen a haláláig, ami huszonkilenc éves korában következik be. Az első két részben a narrátor a gyermekéveit és serdülését beszéli el, a királylány-apáca folyton konfliktusba kerül környezetével és próbatételeket kell kiállnia. Ezek az egységek dinamikusabbak és mozgalmasabbak, mint a harmadik rész, ami sok állóképet vonultat fel, az apácák életének lezártágát érzékelteti.

A MOTÍVUMOK MINT TÖRTÉNETSZERVEZŐ ELEMELK

A motívumok ismétlődő „szövegdarabok” egy adott szövegegészen belül,¹¹ tehát minden olyan esemény, történés, gondolat motívummá válhat, amely többször előfordul egy adott műben. Funkciójuk egyrészt a folyamatosság fenntartása, más-

¹⁰ Csapó Julianna, *A Krúdy-effektus Kodolányi János Boldog Margit című regényében* = *Híd*, 1997. 6. sz. 448-472. l.

¹¹ Odorics Ferenc, *A strukturalizmus és a konstruktivizmus között, A szegedi szemiotikai iskoláról*, In.: Uő. – Dobos István, *Beszédhelyzetben: irodalomelméletek között*, Bp., 1993. 108-121. l.

részt bizonyos momentumok hangsúlyossá tétele, a regénystruktúra konstruáló tényezői.

A keretes szerkezet tulajdonképpen a trilógia mindhárom darabjánál megfigyelhető. *A vas fiában* az ormánsági falu, mint kezdő és befejező szintér, a leányrablás éjszakáján elpusztuló fa, amibe belecsap a villám, s amikor Bene visszatér, a helyén új fa áll; ez a motívum az élet körforgását, a halált és a születést, a folytonos megújulást jelképezi. *Boldog Margit* történetében az álom motívum, a *Julianus barát* esetében pedig a táj hasonlósága: a Mecsek-vidéki domborzathoz nagyon hasonló a Volga menti magyar vidék leírása.

A tatárveszedelem motívuma szintén mindvégig hangsúlyos szerepet játszik. Magyarország közeli vesztének lehetősége a bolognai egyetemi évek alatt merül fel először a szász Hilbertus – aki diáktársa a magyar frátereknek – egy baljós horoszkópjában. A tényleges összecsapásra *A vas fiában* kerül sor, a *Boldog Margit* lapjain pedig a tatárjárás nyomasztó trauma az idősebb apácák emlékezetében, Margit és társnői csak hallomásból ismerik.

A XIII. századi magyar szerzetes életútján végigvonuló motívum Magna Hungaria ideája, amely a régi mondák ködéből sejlik fel, a gyermek Györki a falubeli öregek elbeszéléseiben hall róla. A pécsváradi kolostorba kerülve régi könyvek feljegyzéseiben is találkozik vele. Ifjúkorában szerzetes társaival terveket sző, hogy felkutatja, végül élete delén maga a király, IV. Béla bízta meg az Urálon túli magyarok felkutatásával, így valósággá válik régóta dédelgetett ábrándja. Fehérlófia története gyermekkorában szöveget üt a fejében, ő is megpróbálja a fák kergét lehántani (mikor Fehérlófiának ez sikerült, akkor indulhatott útjára kiállni a próbákat). A küldetését betölteni törekvő Julianus sorsának a mesehős mitikus megpróbáltatásai és küzdelmei népmesei-mitologikus előképévé válnak. Julianus lélektani rajza a tehetség örök ingadozása, a remény és a csüggedés stádiumai közt váltakozik a különböző akadályozó és küldetéséhez közelebb vivő események szerint. Fut is hivatása után, menekül is előle, a sors játéka és az akarat céltudatossága vezérli.

A régi források tanúsága szerint az ősök, mikor a Duna-Tisza felé indultak, két részre szakadtak, mert a besenyők rájuk csaptak. A veszély elmúltával sem egyesültek, mivel Jenő, Kurt és Jermatu törzse keletnek kívánt menni, hét törzs pedig idejött Nyugat bástyájának.¹² A magyar lélekben szükségszerűen tör fel a vágy az európai testvértelenség tengerében testvér-keresés után, a barátot ez is motiválja Magna Hungaria felkutatásában. „Julianus a testvért kereső és önmaga igazi valóságát felfedező magyarságnak lesz a képe”.¹³

A fehérvári kolostorban két motivikus, szerencsésen sarkított típuson, Georgius és Ottó fráteren keresztül mutatkozik meg az ellentétes vérmérsékletek és népi indulatok összecsapása. „Ők ketten harcolnak Julianus lelkéért: Georgius a nyugati germán világ hívének szeretné megnyerni a fiút, Ottó pedig keleti rokonainkra,

¹² Dénes Tibor, *Julianus barát = Vigília*, 1938. 825-829. l.

¹³ Vita Zsigmond, *Julianus barát = Erdélyi Helikon*, 1939. 366-368. l.

Magna Hungariában maradt testvéreinkre figyelmezteti.”¹⁴ Eszméik kialakulásában származásuk is meghatározó: Georgius magyarországi német család sarjadéka, amely a térítőkkal érkezett, Ottó kun ivadék, akiben a tudományok iránti vonzódás a fáradságoktól sem visszarettenő kutatókedvvel társul, mintegy a nomád életmód örökségéként. Ő vezeti az első expedíciót a magyar őshaza felkutatására, betegsége miatt kénytelen visszafordulni, s itthon meg is hal. Julianus benső hajlandóságára hallgat, és Ottó fráter nyomdokaiba lép.

A vas fiaiban a világgépek ütköztetése a legszembetűnőbb, ezeket a XX. századi irodalomelmélet a természettudományok fogalmát kölcsönvéve paradigmáknak nevezte el. A paradigma az adott korszakban elfogadott általános tudományos tételek együttese, a kor tudományos világgépe. Történetünk idején a magyarok immár több mint kétszáz éve keresztények, a kunok életében éppen paradigma-váltás következik be, áttérítik őket a krisztusi hitre pogány természetvallásukról, míg a tatárok és az általuk meghódított népek sokféle pogány vallást követnek. Magyarországon azonban zsidók és muzulmán hitű böszörmények is élnek, ők főleg a pénzügyekkel foglalkoznak, vagy polgári mesterségeket űznek.

Az egyes népeken belül a vallási különbségeken túl a szociális differenciáltság további feszültségeket, ellentéteket szít, például a magyar főurak és jobbágyaik között. Kovács György szerint a nemzeti tragédia – vagyis a tatár veszedelemmel szembeni védtelenség – leggyökeresebb magyarázója a nemzet kétarcúsága, „a nyugati keresztény műveltség s a keletről hozott erkölcs egymással viaskodó tüzeiben izzó magyar lelkiség”.¹⁵ A legelső társadalmi osztálynál, a földtúró népnél veszélytelenül, mint öntudatlan jelenség mutatkozik ez a kettősség, ám a nemesség esetében, például kürtösi Thúz úr, vagy akár Béla király viselkedésében disszonanciákat idéz elő. Úgy vélem, az összefogás hiánya, az önös érdekek előtérbe helyezése a közösség érdekeivel szemben, a széthúzás még súlyosabb probléma.

A narrátor a magyar, a kun és a tatár jellemet tipikus vonásokkal jellemzi, de ezen belül csupa egyénített alakot látunk. „Mint a jó drámában: igaza van mind egyiknek.”¹⁶ Ez a megállapítás a Bahtyin által bevezetett polifónia fogalmát juttatja eszembe, aki Dosztojevszkij regényeit nevezte polifón szerkezetűeknek. *A vas fiaiban* is érvényesül a „párhuzamos igazságok” elve. Batu kán magasabb erkölcsi szinten áll, mint az a nyugati világ, amely a magyarságot a kereszténység védőbástyájául állítja, s közben a velenceiek szövetségi ajánlatokat tesznek a Mongol Birodalomnak, hogy az ázsiai kereskedelmi útvonalakat használhassák. A mongol táborban a különféle népek erőit a világhódítás céljának szolgálatába állítja a despotikus hatalmi szervezet, viszont mindenki szabadon gyakorolhatja vallását s szokásait. A negatív tulajdonságokkal ábrázolt szereplők költői igazságszolgáltatásban részesülnek: a tatárhoz pártoló Sámuel kamaraispánt a kán nem tartja arra méltónak,

¹⁴ Rajnai László: *Julianus barát, A vas fia = Jelenkor*, 1963. 4. sz. 373-376. l.

¹⁵ Kovács György, *A vas fia = Erdélyi Helikon*, 1936. 722-724. l.

¹⁶ Benedek Marcell, *Kodolányi János, A vas fia = Századunk*, 1937. 2. sz. 91-92. l.

hogy sátrában fogadja, később megöleti; az osztrák Fridericus katonái csak a védtelen magyar lakosság sanyargatásában vitézkednek, majd Fridericus a menedéket kérő Béla királyt kifosztja, aki felindulásában arcul vágja a hitvány herceget.

A bonyolult, kusza elbeszélésmódot sokan kárhoztatták, mert nehezen követhetővé teszi a cselekményt, és bizonyos szálakat elvarratlanul hagy; de ebből számos előny származik: enciklopédikus teljességgel bemutathatja a különböző népeket és társadalmi rétegeket, ezáltal megközelíti eszményét, Tolsztoj *Háború és béke* című regényét. A kusza elbeszélésmód, az elvarratlan szálak a kompozíció szerves részét alkotják, az egyes szereplők eltévedését, elveszését, a célba nem érést érzékeltetik; ilyen a történelem, az emberi sorsok menete.

A történet kiindulópontja: három ormánsági legény egy balul sikerült leány-szöktetési kísérlet után (a lány egyik családtagja, és Gál nevű barátjuk meghal) menekülni kénytelen hazulról. „Ők hárman a magyar népi ethosz megtestesítői, a paraszti életerő, találékonyság, humor jeles figurái”¹⁷; ennek keretébe ágyazódik a regény nagy, középponti eseménye, a világhódító mongol hadak s a harcban szükségképpen elbukó magyar seregek tragikus küzdelme. Döme története a Balaton mellett Ukkon bálványánál, a baksával való találkozással elvész még az első kötet végén, Ernye sok hányattatás után királyi vitéz lesz, de sorsa a második kötetben jelentéktelenné válik. A főág a Benée, aki a kun táborba sodródik, megházasodik, majd a kunok törzsének megtámadása és széthullása után tatárfogságba kerül, végül onnan vissza a falujába. Egy másik meseszál a királyi udvarba vezet, ahol Béla király kontúros alakja mellett a fő tisztségviselők csak elnagyoltan jelennek meg. A királyt hűségesen szolgáló öreg Illye a nemzet politikumának megtestesítője, ideális magatartásként állítódik elének az uralkodó és az ország jövője szempontjából egyaránt.

Az elbeszélői szándék szerint a legtisztább szociális közösség a középkori falu, s még inkább a szerzetesrend, közösségi együttélési formájukat illetően. Ezek ideáltípusait jeleníti meg, ugyanakkor megmutatja ellenpéldájukat is, a *Julianus barát*-ban a züllött életvitelű pécsi kolostor frátereit, *A vas fiában* a földesúrnak kiszolgáltatott falvakat.

A néphagyomány nem tárgyi vagy szellemi néprajzként jelenik meg, hanem mint mitológia. Vatai László *Naturalizmus és prófétaság* című írásában Kodolányit így jellemzi: „Ő sámán vagy táltos... történeti távlatban összegezójük, szintetizálójük is.”¹⁸ Ha ezzel a véleménnyel egyetértünk, akkor szembe tünőnek tarthatjuk, hogy *A vas fiában* a különféle vallások „papjai” hangsúlyosan jelennek meg. A vándor, hírvívő és bájoló igéket ismerő baksa, a kunokat megtérítő, szintén folyton úton levő ferences barát, valamint a kun tábor „orosembere”, a kám mind-mind szoros kapcsolatban állnak a transzcendenciával. Ugyanilyen kitüntetett szerepe van Batu kán táborában a kataj bölcsnek, Mongnak, aki nemcsak szellemi tanácsokkal látja el a vezért, hanem a gyógyfüvek hatásait is ismeri.

¹⁷ Rajnai László: *Julianus barát, A vas fia* i. h.

¹⁸ Vatai László: *Naturalizmus és prófétaság, Kodolányi János = Magyar Élet*, 1944. 6. sz. 5-12. l.

Keve baksával először Ernye találkozik Csepel szigeténél, akitől viselkedése miatt megijed, a halak istenkéjének, esetleg a mezők egyik kisistenének gondolja, csak később nyugszik meg, hogy egyszerű útonjáró. Együtt jutnak el a király udvarába, ahol a baksát örülnek, bolondnak nézik, ezért nem kell dolgoznia a többi legénnyel, és az igazságot is kimondhatja, beolvashat a dözsölő, dorbézoló főuraknak, a széthúzó nemeseknek. Alakjában a vaskos közönségesség és a prófétai átkozódás hangvétele keveredik.

Köcsmeg kun vezér törzsében két mellőzött fivér felkeresi a kámot, hogy rontást küldjön a jövevényre, Benére. A regény szuggesztív epizódja, amint a kám megidézi Kajár keremetet, a legfélelmetesebb rontó lelket: fekete bárányt áldoznak, a kám kitepi a szívét, húsát megfőzi egy üstben, s az igéző éneket kántálva transzba esik. A fekete mágia hatására a sátor megtelik állati hangzavarral, a báránytetem felemelkedik a sátor tetejéig, s a kám habzó szájjal fetreng. Ám a szertartás végeztével azt mondja a két testvérnek, az idegenen nem fog a rontás, Kajár ereje megtört, mert a férfi nyakában keresztet visel, amit el kellett volna lopniuk.

Iréneusz atya, a ferences fráter hosszú, csontos férfi, aki az alázatosság, jámborság megtestesítője, egyik kun táborból a másikba vándorol hű számára hátán s terjeszti Jézus tanait. Bene neki gyónja meg bűnét, hogy el akart rabolni egy lányt, mert a szülei nem adták hozzá. Újabb találkozásukkor családi boldogságáról számol be neki, Jopár, a kun vezér leánya jó felesége, s gyermekük is született, Virágot pedig elfeledte. Az egyik kun aggastyánt, Altabarszt keresztény és pogány temetésben is részesítik, megfigyelhető a két szemlélet közti különbség: az orosemberek a lélek nyugalmaért, kiengeszteléséért fohászkodnak, paradicsomi boldogságot kívánnak neki, míg Iréneusz a bűnök megbánására, megtérésre buzdít, s irgalmat kér a gyarló lélek számára. Bár a ferences barát tudatában van, hogy milyen nehezen változtathatja meg a kunok gondolkodásmódját, mégis rendületlenül jár-kei „nyájai” között, és dorgálja a régi hitről megtérni nem akarókat, a bűnös életbe folyton visszaesőket. Munkálkodását a hit, remény, szeretet hármassága erénye hatja át.

Mong, a kataj származású mandzi szintén kiváltságos helyzetben van, akárcsak a baksa. Egyedül ő mondhat ellent Batu kánnak, aki haragjában sokszor kalodába záratta, sőt már halállal is fenyegette, de mindig megengyhült iránta, s elgondolkodott véleményén, gyakran megfogadta tanácsait. A mongol tábor tavasz-ünnepén Mong nem hajlandó részt venni, s az új élet sarjadását dicsőíteni, hanem arra emlékezteti a kánt, hogy ez egyben az új halál kezdete sok-sok ártatlan számára.

A baksa és a kám a túlvilág, a transzcendencia sötét, rontó pólusaival is kapcsolatban vannak, az ő tudatukban a gonosz erővel lehet egyezkedni, befolyásolhatóak, nekik is jár hódolat. Iréneusz atya és a mandzi az isteni szférával áll összeköttetésben, az ördög, a gonosz számukra a legfőbb ellenség, akit el kell űzni, kísértéseit le kell győzni. Ezek a markáns figurák közvetítenek a természetfölötti és a földi világ közt, kivételes képességeiknek köszönhetően megbecsülés, tisztelet övezi őket, ugyanakkor sok irigység is akad. Rajtuk keresztül válik meghatározóvá a

regény történetében a nemzetek harca mellett az egyes népcsoportok és a transzcendencia sokrétű kapcsolata.

A *Boldog Margit* egyik legfőbb motívuma az álom-keret. Katerina soror megfejtése szerint a hegyen álló, fényes vár az uralkodóval a mennyek országát jelenti, ahol Isten székel. A tenger az evilági kavargások jelképe, a benne hánykolódó holtak és szörnyetegek a bűnösök és a bűnök. Margit elfárad a vár felé vezető úton, hiába kiáltozik, nem jut előbbre – a nehéz út a temérdek szenvedést vetíti előre, amiken keresztül kell mennie annak, aki az Úr székéhez akar járulni. A befejezésben egy légiessé soványult alakot, egy aszketikus lélek életének eredményét látjuk, aki vágyik a halálra. Visszatér a kezdet álma, de módosulva: kék a tenger, nincsenek rémek, az út sima és egyenes. A lány sikongó-kacagó extázisban érzi, megérkezett. Kovács Kálmán interpretációjában a két állapot közti távolságot így értékeli: a mű jellemfejlődése az önnevelés mindent lebíró hatalmát bizonyítja.¹⁹

Számomra az élet és a halál felcserélhetőségét sugallja a befejezés. Életünkben egy-egy álmodat hajlamosak vagyunk egy másik világból való üzenetként fogadni. Margitnak halála pillanatában önként vállalt keserves élete tűnik rossz álmoknak. Ez a feltételezés, hogy az élet csupán álom, amelyből a halállal ébredünk fel, szintén ősi keletű. Az álom tehát közvetítő élet és halál közt, ám azt nem lehet eldönteni, mi a valóság és mi a képzelet szülötte, melyik világ az igazi. Margit két világban él egyszerre: a zárda közegében és abban, melybe víziói révén jut el.

Az álom motívum visszatér, amikor egyik étkezésnél a legkisebb, legrosszabb húst követeli, a sororok ezt nem teljesítik, a király leányát látják benne. Környezete úgy veszi körül, mint álmában a tenger. Először részesülve az Úr testéből újra felbukkannak a karok, amelyeket valahonnan már ismer. Ezek az ismétlődések arra a következtetésre készítetnek, hogy a főhős abból a másik világból jött a Földre, s oda tér majd vissza mint igazi hazájába. A gyermekkori álom akkor is eszébe jut, amikor öccse halálhírére megkapva elmegy atyját megvigasztalni Budára egy fráter kíséretében. Buda az ismeretlen külvilágot jelenti neki, ami tele van kísértéssel, s amelynek szövevényében ő nem ismeri ki magát.

Az előző Margit szintén ismétlődő motívum. Az apácajelöltet erősen befolyásolja meghalt nénjének az emléke. Úgy érzi, benne néneje jött vissza, Isten azért küldte, hogy szülei teljesíthessék fogadalmukat. Margit nővérét a fekete halál, vagyis a pestis ragadta el, amit gyermeki képzelete szó szerint elevenít meg. Az egyik esti felolvasáson az élet és a halál párbeszédét hallgatják. Margit hirtelen zokogásban tör ki, mert maga előtt látja nővérét a koporsóban és mellette a „Fekete Halált”. Így válik a feketének képzelt halál is motívummá a másik Margit alakjához kapcsolódva.

A harmadik részben is felbukkan a másik Margit motívuma. A vérhasban kiszendedett soror ágyánál virrasztva újra felötlik benne, hátha ő ugyanaz a Margit, de ezúttal elutasítja ezt a gondolatot. Megtalálja saját sorsát, élete értelmét: „öt

¹⁹ Kovács Kálmán: *A lélek regénye*, In.: Uő., *Eszmények és irodalom*, Tanulmányok, Bp., 1976. 241-274. l.

Isten magára hagyta a világban, hogy bukdácsoljon, küzdjön, vállaljon és szolgáljon, s Jézushoz hűnek maradván, magára vegye a magyari nép minden bűnét, szabadon, a maga akaratóból.”²⁰ Vagyis életútját nem határozta meg előre Isten, neki kellett a próbatételeket kiállnia, felismernie küldetését és megvalósítani azt.

A testiség kísértő álmái különféle variációkban ismétlődnek a második szerkezeti egységben motívumhálót alkotva. Margit egy éjjel arra riad fel, hogy vadul csókolja valaki az ajkát. Kétségbeesetten mormolja egymás után imádságait, hogy elmúljon a kellemesen bizsergető érzés. Másnap egy pávaszemcses pillangót talál cellájában, amit az ördög megtestesítőjének vél. Egyik társnője azt javasolja Margitnak, azonnal gyónjon meg s tartson penitenciát. A leány másnap így is tesz, s megnyugszik lelkiismerete. Néhány hónap múlva újabb csábító álom zaklatja, ismét Benedicta novícia kísérti, ezúttal el tudja úzni a buja gondolatokat. Ezen az éjszakán érik nagylánnyá, tehát az álom összefüggésben van fiziológiai változással. Egyik húsvét előtt a kolostor fekete macskája megkölykezik, öt kiscicája születik. Azon az éjszakán álmában megjelenik a macska, hozzá törleszkedik, majd férfivá változik. Margit válasza az újabb kísértésre, hogy egy horgas korbáccsal megfenyíti magát.

KONKLÚZIÓK

Egy-egy mitológia szimbolikus világképe a valóság sajátos summázata, az ember létértelmezése és történelemfelfogása. Az irodalom mindig is merített a különböző mitológiákból, koronként újraértelmezte, megidézte, parafrázálta őket. Ebből a szemszögből tekintve Kodolányi középkori trilógiája a mítosz ősi erejével az útmutatás reménységét adja. Véleményem szerint Julianus és Szent Margit nevezhető nemzeti hősnék, akik eszméikért a mártíromságot is vállalják. Nem olyan héroszok, akik tökéletes képességekkel vágnak neki a próbatételeknek, hanem sok vívódás és kétség legyőzése árán jutnak a megszenvedett igazság birtokába.

A szerző arra törekedett, hogy a középkori világszínpad egészét megjelenítse a magyar falu mikroközösségétől az eurázsiai mongol birodalom táborának bemutatásáig. Enciklopédikus tárháza a különféle népek szokásainak, vallások rituáléinak, ábrázolja az egymással szembenálló világképek konfliktusait, így az Európában hegemoniára jutott katolicizmust és az ázsiai nomád népek természetvallásait. Megismerhetjük mindkét mentalitás pozitív és negatív tulajdonságait. Pogányság és kereszténység harca, égi és pokoli szféra ellentéte behálózza mindegyik regényt. A történelmi események összekapcsolása a transzcendens világ jelképrendszerével, azaz a kultúrával az emberlét örök folyamába helyezi a trilógia történeteit.

²⁰ Kodolányi János, *Boldog Margit*, Bp., 1976. 5. kiad. 361. l.

KODÁLY ÉS A FELVIDÉK

A FELVIDÉK FIA

Kodály Zoltán ugyan Kecskeméten látta meg a napvilágot, de már apró gyermekként a Felvidék fia lett. Galántán és Nagyszombaton nőtt fel. Állomásfőnök apja kitűnően hegedült, édesanyja szépen zongorázott. Nem csoda, ha már gyermekkorában vérévé vált a muzsikálás. Három hangszeren is tanult: zongorázni, hegedülni és csellózni. Tizenhat évesen a nagyszombati gimnázium tanulójaként az iskolai zenekarra már saját kompozícióját vezényli sikerrel. Az érettségi után mégis vívódik, hogy milyen pályát válasszon. *„Nem mertem akkor csak zeneszűnek lenni, egyrészt hiányzott belőlem a virtuózkészség, s így a dolog nagyon kockázatosnak tűnt előttem, másrészt az otthoniak szemében ez a lépés egyenlő lett volna az eltűnéssel.”* Úgy döntött végül, hogy két legyet üt egy csapásra tanárnak megy, de zeneszerzést is tanul a fővárosban.

A budapesti egyetem bölcsészettudományi karán 1900 – 1905 között elvégzi a magyar-német szakot, a Zeneakadémián a zeneszerzést. Ott ismerkedett meg Bartók Bélával, aki évek multával egy életre szólóan fegyvertársa lesz. Csak ismerkedésük kezdődik nehezen: *„A Zeneakadémián évekig együtt tanultunk, csak éppen hogy soha nem találkoztunk. Bartók mindig más napokon ment be, mint én. Különben is Bartók igen visszavonult egyéniség volt, még a saját osztálytársaival sem találkozott. Magam sem voltam pajtáskodó természetű.”* Nem is az iskolában hozta őket össze a sors, hanem egy ragyogó tehetségű asszonynál, Gruber Henrikné Sándor Emmánál, aki később Kodály felesége lett.

FELKÉSZÜLÉS A NÉPZENEGYŰJTÉSRE

Kodály hamarosan ráeszmél, hogy egy jövendő magyar zeneszerzőnek *„kevés a Dankó és a Dóczy nóták magyarsága.”* Gyermekekoriában Galántán már magába szívta a magyar parasztdalokat, ezeket kell összegyűjtenie, ez lesz az ő igazi nyersanyaga. *„Nincs más zenénk, amely a magyar lélekbe mélyebben világít bele, ércnél maradandóbb formában, mint a magyar népdal.”*

1906-ban Bartók Bélával elkészíti a népdalgyűjtés nagy tervét. Hivatásos néprajzkutatók tájékoztatták őket a gyűjtés módjáról, a néppel való érintkezésről, közben megismerkednek a fonográffal is. Kodály azt javasolja, hogy először a nyelvhatárokat járják végig, mert sejtése szerint a peremvidék lakossága őrzi meg legjobban a hagyományt.

Budapesti ismerőseik fanyalognak fogadják népdalgyűjtő tervüket. „*Azt a zenét, amit mi kezdünk kiadni, addig egyáltalán nem ismerték*” – írja Kodály keserűen. A kutatásra is alig kaptak pénzt. A Zeneakadémia adott nekik egy ideig kevéske ösztöndíjat. Az összeget nem a népdalgyűjtésre, hanem külföldi út címén utalták át nekik. „*Az igazgató úgy gondolta, hogy komponálnom kell. Nem értette, miért törődöm olyan dalokkal, amelyeket csak parasztok és cselédek énekelnek. Nem ez volt az, amit elvártak tőlem.*”

GYŰJTÉSEI FELSŐ-MAGYARORSZÁGON

Kodályt az 1906-os esztendő vezeti életének legnagyobb kincsesbányájához, a Nyitra és a Garam folyók között élő észak-nyugati palócok közé. A Zobor-vidék ez, melytől aztán soha nem tud elszakadni. Pár hónappal később már a középpalócok között találjuk a Nógrád, Gömör, Heves háromszögben. Ezen az útván dőbben rá, hogy a gyűjtésre legalkalmasabb a téli, kora tavaszi időszak, mert akkor falun ráérnek az emberek. Arra is rájön, hogy az öregekhez érdemes bemenni, ők őrzik legjobban a régi népdalokat, a fiatalok inkább csak az új, divatos nótákat énekelik.

Kodály élete során továbbra is sűrűn gyűjt a Felvidéken, 1906 – 1918 között szinte minden esztendőben. Termékeny még az 1922 – 23-as, majd a 26 – os évi gyűjtése. Utolsó gyűjtőútja 1938, majd 1941. Legkedvesebb falvaiban többször is megfordul: Barslédec, Mohi /Bars megye/, Páskaháza /Gömör megye/, Dorogháza /Heves megye/, Lukanénye /Hont megye/ Ecseg /Nógrád megye/, Béd, Ghymes, Menyhe /Nyitra megye/.

Az első években magával hordott egy jegyzetfüzetet, melynek a Magyarországi utazás címet adta. Ebbe a füzetbe írta le felvidéki emlékeit, többnyire keserű tapasztalatait.

HOGY LÁTTA A PALÓC A PALÓC NÉPET?

Mindenekelőtt élénk képzeletűnek, babonásnak. „*Nagyon különös volna, ha a palócokban csalatkoznék, akiknek ma olyan nagy fantáziájuk van. Egy egri asszony azt mondta, hogy amikor Rómába ment, látott vízí lányokat, derékig leány, azontúl bal, azok daloltak. Ezeket leírják az emberek, ebből lesznek a nóták. Másfelé is hallottam ezt. Kész mítosz a zene eredetéről.*”

Istenmezején /Heves megye/ a rózsafüzéres asszonyok vég nélküli imáit hallgatva hangneme ironikussá válik. „*Az istenmezeji templom orgonájánál ülve rózsafüzér alatt eszembe ötlök, milyen bódító, narkotizáló hatású ez a számtalan ismétlése ugyanannak.*”

Bárna /Nógrád megye/ látogatása során elítélően nyilatkozik a korai házasságokról. „*Bárna magyar bányászfalu. Érkezés négy órai bolyongás után a hegyek között. Itt az utcán sétálás annyi távolugrással jár, mint lépéssel, a patak folyja össze. Férfi eleve nincs: a nappalos a bányában, az éjjeles az ágyában. Egész életük a kettő között billeg végig. Házasod-*

nak... 14–15 éves leány, a 17 éves már vénnek számít. A 17–18 éves fiúk nősülnek, mind katonaminiszteri engedelemmel. A föld kevés. Nyáron a megmunkálásra szabadságot kapnak.”

A falvak népét a kemény alkoholizmus viszi a romlásba. Ghymesben /Nyitra megye/ járva jegyzi meg: „A legtöbb férfi részeges, jó, ha napjában csak egyszer rúg be. Az asszonynépre szakad így a férfimunka egy része is. Volt eset, hogy az asszonyt ment kaszálni, marhát etetni, míg az ura részegen hevert. Még jó, ha csak a vagyonát itta el a gazda, nem az eszét is.”

Nem csoda, hogy a palócság keze alól kicsúszik a föld. „Csitáron a legnagyobb gazda 24 holdas. A zsidó, aki nyolc éve lakik ott, 25 holdas. A gerencséri zsidó a fele falut megvette már 25 év alatt. Néverem egy porosz báró tíz év alatt ötezer holdat szerzett ezerhez. Galántán 1500 holdas a Zamájszky birtok gazdája, Orosz-Lengyelországban lakik. Vajon mindenütt ilyen a földbirtok statisztika? Mibamar kirántják alólunk a talajt.”

A legmélyebb undorral az arisztokráciáról ír. Egy gróf Ghymesben /Nyitra megye/ a falu kéj ura. Úgy viselkedik, mintha a legsötétebb középkorban élne. „Nagyban hozzájárult a nép megrontásához a gróf. Újév napján megjelent vagy 30 asszony a kastélyban gratulálni. Ez mind a felesége volt. Hét-nyolc éve házasodott utoljára, most nyolcvan éves. Mindenszentek napján, a cselédfogadás idején odavezetett a sikonicska 3–4 lányt a kastélyba. A gróf választott közülük, rendszeren 14–16 éveset, azt megfogadta szolgának, hivatalos dolga a baromfietetés volt. Egy esztendőnél tovább nemigen tartott egyet se. A következő farsangon aztán férjhez adta. Eleinte 1000 forint hozományt is adott. A legények épp úgy törték magukat a grófné után, mint az anyák versengtek rajta.”

Csoda, ha ezek után feltör az ifjú népzene gyűjtőből a panasz egy istentiszteleten a szalakuszi /Nyitra megye/ templomban? „Doh, bűz, homály, ének, morgás. Lent a sok piros szoknya, fehér főkötő, eget mozgató életerő leszorítva, elnyomorítva. Fölszabadul-e még, mielőtt elpusztul?”

A nagyon fiatal, tartózkodó népzene kutató jegyzetfüzetében egy megragadóan szép lírai vallomást is olvashatunk. Bédén /Nyitra megyében/ 1910-ben elbűvöli egy 23 éves fiatalasszony. „Szép madonnaarc, telt és mégis finom, érett és mégis gyermekes. Huszonhárom éves, az ura egy éve Amerikában. Mennyi finomság mindenében: tartás, beszéd, modor, járás. Tánc közben milyen tartózkodó, tiszta, védekező és elhúzódo. A második tánc után hirtelen eltűnik. Másnap felém sem néz, átmegy, átmegy Szalakuszra litániára. Fél a vénasszonyok nyelvétől? Az anyósa szétfaragta a vőlegény fia ingét miattam, mert Magdolna egész nap nekem énekelt. Úgy látszik, mégsem én vagyok az oka? Hisz rólam is tudják, hogy nem akarom „szeretnyi”. Csak mikor kimegyek a faluból, találkozom vele a bédén.”

A fiatal népzene kutató dicsérettel ír a tanítókról, akik a legjobban segítik munkájában. Szól a parasztok megértéséről, de megemlíti bizalmatlanságukat is. „Volt rá eset, hogy a parasztok bizalmatlanul fogadtak. A falusi népet a város felől annyi becsapás, csalódás érte, hogy nem csoda. Ha nadrágos idegennel szemben bizalmatlan. Ha gyalogszerrerel vándorolt az ember, még bagyján, de mikor a fonográf-feleszereléshez koci kellett, mindjárt valami huncutságot sejtette, vagy üzleti szagot szimatoltak... Volt egy akadály a gyűjtésnek. Mi általában az öregekre pályáztunk, hiszen azok ajkán véltük megtalálni a régi dallamokat. Igen ám, csak hogy a falusi illetan tiltja, hogy az öregek nyilvánosan énekeljenek. Megtudtuk

ennek okát is. Az öregek félnek a más, újabb énekeket ismerő fiatalok gúnyolódásától. Külön probléma volt az asszonyok énekeltetése. azt tartják faluhelyen, hogy az asszony mások előtt csak akkor éneke, ha részeg. Mi aztán úgy csináltuk, hogy suba alatt, titokban énekellettük meg a népet. A férfiaknál nemigen ment másként, csak valami jóféle itóka bevételeztetése után. Viszont kedveztek a népdalgyűjtőnek az olyan csoportos munkaalkalmak, mint a tollfosztás vagy a kukoricahántás, amikor dolog közben dalol a nép.

Elmondok egy humorosnak tűnő, de nem is egészen ártatlan kalandot, hogy megvilágosít-sam, milyen elképesztő nehézségekkel is találkozott a népkutató. Javában gyűjtök egy észak-magyarországi falucskában. Egyszer csak hivatalos közeg érkezik, a bíró úr, se szó, se beszéd, be akar vinni a dutyiba.

– Már ugyan miért?

– Mert az úr bolondítja a népet, vénasszonyokat énekeltet.

Ha merő véletlenségből nincs a közelben a szomszéd község tanítója, aki ismert és igazolt, bizony irgalmatlanul becsuknak, vagy kitoloncolnak.”

Nem volt könnyű a népzene gyűjtés, Kodály Zoltán egy-egy útjáról mindig holtfáradtan, gyakran betegen tért haza.

PALÓC DALLAMOK KOMPOZÍCIÓBAN

Kodály ízig-vérig magyar zeneszerző lett, a Felvidéken gyűjtött népdalainak legszebb darabjait is beledolgozta kompozícióba.

A Hány János daljátéka a legismertebb. A főhős szép panaszdala Szilicéről /Gömörből/ származik.

*Fölszántom a király udvarát, / Belevetem hazám búbaját, //
Hadd tudja meg király fölsége, / Mi terem a magyar szívében //
Búbaj terem abban, búvetés. / A magyar élete szenvedés, //
Aldd meg, Isten, király fölségét, / Ne sanyargassa magyar népét! //*

Zséréből (Nyitra megyéből) került a daljátékba az „A jó lovas katonának de jól megyen dolga”. Alsószecséről (Bars megyéből) az „Ó, mely sok hal terem az nagy Balatonba”.

A „Mátrai képek” vegyeskari mű – mint címe is sejteti –, majdminden dala felvidéki népdal-feldolgozás. A „Vidróczyky betyárballada, az Elmegyek, elmegyek búcsúzódal Zabarról (Gömörből) származik, a „Sej, a tari réten” Tarról (Hevesből), a „Madárka, madárka” Szuhárról (Hevesből).

Érdekességként említjük meg, hogy Kodály másik daljátékába, a Székegyfonóba belecsempészett egy palóc dallamot: „A csitári helyek alatt régen leesett a hó...” A népdal a Felvidékről, Alsócsitárból (Nyitra megyéből) származik!

A gyönyörű *Esti dal* című kórusmű pásztói (Heves megyei) gyűjtésből való.

*Erdő mellett estveledtem, Subám fejem alá tettem
Összetettem két kezemet, Úgy kértem jó Istenemet.*

*Én istenem, adjál szállást, Mert meguntam a járkálást,
A járkálást, a bujdosást, Az idegen földön lakást...*

Folytathatnánk a sort, de nehezen érnénk a végére...

Kodály Zoltán idős korában is sűrűn megfordult a Felvidéken. Szinte minden évben hosszú heteket töltött a Mátrában, Galyatetőn (Heves megyében). Pásztórol többször felgyalogolt hozzá barátja és munkatársa: Rajeczky Benjamin, s Kodály olykor-olykor viszonzta a látogatást.

A VISSZATEKINTÉS VARÁZSA

Szajbély Mihály: „Idzadnak a’ magyar tollak”

– Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában,
a 18. század közepétől Csokonai haláláig –

Szajbély Mihály nemrégiben megjelent kötetének előszavában megfogalmazza mindazon nehézségeket, amelyekkel a felvilágosodás irodalmát kutatóknak minduntalan szembesülniük kell. A korabeli teoretikus irodalom szűkössége, az idegen nyelvű olvasmányok szerves, sőt jobbára kielemezhetetlen beépülése az elméleti diszkurzusokba, valamint az akkori irodalomról való beszéd meghatározóan befogadó természete egyértelművé teszik a megfontolt és óvatos kijelentések, az alapos kutatások és a körültekintő kérdésfeltevések szükségességét. Annál is inkább elengedhetetlen ez a figyelmesség, mivel a kérdésekre adható válaszokat a szerző elsősorban a vizsgált időszak elméleti szövegeiben keresi, s kevésbé kíván támaszkodni a szépirodalmi szövegekből elvonható, vagyis implicit poétikai leírásokra. Mindezen akadályok leküzdése a kitűzött feladat teljesítésének szemszögéből viszont ígéretes hozadékkal biztathatja az olvasót, hiszen a nagy ívű tanulmány a XVIII. század második felétől Csokonai haláláig tartó időszak irodalomszemléletének, kritikátörténetének bemutatására vállalkozik.

A könyv egyébiránt a szerző kutatásainak is jelentős állomása, mivel a kezünkben tartott szöveg egy hosszú időn át alakuló munka lezárása, amely még a hetvenes évek végén indult el, majd első állomásán kandidátusi disszertációként került egy szűkebb nyilvánosság elé. Az azóta eltelt évek persze nem hagyták teljesen érintetlenül a szöveget, mivel az időközben publikált hazai és külföldi kutatások eredményei a szükséges helyeken bekerültek a gondolatmenetbe.

A kötet egy figyelmesen kialakított szerkezeten nyugszik, amely korántsem erőltetetten vagy didaktikusan, hanem sokkal inkább diszkrétan szövi át az egyes fejezeteket, s majd csak a befejezéssel válik kimondva is rögzítetté. Ez az alap pedig a haszonelvűség fogalma, amelyben Szajbély megjelölhetőnek látja a magyar irodalom kritikai vonulatának irányultságát a XVIII. század második felében. A kiindulópont így szinte egyértelműen Bessenyei boldogság-teóriája lesz, amelyben az anyanyelv praktikus feladata a nemzet boldogságához vezető útban jelölhető ki. Nyilvánvaló azonban, hogy ezzel a retorikai fogásként is értelmezhető kezdéssel a szerző nem Bessenyei „világosságot hozó” alakját kívánja kimozdíthatatlanná tenni, hiszen a testőrírő törekvéseit hangsúlyozottan nem előzmények nélkülinek találja.

Ezzel a gesztussal együtt jár természetesen számos elfelejtett vagy más szemzőből értelmezett szerző „leporolása”, többek között Apáczai Csere János, Csúzy Zsigmond, Bertalanffi Pál vagy Tordai Sámuel irodalmi törekvései. A címadásban szereplő idézettel már egyébként is megtörténik a mindmáig kevésbé ismert és háttérbe szorult szerzők rehabilitása, a figyelemreméltó kijelentés ugyanis nem egy elkoptatott szentencia, hanem egy meglehetősen ismeretlen szerzőtől, Wályi K. Andrásról származik. Az idézet bővebben a 37. oldalon szerepel: *„Idzának a Magyar Tollak, emelkednek a' Magyar Írók, 's Fordítók, integetnek a' kisebbeknek, nem alázzák-meg ámbár tsekély legyen is a' közjóra tzelző egyenes igyekezetet.”* A teljes mondatba visszahelyezett cím így a könyv gondolatmenetét sűriti, hiszen a hasznosság, a közjó fogalmát jelöli meg a korszak irodalomszemléletének lényegéként, ugyanakkor utal egy megkezdett folyamatra, az irodalom autonóm szerepének lehetőségére, amely végül is nem teljeseedik be ebben a korszakban. Ez a gondolat kerül a tanulmány lezárásába is, amellyel a könyv szerkezete és mindvégig meghatározó irányultsága újból megerősítést kap.

Visszatérve az első fejezetre, éppen azzal a gesztussal válik mégis rögzítetté és megkerülhetlenné Bessenyei alakja, hogy a korszak irodalomelméleti irányultságáról való beszéd központi helyét ő foglalja el azzal, hogy mégiscsak kizárólag hozzá viszonyítva, az őt megelőző és az utána következő szerzőkről tudunk beszélni a korszakkal foglalkozva. Ezt a csapdát mégsem lehet a szerző hibájának felróni, sokkal inkább utal ez egy általános probléma jelenlétére, a kánonok rögzítettségének és működésének kérdéskörére. Szajbély egyébként a felvilágosodás korszakának időbeli meghatározásában értelemszerűen ahhoz a periodizációhoz kapcsolódik, amely Bíró Ferenc kutatásai és korszak-monográfiája nyomán vált meghatározó olvasási szemponttá. Így az irodalomszemlélet értelmezését célul kitűző kötet az alcímbe is hangsúlyozottan a XVIII. század közepétől Csokonai haláláig terjedő időszakot jelöli meg tárgyául.

A könyv egyes fejezetei különös érzékenységgel képesek megragadni a tárgyalat periódus elméleti és szépirodalmi gyakorlatának legfontosabb kérdéseit, s körültekintő alapossággal, illetve forrásismertetéssel jár el a szerző az egyes témakörök tárgyalásában. A horatiusi *utile dulci* eszméjéből eredeztethető magyar irodalmi hasznosságelvűség megmutatása után a következő fejezet a költészet megítélésének témakörével foglalkozik. A vizsgálódás íve a barokk gyökerekből táplálkozó iskolás klasszicizmus ábrázoló és tudományterjesztő költészetfogalmától egészen a modern külföldi hatásokat befogadó, az ihlet szerepét kiemelő és az eredetiség-gondolatot megsejtő elméletekig nyúlik. Csokonai, Verseggy, Földi, Göböl és Kármán elméleteit tüzetesen vizsgálva Szajbély körültekintéssel vet számot az egyes szövegekben fellelhető, elsősorban német és francia forrásokkal. Arra a következtetésre jut, hogy a magyar munkák alapvetően compilációs jellegük miatt sokszor ellentmondásosak és jellemzően heterogén jellegűek, jelentősen önálló gondolatmenete egyedül Csokonainak van. Már itt feltűnik az a szerző által az előszóban hangsúlyozott gyakorlat, hogy az egyes elméleti szövegekből a szoká-

sosnál kicsit bőségesebben idéz, amelyre nyilvánvalóan ismeretlenségük és hozzáférhetetlenségük miatt is szükség van. Ez az adott írók szempontjából azért is lehet szükséges, mert ezáltal kibővíthetővé és pontosíthatóvá válik azoknak az alkotóknak a viszonylag szűkös sora, akikről a magyar felvilágosodás kapcsán beszélni szokás.

A versificatio és poesis problémájának tárgyalása után a tanult és az ihletett költő kérdéséről olvashatunk, majd a fejezet befejező szakasza az eredetiséggel és a nemzeti sajátosságokkal foglalkozik. Ez a rész a magyar felvilágosodás irodalmának rendkívül fontos problémáját járja körül, ugyanis bemutatja, hogy az antik poétikai hagyományok mellett hogyan kerülnek át a korabeli magyar írásbeliségbe a nemzeti kultúrák tradíciói, s miként jelentkezett ezáltal csíráiban az eredetiség eszméje. A következő fejezet címe (Vita Miltonról és a fordítás kérdéseiről) meglehetősen lehatárolja tárgyát, ám valójában szintén az egész korszakot érintő problematikát érint, mégpedig általában a fordítás, az eredetiség, az irodalmi élet élénkülése és az elméleti viták kialakulásának kérdését.

Az ezután következő műfajelméleti rész is rendkívüli érzékkel mutatja be a korabeli poétikai irodalom helyzetét, s amellet, hogy általánosságban elemzi a teoretikus szövegek összességét, felvállal olyan területeket is, amelyek eddig a háttérben maradtak. Ilyenek például Csokonai Vitéz Mihály és Földi János poétikai írásai, illetve fordításai, valamint a XVIII. századi regényre vonatkozó elméleti fejtegetések összegyűjtése és alapos elemzése. Ez utóbbi műfajjal való foglalkozás pedig különösen fontos, hiszen a magyar regény éppen ezekben az évtizedekben születik meg, sokszínűségével és újszerűségével kifejezetten nagy szerepet vállal az olvasóközönség kiszélesítésében, valamint az irodalmi élet megélénkülésében. Az utolsó fejezetben pedig ismét egy olyan területe tárul fel a XVIII. századi magyar irodalomnak, amely jelezte a nyugat-európai irodalmak modernségéhez való kapcsolódást, a „régiek” és az „újak” vitájának végülis be nem teljesedett lehetőségeit.

Talán ez a rövid bemutatás is képes volt érzékeltetni a kötet nagyszerűségét: egyrészt azt a szerkezetet, amely az olvasást befejezve rajzolódik ki, s az alapja a már fentebb említett haszonelvűség fogalomköre és az irodalom tudományos életének legfontosabb csomópontjai, másrészt pedig gyakorlati hasznát a felvilágosodás irodalmával foglalkozóknak. Hiszen a korabeli irodalomszemlélet alapos bemutatása lehetőséget nyithat az ekkor született szépirodalmi alkotások újraolvasásában, számos szerző felfedezésében és bizonyos alkotók új szempontú megítélésében is.

Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest, 2001.

P.S.

Mondják, nem kerek évforduló az, amiről most Salgótarjánban megemlékeznek. Valóban igaz, a 75 vagy éppen a 100 inkább tűnik misztikusnak, ismertnek mintsem a nyolcvanas szám. De hát könnyű annak beszélni, akinek a környezetében van egy 1000 éves vár, egy 600 éves templom, 350 éves gimnázium, de legalább egy 100 esztendőős újság. Ám mit kezdjen magával egy olyan város, mint Salgótarján, amelynek történetét, legalábbis számottevő történetét nem mérik ilyen nagy emberiség-évszámok? De mai polgárainak mégis létfontosságú, hogy emlékezzenek arra, mit jelenthet számukra múlt s még inkább: mit tudnak ebből megfogalmazni a jövő számára.

A *Palócföld* ezt a kettősséget kívánja megjeleníteni most ezzel a különszámával. Szakítunk a tradicionális jubileumi megemlékezésekkel, nosztalgiazásokkal. E számban alig esik szó magáról a városról. Hanem – és elsősorban – lakói szerepelnek; a teremtő, értéket létrehozó polgárai mutatkoznak meg. Azt szeretnénk ilyenén módon újra megfogalmazni: elég volt a közhelyekből, az egyhangú ítéletekből. Ez a város éppúgy, mint megannyi magyar település-testvére, igenis értékek hordozója és létrehozója. És nem is kell ahhoz feltétlenül itt születni vagy élni, hogy valaki salgótarjáni legyen. Ugyanakkor azt is tudjuk, nem könnyű szeretni ezt a várost. De a város, a táj, a szellem mindenkit megragad. Valami részlete, vagy maga az egész megköti az embert. Egyszer már jó lenne, ha valaki meg tudná fejteni a titkot: miért nem lehet elszakadni ettől a várostól. Amelyet szidunk, átkozunk, lenézünk, s közben benne élünk valóságosan vagy csak virtuálisan. De hát ezt soha nem fogja senki megmagyarázni, talán éppen ez a jó a rejtélyben. Most Györffy Dezső tesz rá kísérletet. A Madách Gimnázium hajdani tanárának visszaemlékezése éppen azt magyarázza kimondatlanul.

Így hát e szám olvasói nagy ívű kalandozás követői lehetnek. A szerzők között van pályakezdő egyetemista és nagyhírű történész. Van a kilencvenedik életévében járó megbecsült városlakó és a városban végleg megragadt értelmiségi. Vannak költők, írók, művészek, tudósok. Láthatjuk, hogy e város senki tehetségét nem béklyózza le. Igaz, nincs egyeteme, nincs nagy múltú bibliotékája, hatalmas archívuma (de még intercity vonata sem) s mégis jelentős életművek formálódnak itt napjainkban is. A magyar tudománynak nincs olyan szakterülete, amelyet ne kötne e városhoz valaki. Aki itt él vagy Szegeden, Budapesten, Veszprémben, Szombathelyen, Pécsen – s akkor még a világegész távolabbi pontjait nem is említettem.

Egy nyolcvan éves városnak még nem lehet nagy múltja, csak izgalmas jövője. Ám a múltat és a jövőt mindig a jelenben élő tehetséges alkotó emberek határozták, határozzák meg. Olyanok, mint a *Palócföld* e jubileumi számának szerzői.

(p.m.)

200,- Ft

9 770555 886015